

Pianospelers

Ton Flierman

Inhoud

Himmler in de speelgoedwinkel	3
Pakketten	21
Kale dode Duitse vrouwen	46
Thuiskomen I	87
Jan de Schilder	108
Thuiskomen II	133
Gelukkig land	152
Expositie	167
Epiloog	177
Colofon	183

Himmler in de speelgoedwinkel

I

Op 11 december 1999 aten we Spaghetti Bolognese volgens mijn veel geprezen recept. Ook Alma hield ervan toen ze nog bij ons was. Irene heeft het recept niet meer meegemaakt. Het was het soort eten, glas rode wijn erbij, dat de zaterdagavond iets extra's gaf.

's Middags had Johan zijn laatste voetbalwedstrijd voor de winterstop gespeeld. Hij speelde dit jaar voor het eerst in de C-junioren. Hanne, mijn dochter, een jaar jonger dan Johan, was met mij mee geweest. Ze vond voetbal kijken wel leuk - ging ook wel eens mee als ik op zondag niets beters te doen wist, vierdeklasse voetbal. Het was een hopeloze wedstrijd. Deskundige ouders langs de lijn vertelden dat het andere team dit jaar geen B had, de jongens waren een kop groter en tikten onze jongens helemaal weg. Het maakte me weinig uit, ik zag dat Johan fysiek inderdaad veel te kort kwam maar dat hij met grote inzet op de mid mid positie bleef spelen, ook toen ze met acht nul achterstonden. In de regel speelden ze inmiddels behoorlijk volgens een systeem, ik geloof dat het vier drie drie werd genoemd met een hangende verdediger. Ik had wat moeite gehad met begrijpen wat ze bedoelden met op lijn spelen, dan speelde je op buitenspel zonder hangende laatste verdediger. Dat deden ze vanmiddag dus niet maar het andere team brak steeds met vier of vijf man al op de middenlijn door en rende op de ene hangende verdediger af. De ouders vonden dat ze defensiever moesten spelen of de hangende man opheffen want dit was niets. Ze mopperden ook op de scheids, teken dat alles mis zat. Na de wedstrijd gingen ze op weg naar de coach. Ik niet, ik zag zo ook wel dat er aan deze slachting niets te doen viel. Ik vreesde nog even dat de verhitte ouders de spelers zo op zouden juttten dat ruzie zou ontstaan en liep daarom maar luid feliciterend op het andere team en de scheids af, mooi gefloten, zei ik, er viel geen donder aan te doen. Na het voetbal, het flesje en de frites fietsten we naar het dorp om een film te huren.

De televisie stond nog aan. Ik hoorde op de achtergrond flarden van bitter ernstig nieuws en kwam er niet meteen toe het apparaat uit te zetten. Dr. Franjo Tudjman was overleden. Ook deze man is zijn straf dus niet ontlopen, moordenaars, allemaal boeven. Was hij niet de man die Kroatië etnisch van de Serviërs en de Moslims had willen zuiveren? Ik wist wel van de criminele paramili-

taire Servische milities en hun ellende maar ook de handen van die Tudjman waren natuurlijk rood van het moorden en zuiveren, kon niet anders. Gemiste kans, de eerste volwaardige Europese multiculturele samenleving heeft de droom aan gruzelementen geschoten. Criminele oorlogshitsers, gebrek aan vrij ondernemerschap, onverwerkt wederzijds afmaken, gebrek aan inzicht in de kansen van samenwerking, democratie en recht. Ik zou me beter in deze ellende moeten verdiepen, ik zou er meer van af behoren te weten, wij weten er collectief niets van af. Meer ernst op het nieuws. Er was een besluit in Helsinki genomen, te weten dat de Europese gemeenschap uiterlijk in 2003 een interventiemacht van 60.000 militairen in het leven geroepen zou hebben, die bij conflicten binnen zestig dagen volledig operationeel zou zijn. Dat was het kenmerklijke eindresultaat van het conflict dat ze vanaf 1991 volledig uit de hand hadden laten lopen. Ik dacht aan Milosevic, Mladic en Karadzic en dacht dat zolang deze mensen nog vrij rondliepen er nooit een eindresultaat zou zijn. Ik geloofde gewoon niet dat de stilte definitief zou zijn, dat het gelukt was voor eens en voor altijd etnisch zuivere gebieden te realiseren, stupide idioten. Milosevic had op deze zaterdag het vliegveld van Montenegro bezet, om de kleine broeder te dwingen te blijven. Wat interventiemacht, onbegrijpelijk, dat deze moordenaar gewoon door kan gaan. Er zijn geen goede of slechte Joegoslaviërs geweest, één kliek van moordenaars en slachtoffers tegelijk, wellicht moeten we de woorden van Karremans zo leren duiden. Er bleek nog meer oorlog in het nieuws op deze zaterdag, schadevergoeding die 2498 Duitse bedrijven moesten betalen aan dwangarbeiders die ze in dienst hadden gehad. Ik kende het, al die bedrijven die nu beweren dat hun archieven weg zijn of dat zij geen dwangarbeiders maar gastarbeiders in dienst hadden die correct werden behandeld. Ik liep om deze bittere gedachten naar de televisie, ik liet mijn zaterdagavond niet vergallen door deze idioten. Men zei dat Turkije in Helsinki officieel kandidaat-lid was geworden.

- Het is mager met de Nederlandse moderne kunst in de wereld, begon de nieuwslezer, dát is één van de conclusies van de onderzoekscommissie Moderne Beeldende Kunst in de eenentwintigste eeuw. Nederlandse beeldend kunstenaars zijn te veel gepamperd en ondernemen niks door een overdaad aan subsidies, Nederlandse kunstenaars spelen nergens een rol. Nederlandse musea voor moderne kunst zijn niet langer toonaangevend in de wereld. In 2003 gaan in Amsterdam alle grote musea tegelijk vijf jaar dicht voor verbouwing. Besluiteloosheid van stadspolitiek over musea is doodsteek voor moderne beeldende kunst. Vervolgens kwam de directeur van het Stedelijk in beeld, die op zijn eigen wijze de bewering dat de Nederlandse musea niet toonaangevend zouden zijn, begon te weerleggen. Hij noemde een aantal jongere en oudere Nederlandse kunstenaars dat wel degelijk een rol zou spelen op het wereldtoneel.

Ik zette de televisie uit. Ik ging weer aan tafel zitten, mopperend, met een gevoel van, ik heb het allemaal wel eens gezegd. Begon Hanne ineens te huilen. Elfjarige kleine meid, laatste jaar op het basisonderwijs, dikke tranen.

- Hanne, meisje, wat is er?

- Ik moet zo veel aan mama denken. Robert, ik kan niet goed slapen.

Ik knikte. Ze was natuurlijk door de televisie ineens teruggezet naar het conceptuele werk van Irene.

- Maar ik kan me niets herinneren, ik zie haar niet meer. Soms zie ik Alma maar ik wil mama zien. Ik zie haar niet. Ik zie haar wel op de foto, maar er is niks meer bij. Ik moet vaak aan haar denken maar dan wil ze niet komen. Eerst wel, dan zag ik haar, maar nu niet meer.

Ik wist niks te zeggen. De opmerking kwam aan. Ze bracht me direct terug bij de veerboot van Venetië naar Punta Sabbioni waar Johan op het einde van een lange dag deze zomer precies hetzelfde had gezegd. Ik was toen niet meteen op de opmerkingen ingegaan en had gedacht, ik kom erop terug maar had dat nagelaten.

- Johan zei hetzelfde in Venetië, mompelde ik ten slotte, maar ik was het vergeten.

Johan was stil. Nu hij Hanne zo hoorde praten, daagde hem plots, sterker nog dan bij Hanne, de ellende van Irene en begon hij ook te huilen.

- Mama, zei hij, heeft een klote leven gehad.

Ik beet op mijn lippen, het enige beeld van Irene dat is gebleven, is dat ze een klote leven heeft gehad. Ik staarde in de pasta en liet hun verwijt tot mij doordringen. Ik wilde er van alles tegenin brengen, maar dacht, ze hebben gelijk, hoewel ik niet zou kunnen zeggen waarmee. Wat me het eerst ter verdediging inviel, waren de onbegrijpelijke en soms pijnlijke dingen die Irene tegen ze had gezegd toen ze net was opgenomen en hoe wij samen hadden gezocht naar een interpretatie die de opmerkingen draaglijk en begrijpelijk maakte. Zo kleingeestig of jaloers was ik kennelijk, want later had ze alles teruggenomen en zorgvuldig hersteld. Ik probeerde uit de chaos van gedachten zinnen te vinden die wat relativering konden brengen, maar ze gingen de andere kant op. Ik heb geen medelijden met Irene gehad, nooit. Zij heeft het mij onmogelijk gemaakt medelijden te hebben. Ik heb met geen mens medelijden, nooit gehad. Ik heb haar verweten dat ze zich liet opsluiten in plaats van er begrip voor te hebben. Pak je verantwoordelijkheid, zei ik, hier, hier je kinderen! Machteloze marinierspraat van een man die geen toegang meer wist tot zijn vrouw. Machteloze praat van een man die niet kon luisteren. Ze kende alleen de aandacht voor de zieke, voor het slachtoffer, ze geloofde gewoon niet dat ze aandacht kreeg omdat ze mooi was en talent had. Deze zinnen, flarden van een mislukt huwelijk, buitelden over elkaar heen terwijl ik naar de huilende kinderen keek

en misselijk van mijn rode wijn nipte. Ik heb jullie opgevoed in de tijd dat Irene er niet toe in staat was. En toen we dachten dat Irene beter was en ze eindelijk met jullie had kunnen praten, sneed ze haar polsen door in het bad. Inderdaad kort nadat ik haar had gezegd dat ik haar nooit terug in mijn leven wilde. Inderdaad, bekende ik in stilte, nadat ik haar gezegd had dat ze een eigen bestaan diende op te bouwen, zonder mij, na die jaren in die inrichting, dat ik haar naar vermogen materieel zou steunen maar dat er van mij verder niets te verwachten viel. Johan, Hanne, het was haar eigen onvermogen te leven. Of haar eigen onvermogen tegen mij te zeggen, Robert, zo kan ik het niet. Ik weet het zeker, ik weet absoluut zeker dat ze niet dood wilde, uiteindelijk. Het gesprek was anders geweest. Zij had mij denkend achtergelaten, wat nu.

- En Alma heb je ook verkloot, zei Johan.

- Ze wilde gewoon ook kinderen, zei Hanne.

Een paar maanden geleden na de zomervakantie was ze voorgoed vertrokken, ik dacht, ik kon haar laten gaan na vier jaar wederzijdse opvang. Ik wilde zeggen, Alma, Alma heeft het goed gedaan, die heeft toch soms van Irene overgenomen wat nodig was. Maar ik zweeg en wachtte af want Alma was het punt niet dat de kinderen hadden gemaakt. Het punt was dat ze geen ander beeld hadden dan dat hun mama een klote leven had gehad. Het punt was dat voor hen dat beeld ondraaglijk was en daar hadden ze gelijk in, egoïst als ik was, had ik nagelaten aandacht aan het beeld te besteden. Dacht ik dat ons leven vanaf dat Irene stierf, 1997, een automatische piloot was geworden, hoewel ik het tegenovergestelde had geprobeerd. Ik denk dat we elkaar verzorgden zoals het moest, maar praten over Irene, anders dan in schrik en verbijstering, daarin was ik kennelijk niet geslaagd. We bezochten regelmatig haar graf, maar ik had zo weinig over haar gepraat dat ze nu geen beeld meer hadden.

- Laten we, zei ik, het op Irene houden.

Kijkend naar de spijt van de kinderen begon voor het eerst sinds ze was opgenomen in 1995, twee jaar voor haar dood, een ander gevoel door te dringen, een gevoel van openheid, trekken van Irene die ik vroeger niet had gezien, slechts terloops, zijdelings, incidenten waarbij ik dacht, je redt het wel. De kinderen en ik spraken kort na Irenes dood steeds weer over de vraag of ik haar nu wel of niet in huis had moeten laten komen. De kinderen bleven er dan bij dat ik haar die kans had moeten geven en ik bleef erbij dat het niets had uitgemaakt, dat Irene iets niet had geleerd en dat ik Alma in 1997 niet wilde verlaten. Het was over en uit tussen Irene en mij, zei ik, natuurlijk voorzichtiger. De kinderen wilden daar helemaal niet aan en we kwamen geen steek verder met het gesprek. Natuurlijk had ik ze niet de verwijten gezegd die ik Irene had gemaakt, maar dát ik Irene alleen maar verwijten had gemaakt, dát was wat ze mij nu duidelijk maakten. Ik was haar enkel en alleen door de bril van het kille

verwijt gaan zien, hoe ben je ziek kunnen worden en hoe heb je jezelf kunnen doden? Al het andere van haar had ik niet meer geloofd en was ik vergeten. Ik dacht, ze hebben gelijk, ik heb veel te weinig met ze over Irene zelf gepraat.

Ik had Irene alleen maar als dode vrouw geschilderd en dat terwijl ze nog leefde! Twee kinderen achter een bord pasta met uitstekende Bolognese in tranen om het afschuwelijke leven van hun gestorven moeder. En een vader die in zijn bitterheid en cynisme hun moeder toen ze nog leefde niet geschilderd of getekend had in een vriendelijk en dichtbij portret. Van Suzanne had ik een zinnelijk oeuvre gebouwd en ook van Alma waren tientallen tekeningetjes te vinden, naakt en uitdagend, vrolijk terwijl er van Irene waarschijnlijk geen enkele schets te vinden was. En dát terwijl zij, alleen zij mijn vrouw was geweest. Ik had niks verwerkt sinds haar opname en haar dood. Ik had nooit iets van haar gezien buiten die snoeiharde schilderijen waarvoor zij ontegenzeggelijk het model was geweest. Karikatuur, dacht ik, ik heb mijn eigen karikatuur voor waar aangenomen. Ik heb, dacht ik, veel te veel met dodelijke ernst geschilderd en geleefd. Hoe had ik zó stom kunnen zijn, maar vooral, hoe red ik wat er te redden valt?

- Ik heb ook geen beeld, begon ik, en ik weet ook hoe dat komt. Dat komt omdat ik zo boos op Irene was omdat ze ziek is geworden dat ik vergeten ben dat er een Irene was die niet ziek was. Ik heb ook nooit een beeld van Irene gehad.

Ze hebben gelijk dat ik Irene in de steek gelaten heb. Ik had haar niet mogen laten stikken. En ik dacht aan het grote schilderij dat ik pikzwart had gegrond, kort na haar dood. Sindsdien heb ik niet meer geschilderd. Maar ook in de jaren van haar opname had ik nauwelijks geschilderd. Een zwarte ondergrond als eindpunt van de manier van denken die uiteindelijk nergens gekomen was. Het grote niets als grande finale. Ik dacht bitter, het is beter dat jullie mij mijn gang laten gaan, ik moet de taal leren vinden, ik ben onberekenbaar, ik heb de afzondering nodig, maar ik drukte de gedachte weg, zo gemakkelijk zou ik dit keer niet ontsnappen, ik moest ze helpen om beelden te vinden en dat kon alleen als ik mijn verwijten liet vallen.

- Het is waar, gaf ik toe, met tegenzin, Irene heeft ook een klote leven gehad. Ik dacht dat ik haar makkelijk aan het werk zou krijgen, maar ze is ergens bij haar overleden moeder blijven hangen en daar kon ze niet van weg komen. Ik had meer met haar moeten praten, vooral, ik had meer moeten luisteren. Ik dacht, als ik Irene aan het werk heb geschopt, dat ze dan anders zou zijn, ik dacht ik moet niet meer praten...

Hij besloot, tegen zijn gewoonte in, het woord mama te gebruiken.

- Ik dacht, ik moet mama aanmoedigen. Ik denk dat mama niet alleen maar een klote leven heeft gehad, ik denk dat ze heeft meegemaakt wat ze mee wilde maken.

De kinderen keken mij aan.

- Mama had niet dood moeten zijn, zei Johan.

Ik knikte, nee, zij had niet dood moeten zijn.

- Irene was ziek, zei ik, en het was een ongeluk.

Ik dacht, ik moet het anders vragen, ik moet vragen, waarom maar er is geen waarom, het was nooit haar bedoeling, ze was er te goed voor. Het was geen plan, het was niet eens een wanhoopsdaad.

- Mama had niet dood moeten gaan, zei Hanne.

Ineens vond hij de woorden die pasten bij de gedachten die zich de afgelopen jaren wel hadden gevormd, hij dacht, ik blijf rond woelen in deze duisternis, ik kom er niet meer uit.

- Het had niet mogen lukken, zei Robert Landheer, want het was helemaal niet de bedoeling dat het zou lukken, het was de laatste opstulping van iets dat ze eigenlijk had overwonnen. Het was geen zelfmoord, het was een ongeluk. Mama heeft al die jaren van ellende niet dood gewild, laten we dat onthouden, ze kreeg zichzelf altijd op de been, als ze glas had gehad had ze dat kapot gegooid, of ruiten stuk gemaakt, maar ze was zó boos, zó teleurgesteld, dat ze dacht, laat ze allemaal maar stikken, laat ze allemaal de rambam krijgen, zo is het gegaan denk ik. Ik heb gebeld naar de inrichting, ik zei, Irene is overstuurd, maar ze waren er net zo zeker van als ik dat het over zou gaan. Ze heeft haar polsen door willen snijden en dat lukt bijna niemand maar haar is het wel gelukt, door iets stoms. Het was geen plan, ze was niet meer depressief, ze wilde niet meer dood, ze wilde juist leven. Ja, ze heeft een klote leven gehad, maar ze was loeisterk, ook al lag ze op een gegeven moment elke dag in bed, ze heeft zich tussen alle klippen door gelaveerd, zonder mijn hulp, ze heeft het zelf gedaan. Misschien hebben jullie gelijk maar als ik had gezegd, kom maar, dan was ze ook overstuurd van Alma geraakt, ze wist dat ze niet meer kon komen, dan had ze ook een ongeluk kunnen krijgen. Het was geen klote leven, het was een moeilijk leven, een lastig leven, er was veel dood.

Ik kreeg mijn woorden niet meer stil.

- Ik had een leermeester, Dingeman de Wolf en die heeft er echt voor gekozen om dood te gaan. Die heeft gekozen om in de rivier te lopen, nog wel op de plaats waar hij vroeger priester was geweest. Dingeman ging met de VUT en die zag de zin van de dingen niet meer. Hij kon niet accepteren dat dingen geen zin hebben, dat ze pas nadat ze gebeurd zijn een zin krijgen, of niet natuurlijk. Domoor. Hij keerde het om, ik ga pas wat doen als ik weet waar het om gaat. Daar kun je niet mee leven, dan wordt alles zwart en daarom kreeg hij steeds duidelijker de gedachte dat hij er beter een einde aan kon maken. Hij zat in een klooster op retraite een week maar hij had van tevoren al bedacht dat hij in de rivier zou gaan lopen. Hij heeft een briefje achtergelaten waar ze moesten gaan dreggen en hij is naar de rivier gelopen. Snappen jullie dat? Dát je zoiets van tevoren kunt plannen?

Landheer voelt zijn keel dichttrekken als hij het verhaal vertelt. Veel te dikke en te zware verhalen voor de kinderen, ik moet naar Irene, meer lichtheid, een toeval.

- En hij is erin gelopen, hij is niet gaan zwemmen, hij is erin gelopen en hij is verdrongen. Misschien had hij stenen in zijn zakken of had hij verdovingspillen geslikt. Maar hij zag alles zo zwart van tevoren dat hij alsmaar kon blijven denken, ik kan er een einde aan maken. Hoe zwart moet dat zijn? Een vrouw en drie grote kinderen bleven achter. Dát is onbegrijpelijk. Ik vind dat Dingeman géén klote leven heeft gehad en ik vind dat hij het zo niet had mogen doen. Ik begrijp er niets van maar ben eigenlijk niet boos op hem. Of wel. En ik vind ook dat Irene het niet had mogen proberen en ik ben wel boos op haar omdat het een dom ongeluk was, omdat Irene weer kunst ging maken, omdat Irene een beter kunstenaar was dan ik. Het was een ongeluk, ze had helemaal geen plan, het was een impuls en ik mis haar, maar ik heb geen rustige gedachten over haar, geen rustig beeld. En jullie dromen ook niet van haar.

- Dus, zei hij, wordt het tijd om ons rustige gedachten te gaan vormen.

Ik vertelde ze dat Irene in de tijd van de inrichting op zoek was geweest naar haar moeder, de oma die ze nooit hadden gekend omdat die al dood ging toen Irene acht jaar oud was. Ik zei dat ik ook wel eens had gedacht om te gaan doen, wat Irene zo graag gewild had, het leven van haar moeder reconstrueren, daar een verhaal over schrijven, een brief of zo aan haar en die begraven we dan bij Irene. Of dat zin had, vroeg Johan. Ja, dat heeft zin, of niet, wat maakt het uit, wij leren onze oma kennen en wij leren of mama echt een klote leven heeft gehad.

- Voordat mama naar Reinier van Arkel moest, zei Hanne, lag ze wel vaak in bed, maar je kon best met haar lachen. Ze was soms ziek, maar ook vaak niet. Hij vroeg zich af of dit op een concrete herinnering was gebaseerd of op een verhaal dat hij wel eens had verteld. Hij was er niet gerust op.

- Ik dacht altijd, zei Johan, dat mama's ziekten door iets anders kwamen, dat ze nooit dingen rustig had leren denken en doen, dat ze altijd spanning had en dat ze daarvan ziek werd.

En Landheer hoorde zichzelf ineens aan zijn kinderen vertellen over het grote beeldende talent van hun moeder en vooral ook over de beelden die ze ermee had gemaakt.

En hij herinnerde zich pas toen dat er twee pakketten van haar lagen die wachtten op het juiste moment om geopend te worden. Hij zei dat het nu was.

Ze liepen naar zijn atelier, waar hij na haar dood het weinige werk had bewaard. De radicale artiest die ze had moeten worden. Een jeugdwerk als een vrijwel leeg boek of een op een boek gelijkend object, alleen een paar compo-

nistennamen. Onder de titel, mijn moeder, inclusief de geboortedatum en de overlijdensdatum.

- Dat, zei Landheer, is conceptuele kunst, maar wij weten dat het een boek over haar jeugd is dat ze altijd maakte.

De kinderen vonden het vrijwel lege boek, zo bezien, zo gek nog niet, radicaal en bovendien gewoon waar. Het enige beeld dat Irene toen nog had van haar moeder, kennelijk, was dat ze van muziek had gehouden.

Haar werk, dacht Landheer, is te weinig geweest om een oeuvre te zijn, uiteindelijk te veel overwoekerd door de psychologie. Hij mocht deze lege boeken wel.

Ik had gedacht toen men mij de pakketten stuurde dat ik ze altijd dicht zou laten, zo boos was ik dat ze zo iets stoms had kunnen doen. Ik wilde ze eigenlijk niet maar nu was ik blij dat ik ze tevoorschijn kon halen. Ik had gedacht dat er nooit een moment zou komen dat ik ze wel wilde openen. Hoe had ik zo stom en egoïstisch kunnen zijn, het moment zou wellicht bij mijzelf nooit zijn gekomen maar de kinderen, de pakketten waren voor hen essentieel.

- Ik weet niet wat er in zit, misschien boosheid maar ik denk het niet. Want ze heeft deze pakketten zelf dichtgemaakt toen ze nog leefde, kijk maar, onze namen staan er op in haar handschrift. Voor later, stond er bij geschreven.

- Haar eigen naam, zei Johan, heeft ze er ook op geschreven.

Precies, dacht ik, ik besepte tegelijkertijd dat ze dus de pakketten met elkaar had willen openen en uit had willen pakken. Dat ze dus thuis had willen komen en ons had willen delen in de bij elkaar gewerkte inhoud.

II

Vijf jaar eerder. Begin van de herfst 1994. Ik was met de toen nog achtjarige Johan in de plaatselijke speelgoedwinkel om wat lego te kopen. Natuurlijk rommelden wij ook wat in de rieten mand met koopjes, opgesteld voor een kleine stelling met doosjes lego op de toonbank. In de mand lagen tinnen soldaatjes die je zelf moest verven in de aanbieding. Kennelijk mode, dacht ik, omdat wij bij het beklimmen van de trap van het kleine speelgoedwarenhuis ook tinnen soldaatjes hadden gezien uit de tijd van Napoleon.

Ik pakte een doosje op, vijftien vierkante centimeter ongeveer, voor de prijs van zestien gulden. Tot mijn verbazing stond er op de voorkant een poppetje in een lange Duitse jas, met wie niemand anders dan Himmler kon zijn bedoeld. Wat is dat nu, dacht ik verbaasd. Ik las de tekst: Duitse generaal uit WO II, nergens stond naam Himmler vermeld. Evenmin werd het soort troepen genoemd, waarvan hij generaal was. Ben ik nu gek, dacht ik nog en bekeek het plaatje nog maar eens, ja dit was Himmler, niemand anders.

- Dit, zeg ik tegen Johan, is Himmler.

Die keek mij aan zonder te begrijpen wat de scherpe toon had veroorzaakt.

Het meisje dat ons hielp, was inmiddels toe aan het terugbetalen. Wat te doen, dacht ik, ik kom hier regelmatig en kan niet maar zo ruzie met de winkelier gaan maken. Himmler, dat is toch absurd!

- Eigenlijk, zeg ik tegen het meisje, moeten jullie deze rommel niet verkopen, dit is een oorlogsmisdadiger.

Haar eerste reactie was dat ze hier ook maar werkte in opdracht en dat er toch vraag was naar deze figuurtjes.

- Ja, zeg ik, dat er vraag naar is, begrijp ik, maar er zijn toch grenzen, dit is niet zo maar iemand, dit is de baas van de concentratiekampen, deze man is de grootste Jodenmoordenaar, dit is Himmler!

Ze knikt.

- Dat hadden wij ook wel door.

Een opmerking die ik niet begreep, ook wij hadden wel door dat er hier iets gebeurde dat niet door de beugel kon. Ik stak het wisselgeld in mijn zak en liep chagrijnig weg, denkend, wat een schijnheiligheid, onder het mom van de neutrale term Duitse generaal WO II, ging hier gewoon fascistische handel over de toonbank. Dat is toch niet neutraal, dacht ik, zoiets doe je toch niet, aan kinderen Duitse fascistenaanvoerders verkopen!

Ik vertelde Irene de gebeurtenis. Die zei dat ik de winkelmanager moest bellen of het hoofdkantoor van Intraspel omdat de winkels hun voorraad ook maar aangeleverd kregen. Ik belde naar het filiaal en vroeg naar de filiaalmanager. Wel, ik had geluk, daar sprak ik mee. Ik probeerde de man uit te leggen wat er aan de hand was, verontwaardigd en stotterend, zeggend dat doe je toch niet, Himmler verkopen naast de lego.

- Als je dat doet dan moet je er ook plaatjes van concentratiekampen naast leggen.

De man wist niet goed waar ik het over had.

- Maar mijnheer, zei hij, er is toch vraag naar dit soort dingen.

- Dat begrijp ik en ik begrijp ook dat jullie winst moeten maken, ik heb er geen problemen mee dat jullie je speelgoedzaak vol proppen met dat vuile oorlogstuig en dat je zaak half vol ligt met bouwmodellen van tanks, maar dit kan niet, zeg ik, Himmler op de..., ik wist het woord geen eens meer, op de balie. U bent toch niet van de IJzer Bedevaart, daar koop je dit soort dingen. Ik legde hem uit waar het doosje zich bevond en zei hem dat ik het hoofdkantoor wilde gaan bellen.

- Ja, zei hij, maar ik geef u weinig kans, het is niet zeker dat wij dit product van Intraspel hebben gekregen, ik zal eens kijken, blijft u even aan de lijn.

Na een minuutje komt hij weer aan de telefoon.

- Ik weet nu waar u het over heeft, het zijn heel oude doosjes, wij hebben niet gekeken, ik heb ze er gewoon op gelegd, dit is nu niet meer in de handel, althans niet van deze producent, ik wilde gewoon restjes in de aanbieding doen om er vanaf te komen. U heeft gelijk, het is Himmler, ik zal erover nadenken. De man klonk eerlijk, in die zin dat hij ze niet van Intraspel had betrokken en ook dat ze uit het magazijn kwamen.

- Mijn vraag is, haalt u ze daar weg, zei ik.

- Ja, zei hij, dat zal ik doen.

Waarop ik mij verontschuldigde voor mijn woede en hem bedankte voor de medewerking.

's Avonds bij het koken, dacht ik er nog over na. Gebrek aan geschiedenis, gebrek aan kennis, gebrek aan moraal, dat waren de problemen in deze klote neutrale samenleving waarin elke wandaad gedemocratiseerd was dacht ik met mijn eigen hoge moraal. Er werd hier aan kinderen schijnheilig iets verkocht dat helemaal niet neutraal was. Ik dacht, het gaat er niet om dat ze Himmler niet mogen verkopen, het gaat erom dat ze hem niet neutraal verkopen, niet zijn daden monddood maken. Als een Duitse generaal. Wat moet zo'n jongentje dat tinnen soldaatjes wil schilderen als het af is. Vermoedelijk zou geen kind zo'n beeldje van Himmler kopen, dacht ik, de makers hebben ze bestemd voor mensen die er ranzige ideeën t.a.v. de gebeurtenissen in WO II op na houden, anders had men wel gezegd op het doosje om welke Duitse generaal en welk leger het ging. Het bedrijf dat deze doosjes had geproduceerd, zou wel een even ranzig bedrijf zijn, dacht ik, als de mensen die ze kopen. Moraal, moraal, ik was zelf geen haar beter, wat ik bedoelde, was de context, moraal of niet, Himmler moest in zijn context worden verkocht.

III

Vijf jaar later, deze zomervakantie 1999, liep ik met de inmiddels twaalfjarige Johan door Venetië op weg naar een Warhammer winkel. De Biënnale als afronding van een drie weken durende Italiaanse rondreis. We waren een dag eerder vanuit Padua aangekomen op camping Marina Mare op Punta Sabbioni. Ik vond de camping een buitenkans, gezien de ligging ervan aan het water en de dagelijkse boottocht die ons naar Venetië bracht. Het was voor Johan een teleurstellende vakantie geworden, als elk jaar eigenlijk. Hij is nu eenmaal geen jongen die gemakkelijk contacten legt met anderen. Hij las wat, zat wat voor onze tent, zwom in zee, ging mee naar de Biënnale met zijn zus, Alma en mij. Als afleiding had hij zichzelf ten doel gesteld om in elke grote Italiaanse stad waar wij waren voor kerken en musea, winkels te ontdekken waar Warhammer-fantasy spullen te koop waren.

Hij had inmiddels een mooie verzameling orcen opgebouwd. Ikzelf schilderde zo nu en dan met hem mee aan met name zijn undeath en aan de empire. Het vroeg wat schildertechnische vaardigheid gezien de kleine figuurtjes en ik deed nog eens iets samen met hem. Ik had er een vergrootglas voor nodig. Het spel zelf heeft hij eigenlijk nog nooit gespeeld, geen tegenstanders en voor mij waren de regels te ingewikkeld. Ik beeldde mij soms Willinks opmerking in, dat hij goed heeft leren schilderen dankzij het schilderen van beelden en droomde dat mijn kinderen ook kunstschilder zouden worden. Dat zij de revolutie zouden maken die ik niet had kunnen maken. Ik dacht, in plaats van dat ik, zoals vader Terborgh, mijn kinderen realistische markttaferelen laat tekenen, leer ik ze gewoon realistisch schilderen m.b.v. de fantasie van de Warhammer. Hoe dit ook zijn moge, Johan had een scherp oog ontwikkeld voor mogelijke plekken waar Warhammer kon worden verkocht en hij schilderde graag. Zie hier de wereldstad door het oog van een twaalfjarige.

Hij was met mij meegegaan op mijn tocht langs de verschillende Bellini's. Ik had Giovanni Bellini pas twee jaar terug in de zomer van 1997 ontdekt. Ik had mijzelf overigens toen niet erg vertrouwd in mijn indrukken van Bellini, het waren snelle observaties geweest. Anderhalve maand eerder, in juni 1997, was Irene gestorven. Ik moet zeggen, had Irene zelfmoord gepleegd. Ik had Bellini toen door een waas van boosheid, verwarring en zorg gezien. Wij hadden alles door een waas van verwarring gezien, behalve Alma wellicht die ons in die dagen monter op de been hield en die zich, voor die ene periode, tot het centrum van het gezin had gemaakt waar we allemaal zwaar op leunden – of we wilden of niet.

We hadden die zaterdag in 1997 een uur in het arsenaal gekeken naar de video van de Zwitserse kunstenares Rist, waarin een vrolijk en lichtvoetig door de straat dansende vrouw, met een maïskolf aan een steel, wat was het, met een enorme klap een autoruit insloeg en vervolgens weer monter doordanste. Politie passeerde, groette de vrouw. De kinderen waren blijven kijken en ik was bij ze gebleven, Alma kreeg ons er niet weg en kwam zo nu en dan kijken wat we daar aan het doen waren, of alles nog goed was met ons. Wij dachten, deze ene video laat ze precies zien waar het Irene de laatste jaren aan ontbroken heeft, vitaliteit, levenslust, dansen. Deze video laat ons zien wat wij samen hadden moeten worden. Daarom bleven we maar kijken, naar de dansende vrouw die onze Irene was. Of was het, de dansende vrouw, die ze in aanleg was maar die bij mij nooit tot bloei had kunnen komen?

Er was een andere installatie waar we later ook lang naar hebben gekeken, Balkan Baroque waar Marina Abramovic ons uitlegde hoe men in de Balkan wolfratten maakte, dat zijn ratten die gespecialiseerd zijn in elkaar dood ma-

ken. Ze zat een paar uur per dag zingend en poetsend op een berg slachtafval, een installatie die samenhang met een installatie van 1995 die de naam droeg van schoonmaken van de spiegel. Natuurlijk een verwijzing naar de juli gebeurtenissen in Srebrenica. Inclusief een Slavische dansje. Ik leerde achteraf dat Montenegro eerst Marina Abramovic had zullen afvaardigen, maar later besloot liever gewoon goede en echte kunst in te zenden waaruit de geest van het nieuwe eigen land beter tot zijn recht zou komen, inclusief het mooie karakter. Men had een landschapsschilder gestuurd. Abramovic was door de organisatie in de gelegenheid gesteld om in het Italiaans paviljoen haar installatie neer te zetten. Video gekoppeld aan een vrouw die met desinfectiemiddel uitgebeende botten schoonpoetst. Wij dachten toen dat ze de geest van het hele Joegoslavië luid en duidelijk tot uitdrukking had gebracht. Nu zou ik zeggen, ten dele, ten dele want de burgers waren veel meer westers dan wij toen dachten, het was een anachronistische oorlog. Joegoslavische soldaten en burgers wilden helemaal niet vechten, de misdaden werden begaan door moordenaars die in het weekend vertier zochten en daarna weer aan het werk gingen. De landen werden geregeerd door boeven en hitsers, de verdrijvingen werden begaan door mensen die koelkasten plunderden en video's mee naar huis namen. Er kon niet één ideaal werkzaam zijn omdat de mensen wijzer waren dan hun leiders. Wolfratten zijn gemaakt, dat klopte en wolfratten waren degenen die het geweld in stand hielden, een samenleving van erkende criminelen, een samenleving waar de leiders gebruik maakten van mensen die bewezen hadden onder alle omstandigheden ongeacht wie te durven doden om zichzelf eraan te kunnen verrijken en bij af te kunnen trekken. Lafaards zijn het. En nu wonen ze allemaal beschaamd in hun etnisch zuivere gebieden met een steen in hun maag en met het grote zwijgen dat nog generaties zal voortduren. Het is, beweerde ik vanaf 1991, een vrijwel volledige gesecculariseerde samenleving, dat etnische gekloot komt niet meer uit hun verleden, het komt ergens anders door en die hitsers en priesters moeten worden gearresteerd! Verkrachters zijn het, die geen enkel ideaal nastreven. God en Allah waren al lang gestorven in Joegoslavië, met haar vele uitingen van deze tot verleden geworden cultuur – alles kapot. Niemand slaat dit volk ongestraft, dát was de doos van Pandora geweest die Milosevic had opengetrokken als oplossing voor een situatie die economisch geen kant meer op kon. Er hadden toen geen Servische burgers moeten zijn die zich met een apart volk wilden identificeren maar er waren voldoende Serviërs geweest die zich lieten opjatten tot grote demonstraties. Zo stom waren de burgers dus wel geweest in aanvang, dat ze toestonden dat boeven een multiculturele situatie gingen ombouwen naar etnische zuiverheid, dat ze deportatie toestonden, inclusief roven en opblazen van huizen na etnische desinfectie. De doos van Pandora was dat stupide verhaal in Kosovo geweest van een Servische boer die zwaar gewond op zijn erf was aangetroffen met een bierfles in zijn reet. Dát zouden de Albanezen hebben gedaan beweer-

den intellectuelen in Belgrado en dat bedoelde Milosevic, niemand stopt dit volk ongestraft een bierfles in haar reet, maar in het geheim stopte zijn eigen vrouw van alles in zijn en haar reet, daar kon je wel zeker van zijn. In werkelijkheid zou het boertje na het neuken van een geit zich de vraag hebben gesteld of zijn anus in staat was zich in één zitbeweging om het flesje te sluiten, merkwaardige vraag, waarop hij bats was neergehurkt, de hals van het flesje boven afbrak en zich als een spies in zijn darmeinde stak. Ja, dan wil je wel gewond zijn. En daar wil je als Servische burger wel de straat voor op. En nu rest er niets meer dan spijt. En intellectuele Serviërs in Belgrado die nog een lange weg hebben te gaan om te begrijpen hoe het mogelijk is geweest dat ze door criminelen zijn geregeerd. Hoe het mogelijk is geweest dat Mladic en zijn milities in hun naam de mannen van Srebrenica beestachtig hebben vermoord. Hoe het mogelijk is geweest dat ze in Bosnië etnisch zuivere gebieden hebben willen maken en hebben gemaakt. Ook Izetbegovic heeft het nodige te doen. Niemand van de politieke leiders en intellectuelen is slachtoffer, maar de burgers die nu in de gezuiverde en gedeporteerde gebieden leven, met hun schuldgevoel over de ellende, dié burgers zijn het eeuwige slachtoffer. Marina Abramovic met een desinfecteermiddel poetsend op een berg afval. Landheer dacht, dat komt dus nooit meer schoon. Landheer dacht, ik weet niet wat me is overkomen. Hij wilde slachtoffer zijn, had zich veel te veel gezien als het schreeuwende slachtoffer van haar depressieve autisme en was daarmee de dader geworden.

Op weg terug van de Biënnale naar het St. Marcoplein waren we in 1997 nog even de Zachariaskerk binnengelopen. Ik herinner me dat mij de bittere en agressieve adem werd benomen door de rode mantel van Hieronymus. Ik realiseerde mij toen dat ik ook al met een half oog in de Academia waar ik een dag eerder gehaast en zonder te observeren doorheen was gelopen, een reusachtige piëta had gezien en had gedacht, dit is een absolute vakman, wat een diepte, wat een realisme. Ik had gedacht, wanneer ik hier terugkom, moet ik me in Giovanni Bellini verdiepen, het werk had me tot rust gebracht maar ik wilde niet tot rust komen. We hadden onze vakantie snel beëindigd en waren naar huis gereden, ondanks de inspanning van Alma en hebben die zomer en herfst onze tijd uitgezeten, ik veel lopen en de kinderen op school, op de bank en in de weekends, lopend met mij. We spraken niks, dat besef ik nu wel, we liepen, dachten en vonden niet woorden om aan elkaar Irene te vertellen.

Ik was Bellini niet vergeten en had ter voorbereiding van het bezoek aan Venetië in 1999, een overzicht gemaakt van de plaatsen waar zijn werk te vinden was, inclusief de kerk op Murano. Daar waren we die zondagmorgen geweest, met Hanne en Alma. Johan en Hanne waren vooral geïnteresseerd in de enorme collectie relikwieën die in de St Pietro Martire aanwezig was, waaronder een

grote hoeveelheid van de door Herodes onschuldig vermoorde kinderen bij de geboorte van Jezus. Heftige discussie over de mooiste relikwieën. Niet meer Margarita van Cortona, die was verdrongen door het hoofd van St. Catherina in Sienna. Hoewel, de mantel van Franciscus ook hoge ogen gooide. Maar zoveel kinderen. Ik hield het op apen. Ja, zeiden Johan en Hanne, in Palestina stikt het van de apen. Grafroof, zei ik. Dat begrepen ze, maar waar, Italiaanse kinderen of Palestijnse kinderen. Grappend zei ik dat het waarschijnlijk Italiaanse kinderen waren omdat ze eigenlijk tegenwoordig pas goed wisten met welke tanks ze door huizen heen konden raggen en hoe ze Palestijnse kinderen zo konden ombrengen dat hun schedels in tact bleven. Alma zei dat ik mijn grote mond moest houden, zeker omdat ik het verschil tussen de bewoners van het Palestina van het oude testament en de hedendaagse Palestijnen kennelijk niet goed begreep. Ik vroeg haar daarop waar ik iets over de rassentheorie kon lezen die precies uitlegde wat Palestijn en wat Jood anno 1999 was. Ze keek me geërgerd aan, ik zei de joden zijn over de wereld uitgetrokken, tweeduizend jaar geleden, goddomme, dat is nog in de tijd van de Germanen, dat geloof ik graag maar wie zegt mij dat de Palestijnen die nu in getto's gedumpt zijn en die in 1945 in Palestina woonden, bijna veertig generaties later niet gewoon dezelfde zijn als de Joden die nu in Israël wonen – het is toch gewoon racistische flauwekul, quasi historisch denken gebaseerd op volledig achterhaalde geloofsbelevissen. Ja, ja, de Palestijnen van nu zouden de Filistijnen zijn van 2000 jaar geleden, wat een idiote flauwekul, wat een achterhaald soort historisch denken. Zie Balkan. Zie Kosovo. Ik begreep er geen zak van, zei Alma, ik moest de boeken beter lezen.

- Je hebt gelijk, wat ik bedoel is dat het huidige Israël hetzelfde doet als wat de Nazi's in Nederland deden. Bij een verzetsdaad worden niet de daders gepakt, maar worden de huizen van andere burgers met de grond gelijk gemaakt en er worden andere mensen dan de daders vastgezet. Dat heeft niets met recht te maken, dat heeft te maken met trauma's. De Joden moeten niet de Palestijnen pakken, ze moeten de staat pakken die ze werkelijk willen hebben, de Duitsers. Ze moeten investeren in de Palestijnen, ze moeten een samenleving opbouwen.

- Bla, bla, zei Alma, je kunt je beter op de Bellini's richten, daar is de wereld meer mee gebaat dan met jouw quasi politieke gewauwel op zondagmiddag. Wij in ieder geval.

Ik deed er het zwijgen toe, niks is verdomme neutraal maar ze had natuurlijk wel gelijk, ik kletste maar wat, eminent gebrek aan kennis van de details van de wereldpolitiek, alleen moraal in grote lijn. Bah, ik was bezig een uit mijn nek kletser te worden, ze zouden die botten in de middeleeuwen of wanneer dan ook wel ergens uit de nabije Balkan hebben gehaald, dacht ik, resultaat van de zoveelste Ottomaanse wreedheid. Een toren van Slavische schedels hadden die lui ergens gemaakt.

Ik vond het in Murano te donker om de Bellini goed te zien. Ik weet niet goed, het was het rood, het was de intensiteit van het realisme. Over het geheel genomen was ik verbaasd over de niet Italiaanse stoffigheid van deze kerk. Na de Bellini en de relikwieën in Murano waren Hanne en Alma afgehaakt, die wilden uitgebreid glasblazen kijken en glaswerk kopen. En Alma wilde naar het kerkhof.

Johan wilde wel met mij door Venetië lopen, ondanks mijn aankondiging dat een grote zoektocht naar Warhammer er, gezien de beperkte zondagsopenings-tijden van de musea en kerken, niet in zat. Het duurde tot drie uur in de middag voor we aan de Bellini's konden beginnen. Die tijd overbrugden we o.a. door ergens achteraf te eten, waarbij ik hem met genoeg een glas witte wijn als limonade zag drinken bij zijn met Italiaanse kwaliteit bereide pasta. We liepen Santi Giovanni et Paulo binnen, waar we beiden eerst onder de indruk raakten van de enorme kerk en vervolgens van de Bellini.

- En toch, vroeg ik Johan, wat is in Venetië afwezig in deze kerk, wat wel in Padua in de Antonius basiliek is?

Hij vermoedde dat het God zelf was, inclusief de zieke pelgrims die hun stokken en rolstoelen hadden achtergelaten, inclusief de priesters bij wie je over je relatie te biecht kon gaan in Padua. Het is alleen pracht en praal, dacht ik. In Venetië is niks te vinden van het simpele religieuze dat in Padua zó duidelijk aanwezig was, dat de kinderen er weg wilden omdat ze zich voyeurs hadden gevoeld. Het gewone volk dat de priesters komt vragen om Antonius te bewegen hun relatie te redden. Ik had het inderdaad gedacht maar gezwegen, Antonius help te redden wat verloren is, maak levend wat gestorven is. Vervolgens gingen we op weg naar het centrum naar de Zachariaskerk. Ik stelde opnieuw vast dat nooit een betere rode mantel is geschilderd dan deze mantel van Hieronymus. Of wellicht Rembrandts portret van Jan Six. Ik zag in het schilderij hoe de inmiddels 75-jarige meester alle schilderkunstige kracht, alle ontwikkelingen samenbalde in dit ene werk. 1505 spreken we. Onbegrijpelijk. En tegelijk fascinerend hoe hier een schilder de middeleeuwse benadering tot het einde en hoogtepunt doorschildert. Zo zag ik het tenminste, als je Renaissance de liefde voor het lichaam noemt en de aandacht voor de mens, dan is aandacht voor devotie middeleeuws. Terwijl tegelijk in Orvieto Luca Signorelli een volledig los laatste oordeel schildert, met hem en Fra Angelico vrolijk toekijkend, zo mens centraal en bloot als maar zijn kan, zie ik bij Bellini diezelfde gerichtheid op die mens en zijn kleding, zonder blote vrouwen, vol van devotie. De mens poseert nog bij Bellini, die staat stil, dat zie ik ook wel, die is nog niet met zichzelf bezig. Vervolgens snel over het St. Marcoplein en bij Corer naar binnen waar jeugdwerk hing. Wat heet jeugdwerk, hij moet rond de dertig geweest zijn, vervolgens met de boot naar de Academia, waar naast kleiner moraalwerk de enorme piëta hing. Hier zien we schilder in volle en zelfbewust kracht. En we eindigden bij Santa Maria dei Frari, inclusief het graf van Titiaan

en diens altaarstuk. Maar de Bellini in het zijaltaar is een hoogtepunt. En vervolgens wilde Johan niet verder, niet meer Sante Giovanni Christomo, ook al zou die bijna de cirkel ronden. Ik moest hem gelijk geven, hij had de snelle tocht door Venetië met verve gedragen en in al die pracht en praal kwam een moment dat je de kwaliteit niet meer beseftte. Ik had beter moeten weten, Bellini moet je per schilderij per dag nemen. Bovendien zag Johan niet wat ik zag, de straten, de huizen, de kerken en het verlangen naar Bellini. Ik kon van 's morgens vroeg tot 's avonds laat door de stad dwalen, kerk in en kerk uit, museum in. En Johan was meegelopen, met zijn eigen beelden en zijn eigen verlangens en had er rond kwart over zes schoon genoeg van.

Ik zei dat we in de richting van de magistrale Giovanni e Pauli, terug moesten, dat de tocht nu aan hem was en dat we elke winkel in zouden gaan die hij wilde, we hadden zeker een uur of zo. Hij wist direct welke vaporetto we moesten hebben, terug naar het St. Marco en feilloos loodste hij me door de straatjes. De winkel waar hij naar binnen wilde, had hij mij al gewezen op de heenweg, maar ik zou hem niet terug hebben kunnen vinden. De winkel bleek een aanvaardbare voorraad Warhammer te hebben, maar tevens een enorme voorraad andere tinnen figuurtjes, waaronder Napoleon en Josephine maar eveneens, Himmler en de andere naziebazen. Ik merkte niets van mijn vroegere verontwaardiging, sterker, ik dacht er niet eens meer aan, legde niet eens een verband tussen de vele soldateske figuurtjes en de duce. Nieuwsgierig sprak ik de eigenaar aan, die zelf een hartstochtelijk schilder bleek en die mij met trots enige goed gelukte modellen liet zien. Waarom hij naziesoldaten schilderde? Het ging niet om de moraal, zei hij, het ging erom zo goed mogelijk en levensrecht de kleuren weer te geven en hij begon mij te verleiden op te houden met zombies te schilderen, maar over te gaan tot wat hij noemde, het echte werk. Ik moest het hem nageven, hij had ook Napoleon met Josephine buitengewoon goed geschilderd, dat leek me ook wel wat om te proberen. En zo leken mijn interesse voor de schildertechniek en realistische vormgeving van de figuurtjes Himmler alsnog los te gaan weken van zijn daden. Ik kocht uiteindelijk ondanks de verleidingskunst van de ambachtsman geen figuurtjes, maar dat was voornamelijk omdat ik bedacht dat dit werk op dit ogenblik te verwarrend was ten opzichte van mijn eigen vastgelopen schilderkunstige ambities. Ik moest het de man zonder meer nageven, hij had knap en minutieus schilderwerk geleverd. Johan kocht een doosje met nieuwe orcen, maar er was iets met hem. Ik dacht dat hij moe was en dat we in Amsterdam een grotere keuze hadden dan hier.

Terug met de vaporetto en de pont naar Punta Sabbioni vroeg ik Johan onzeker of hij het wat gevonden had. Hij was kapot zei hij. Hij wist het eigenlijk niet, nee, hij had beter met Hanne en Alma eerder terug kunnen gaan.

- Weet je, Robert, ik weet niet hoe je dat zegt en we kunnen er niets aan doen en mama was ook altijd moe, ik heb eigenlijk geen beeld meer van mama, ik bedoel, die goede schilder Bennili en die kerken, ik wil niet zeuren, ik vind het toch jammer dat ze er niet is, kijk ze was gaan mopperen maar ze wilde altijd kijken en ijs eten. Mama ging altijd kijken, die wilde altijd tentoonstellingen zien. Ik vind het zo jammer dat ze er niet is en dat ik haar niet meer zie. Ik weet haar niet meer.

Ik beaamde, ja Irene wilde altijd kijken, zag dat hij moe was en tegen tranen vocht. Ik was geschrokken van iets wat hij zei, maar kreeg niet helder waarvan. Pas in de winter, toen ook Hanne begon te huilen zou ik het me weer herinneren. Het waren precies de woorden die Irene voor haar gestorven moeder had gebruikt!

IV

Vlak voor die vakantie las ik een krantenbericht over een spellendag in de jaarbeurs in Utrecht, waar Warhammer spelen waren gespeeld. De verslaggever vond iedereen, tot mijn verbazing licht fascistisch, of in ieder geval gefascineerd door oorlog. Terwijl ik Warhammer-fantasy beschouwde als een leuke combinatie van benodigde fantasie voor de jongens (verbeelding aan de macht) en als een stimulans voor het verwerven van oud Hollandse scherpe realistische schildervaardigheden. En als er al een keer een spel werd gespeeld, dan leek mij een oorlog met dobbelstenen tussen tinnen elfen en orcen, waarbij niets anders gebeurde als bij schaakstukken, namelijk dat geslagen stukken buiten het realistische en zelf ontworpen krijgsveld moesten worden gezet, nu niet bepaald schadelijk voor de jeugd. Integendeel, zoals mijn zoon Tolkien verslond, waren het een genoegen om het spel te zien en om te concluderen dat mijn zoon een moeilijke orc nauwkeurig had geschilderd. Ik dacht eerder dat bepaalde computerspelen, waar je met grote guns rondliep en monsters en nazi's aan flarden schoot, of zij jou, of een reconstructie van WO II, het predicaat fascistisch verdienden, of pulp films zonder verhaal en zonder vormgeving waar gewelddadig in de kont werd geneukt (gangbang) of waar enorm geweld enkel uit wraak werd gebruikt en gelegitimeerd door een gevoelloze bodybuilder.

Later die avond, voor onze tent zittend en wijn drinkend, realiseerde ik mij dat niet alleen de beulen maar ook de beelden van de concentratiekampen, van de uitgemergelde mensen, de stapels doden, geraamten, dat ook deze beelden regelrecht de game-industrie in waren gegaan. En wel als de undead en de zombies die ik alsmaar schilderde of als de grote dodenkamers waarin je binnen een adventure of shoot m up walgelijke activiteiten moest verrichten! Het had mij tijd gekost voor ik begreep wat er binnen Warhammer bedoeld werd

met undeath. Geesten kende ik wel en duivels, maar het woord undeath had tijd nodig om betekenis te krijgen, althans voor mij, want de kids hadden het meteen door. Ik schilderde uiteindelijk helemaal geen zombies, maar probeerde door het zo realistisch mogelijk schilderen van deze figuurtjes de doden undeath te houden. En het enige beeld dat deze figuurtjes permanent opriepen, waren de stapels lijken, waarlangs de Duitse burgers na de oorlog door de Amerikanen werden gedreven of de lichaamstechnologie van Mengele. De zombies, de undeath van het spel, hadden wel degelijk betekenis, te weten de beelden van de doden levend te houden in mij.

En het meesterwerk dat ik zelf had gekocht en het afgelopen jaar had geschilderd, als zodanig erkend door mijn zoon en zijn vrienden, zo besepte ik die avond voor de tent zittend, was niemand minder dan ene Heinrich Kemmler, een naam, verzonnen door de boys van Warhammer. De baas van de undeath, een soort van opperzombie. De man die een jas droeg van mensenhuiden en in wiens mantel tientallen geraamten waren verwerkt, buitengewoon ingewikkeld te schilderen, maar door mij goed realistisch weergegeven. Hoe had ik zo dom kunnen zijn dat ik dat niet begrepen had! Heinrich Kemmler. Even undeath vormgegeven als zijn slachtoffers.

Pakketten

I

In mijn atelier zette ik de CD op die ik onlangs zonder mij er te veel rekenschap van af te leggen, had gekocht. Ik had er nog niet naar geluisterd, *Trois Gymnopédies*, muziek van Irene. Het was voor het eerst sinds 1995 dat deze muziek weer voor ons samen klonk. De kinderen waren het er heftig mee oneens, zet eens gewone muziek op, maar toen eenmaal de pianomuziek klonk, zwegen ze. Irene achter de vleugel op haar eigen wijze, dagelijks, regelmatig stukken spelend van Erik Satie. Het was even alsof ik de zomer hoorde waar we 's avonds buiten zaten in de door haar aandachtig gebouwde tuin, een boek lezend, een spelletje en zij op de achtergrond. Of als we met z'n allen voor de televisie zaten en juist als er iets Nederlands begon, vroeg zij of ze niet even mocht spelen. Iedereen natuurlijk reageren maar zinloos, want als ze niet mocht spelen, liep ze verongelikt weg dus natuurlijk kon ze spelen. Zo hoorde het, we waren eraan gewend en zetten gewoon de televisie harder, wat haar niet deerde. Ze was blijven spelen. Landheer had nooit geweten wat ze speelde, al die muziekboeken. Hij las geen muziek, hij hoorde zonder vragen, zonder denken als zijn natuurlijke omgeving. Hij dacht dat ze weinig nieuwe stukken oefende, dat er ook weinig ontwikkeling zat in de wijze waarop ze haar toetsen aansloeg en de wijze waarop ze de muziek interpreteerde. Maar het was niet de vraag geweest, de muziek die ze speelde, de tuin die ze verzorgde waren als haar kleding, waren aan haar verbonden en daarmee ook zijn kleding. Niet om ermee naar buiten te treden, maar gewoon omdat ze nu eenmaal speelde. Hij zou niet kunnen zeggen dat ze een regelmatig luisteraar was, hij dacht van niet. De kinderen herkenden de muziek, ja, dat speelde ze, misschien wel iets anders dan op zijn CD. Geen vragen. Dit was Irene. De muziek gaf ze weliswaar niet direct concrete beelden, ze bracht wel iets van een gevoel dichterbij, meende Landheer.

Zeker is, dacht Landheer, dat haar moeder graag piano speelde. Zeker is ook dat haar moeder haar achter de piano zette en stukken met haar speelde. Direct gestopt toen ze overleed. Haar eerste jeugdwerk verbond de naam van haar moeder met de componisten, althans de pianocomponisten. Zeker is dat de man voor wie ze Irenes vader verliet, een bekwaam pianospeler was.

De twee grote pakketten heeft hij na haar begrafenis opgehaald bij Reinier van Arkel. Ze stonden in haar kast, zei men. Ondanks zijn rustige woorden bij haar afscheidsdienst was hij boos geweest, een onontwarbare kluwen van verwijten, verontwaardiging en vooral machteloosheid om wat hij als stupide beschouwde. Hoe kon ze! Ik donder alles weg, mompelde hij, stom wijf, Irene, hoor je wat ik zeg, ik kijk er niet in, alles gaat linea recta naar de afvalverwerking. Je wist dat je niet terug kon komen, je wist van Alma, je wist dat tussen ons niet meer was, lang voordat ik Alma leerde kennen, je hebt me gechanteerd, dat is verdomme toch geen liefde, je partner net zo lang het leven zuur maken totdat hij er genoeg van heeft. Dat kán toch niet, jaloezie, wraak, zwakheid is wat je voor me over had, hoe kun je, hoe kun je. Zo sprak ik tegen haar. En in die machteloosheid heb ik de pakketten weggezet met het vaste voornemen ze nooit te openen, néé, zij zou niet de kans krijgen om over haar dood heen alsnog haar gelijk aan te tonen. Maar ik had geen gelijk want er zat geen boze opzettelijkheid in haar handelen, nooit. Zenuwachtig haalde hij nu de dozen tevoorschijn, terwijl op de achtergrond klonk wat ze het liefst speelde, Trois Gnossiennes, las hij later op de hoes. Aldo Ciccolini was de pianist. Hij leek sneller te spelen dan Reinbert de Leeuw, de plaat waar Irene het waarschijnlijk van geleerd had. Ze luisteren er even naar.

- Ik dacht, Irene wil alsnog tegen mij zeggen dat ik haar in de steek heb gelaten, daarom wilde ik ze niet open maken.

In het eerste pakket zaten twee zelfgemaakte boeken met losse bladen. Naar het model van haar vroegere conceptuele werk, maar realistisch. Het boven liggende boek of map droeg de titel herinneringen aan een gezinsleven. Ze bestond uit een stuk of twintig qua stijl sterk verschillende tekeningen en gouaches met telkens hetzelfde onderwerp. Een man en twee kinderen met de rug naar de kijker toe. De kinderen kijken naar de man die aan een beeld werkt in verschillende staten van voltooiing. Het beeld waar hij aan werkte was een vrouw. Landheer was onder de indruk van zowel de fijnheid en doorwerktheid van de tekeningen als van de zuiverheid van de gouaches, hij keek, bladerde nog een paar keer en stelde vast dat op tenminste twee tekeningen een vierde persoon aanwezig was. De persoon, een vrouw keek naar de man. In die tekeningen stonden de kinderen dicht bij de vrouw. Hun blikken gingen a.h.w. twee kanten op. In zowel het beeld dat de man aan het maken was als in de vrouw dacht hij trekken van Irene te zien.

- Dit is mooi werk, zei hij, ik denk dat het Irenes kijk op de wereld is, ik denk dat wij die drie zijn.

- Ik vind ze ook wel mooi, zei Johan, maar wat is het.

Landheer haalde zijn schouders op.

- Je weet het niet zeker, maar ik denk dat Irene als het ware ons tekende terwijl wij bezig waren over haar te denken. Misschien dat ze dacht, ze zien me

niet goed genoeg, ze kennen mij niet goed genoeg. Ik denk dat ze daar voor mij wel gelijk in had.

- Ik kende mama best goed, zei Hanne, en de muziek weet ik ook, alleen zie ik geen beeld.

- Wat zie je, zei Landheer, de tekeningen met de vierde persoon neerlegend, wijzend op de kinderen.

Ze gaven geen antwoord, ze wisten niet wat hij wilde dat ze antwoordden.

- De kinderen zien Irene wel. Die hebben geen beeld nodig. De beeldenman ziet alleen het beeld.

Te dik, dacht hij, te dik geïnterpreteerd, te makkelijk een punt gemaakt.

Het tweede boek droeg de titel *mijn moeder*. En als ondertitel *voor de schilder en mijn man Robert Landheer die hiermee beter raad behoort te weten*. In dit boek waren deels herkenbare beelden, deels onherkenbare beelden. In enkele gevallen ook collages. Veel zwarte beelden, fragmenten in houtskool van wegen en ruïnes, Duitse plaatsnamen. Telkens het beeld van een vrouw. Ook enkele beelden van een piano waarachter de vrouw zit. Onderop lag een uitvergroting van de foto van de Amerikaanse soldaten die Duitse vrouwen dwongen om rond een massagraf te lopen. Eén van de vrouwen was omcirkeld. Landheer hield de foto voor zich uit en keek. De kinderen keken mee, drongen aan, wat is dit, waarom is dit hier? Landheer zweeg eerst, hij knikte en mompelend, Irene, Irene, dit is het dus wat je gevonden hebt. Dit, Irene is dus het laatste oordeel. Dit is het zwarte vlak dat ik kort na je dood moest schilderen.

Irenes moeder, zei ik, is op het einde van de oorlog van Ermelo naar Duitsland gebracht of gelopen en daarna terug. Niemand van oma's familie wilde daar mama iets over vertellen. Oma was verliefd op een Duitse piloot. Die was al een paar keer gewond geraakt in de oorlog, het verhaal ging dat de piloot boven Mongolië was neergehaald toen hij bombardementen uitvoerde en dat hij enkele weken door Mongolen is verzorgd. Hij zou beter gemaakt zijn met vetten en ranzige yakboter voordat de Duitse soldaten hem traceerden en terugbrachten. We weten natuurlijk niet wat er is gebeurd met de Mongoolse familie. Hij is daarna overgeplaatst naar de Jan van Schaffelaarkazerne waar hij een soort van parachutistenpiloot was. Oma had ruzie met haar ouders en is boos weggelopen naar de kazerne om daar naaiwerk te gaan doen, want dat kon ze. Nee, haar vader schijnt gezegd te hebben, als je het niet goed hebt, ga je toch naar die Duitsers toe, in woede en toen is ze gegaan. Ik weet niet of het echt naaiwerk was of dat ze op een andere manier haar geld verdiende. Daar heb ik het met Irene maar nooit over gehad. Daar heeft ze die piloot ontmoet, ze zei later alleen maar dat die man geen Nazie was, dat hij Joseph heette, dat hij kunstenaar was en piano speelde. De Duitsers zijn hem gepeerd, ik weet het niet, ik denk dat het half april 1945 was, toen zijn Putten en Ermelo bevrijd, of

eerder. Oma zou achter die Joseph aan zijn gereisd maar ze is hem uit het oog verloren en is terug gekomen. Wij weten niet wanneer. Ik denk dat mama deze tocht heeft opgepakt. Een oom van oma heeft gezegd dat de Duitsers dachten dat ze misschien een spion was, dat ze haar daarom mee hebben genomen. Dat oma dus helemaal niet meewilde. Maar ze deden ook alles voor haar. We hebben nooit iets in archieven kunnen vinden.

- Maar, zei Landheer, ik denk dat het uiteindelijk niet over oma gaat, ik denk dat mama in dit boek haar eigen leven met dat van oma heeft geïdentificeerd.

- Hebben ze oma ook kaalgeschoren toen ze terugkwam? vroeg Johan.

- Ik geloof het niet. Mama zei wel eens dat haar opa had gezegd dat ze aan de deur waren om mama's moeder kaal te scheren, maar dat hij ze heeft weggejaagd. Hij schijnt gezegd te hebben, jullie kunnen haar dood maken maar als je haar kaalscheert haal ik mijn geweer, zo'n man was het. Moet je je voorstellen dat jij thuiskomt en dat ik zeg, knal die jongen kapot maar je mag hem niet kaalscheren. Ik weet niet waarom iedereen zwijgt, het kan ook zijn dat oma is weggelopen voor haar vader omdat hij iets met haar uitspookte, ik bedoel, je weet het niet.

- Ik zou gek worden, concludeert Johan, helemaal gek als jij dat zou zeggen.

- Wat is die foto?

Landheer schudde zijn hoofd,

- Ik weet het niet, ik denk dat ze de foto er voor mij heeft ingestopt, ik denk zo iets als, die vrouw ben ik of die vrouw is oma en wij zijn gedwongen te kijken naar de doden die ze hebben gemaakt. Ze denken dat onze vrienden de doden hebben gemaakt, maar wij horen er niet bij, wij zijn geen vrienden maar kunnen het niet uitleggen. Ik weet het niet, het is een waarheid, mama heeft iets gevonden en die waarheid staat op deze foto. Misschien dacht ze dat haar hele leven niets anders is dan dader zijn en kijken naar de ellende die haar naasten hebben aangericht, terwijl ze geen dader was.

- Mama heeft dus een klote leven gehad en oma ook, concludeerde Johan, als ze dit vindt.

- We zijn er nog niet, zei Landheer, maar hij besepte dat deze foto voor hem de sleutel was. Deze foto, alleen deze foto gaf hem de kans zich uit de dode Duitse vrouwen te schilderen, eerlijk, zonder vluchtwegen. Hij wist, dat alles in hem die waarheid op het spoor was, hoewel de verschillende puzzelstukken nog op een andere waarheid gericht waren.

- Oma, zei hij, is weggelopen bij mama's vader toen Irene een jaar of vijf was. Met een man die meer van piano hield, die vreselijk goed kon spelen, ja, geen beroepsmuzikant, maar hij kon goed spelen. Oma is drie jaar later doodgegaan bij een zwangerschap, ze zeggen door de naweeën van een abortus na de oorlog van die Joseph of van iemand anders, misschien hebben ze haar verkracht. Op de achtergrond klinkt nu een stuk en forme de poire pour piano a quatre mains. Hij glimlacht want dát is wel degelijk een herinnering, hij ziet Irene en

Marieke samen achter de vleugel zitten. En forme de poire, herinnert hij zich en dan ziet hij de naakte gestalte van Irene weer, kort voor het eerst sinds al die jaren, haar brede heupen en forme de poire.

- Mama, zegt hij, zag eruit als een peer, voor ze jullie kreeg.

De kinderen snappen het niet, hij bevestigt nog maar even dat hij dat positief bedoelt.

- Daarna had ze dikkere borsten maar ze zat altijd ook goed in haar billen.

- Je lijkt wel net zo'n geilneef als die sportverslaggever op televisie, zegt Johan.

Landheer lacht.

- Ik vond jullie moeder qua uiterlijk perfect, ik heb nooit ook maar één centimeter gemopperd over hoe ze eruit zag. Ik zei alleen dat soms dat ze iets aan conditie moest doen.

Lentement, het volgende stuk dat ze waarschijnlijk speelde als ze goed gehu-meurd was, denkt Landheer, want het lucht hem op dat hij het nu weer hoort. De kinderen ook, denkt hij, Satie voor alle momenten. Daar lag dus het ant-woord, daarom was haar pianospel aan haar verbonden geweest, wat ze speel-de reflecteerde haar gevoel. Pianomuziek als een tweede huid.

- Mama speelde haar humeur, zegt hij hardop tegen niemand in het bijzonder.

- Als een peer zeker, vindt Hanne.

- Ping, ping, rinkelt Johan.

- He? vraagt Landheer.

- Ik deed ook een duit in het zakje, legt Hanne uit.

We maakten het tweede pakket open. Dat bestond uit een mengelmoes van plaatsnamen, verslagen van telefoongesprekken met het rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie, documenten, tekeningen, een bundel niet verstuurd kaarten en brieven aan de kinderen, een enveloppe met brieven van Jan de Schilder aan haar, geschreven ergens 1982 en 1985, een paar van latere datum maar niet na 1990.

- Ik denk, zei ik, dat dit wel het resultaat is van een speurtocht van Irene naar haar moeder en nog wat andere dingen die ze belangrijk vond.

Wat ik er zo snel uit kon halen, was dat ze dus wel had geprobeerd de tocht van haar moeder van Ermelo naar het Oostfront te reconstrueren en omgekeerd. Maar het zag er niet naar uit dat ze feiten had gevonden. Kennelijk was er niks gebleven. Er moet, dacht Landheer, toch wel ergens een dagboekje rondzwer-ven, zo naamloos, zo zonder sporen kan het toch niet zijn. Ook het RIOD had geen informatie. Hij zag dat Irene zelfs namen van gevangenen van verschil-lende naoorlogse interneringskampen in Nederland had opgevraagd. Geen be-wijs dat haar moeder daar opgesloten had gezeten. Kan ook niet, mag ook niet, dacht Landheer.

Er zat ook een bundel van niet verstuurde kaarten en brieven in, altijd gericht aan de kinderen. Ik bladerde er snel doorheen en besepte dat dit voor de kinderen was wat ze moesten hebben.

- Kijk, zei ik, Irene zei toen ze net ziek was een paar keer dat ze niet van jullie kon houden, maar moet je hier eens kijken wat een spijt ze had dat ze er niet voor jullie was, zo jammer vond ze het dat ze ziek was.

Ze schreef op niet verstuurde ansichtkaartjes voor gebeurtenissen als verjaardagen, vakanties maar ook zo maar in duidelijke voor de kinderen toegankelijke taal dat ze het jammer vond dat ze er die dag niet was, dat ze ook graag bij voetballen en tennissen kwam kijken, hoe ging het nu met gitaarles en vioolles. Ze legde in korte brieven helder aan de kinderen uit wat ze had en dat ze het niet zo had bedoeld van dat niet houden van, dat ze snel weer terugkwam en dat de kinderen gauw bij haar op bezoek moesten komen. Ze benadrukte vooral dat de kinderen muziek moesten blijven maken. En dát had Landheer overigens tot vandaag gecontinueerd, hij zou het niet gedurfd hebben zijn kinderen van muziekles af te halen, hoewel hij zelf alleen een blauwe maandag gitaarles had gehad. Ze maakte grapjes op de kaarten, de grapjes die binnen de familie werden gewaardeerd omdat ze nooit werkten.

- Waarom heeft ze die niet opgestuurd?

Landheer wist het niet zeker, maar hij dacht dat deze niet verstuurde brieven en kaarten wellicht therapie waren geweest, alleen maar therapie. Hoe dat ook zijn moge, dit was de Irene die hij altijd op de achtergrond had gezien.

- Misschien omdat ze onzeker was?

Voor mij geen brieven en kaarten. Ik vond het redelijk. De harde schilder Robert Landheer die roem had verworven over haar rug, die hoefde geen vergeving. Aan hem hoefde ze geen uitleg te geven want hij had zich tijdens hun huwelijk volledig doof gehouden voor al haar talen. Aan Robert Landheer had ze een uitweg nagelaten, niets meer en niets minder.

De kinderen lazen en spraken, probeerden zich de gebeurtenissen te herinneren waar de kaartjes betrekking op hadden. Het bleek dat ze regelmatig in de buurt was geweest dan Landheer had geweten, naar ze had gekeken en graag naar ze toe was gekomen, maar dat ze had gedacht, dan begint alles weer opnieuw. En zo sprekende kwamen er toch een paar herinneringen, ook aan vakanties, mede door de foto's die Irene had gemaakt en die ze erbij haalden. Ook voor de kinderen herinneringen aan de laatste maanden toen ze snel beter werd en de kinderen weer meer had gezien. Landheer dacht dat ze alleen was geweest en herinnerde zich plots beter dan ooit hoe ze van de kinderen gehouden had, hoe veel groter die liefde was geweest dan haar bedlegerigheid. Hij had het niet bewust gezien, hij had het als vaststaand feit aangenomen. Hij begreep hoe ze tot haar opname de kinderen alles gegeven had wat ze in zich had.

- Mama heeft wel een klote leven gehad, concludeerde Johan nogmaals, zo veel zwart maar niet altijd. Ze speelde piano. Weet je nog toen we in de Alpen waren, dat mama een eenvoudige wandelroute uit het boekje had gehaald vlak bij Annecy en dat jij eerst zei dat je niet zonder kaart ging maar dat we toen met z'n allen besloten hebben het toch maar te doen omdat het gemakkelijk was. Straal verkeerd waren we gelopen en de paden bleken heel wat minder eenvoudig dan gedacht. Mama en ik doorlopend, maar Hanne zag de bomen bewegen en jij raakte in een soort totale hoogtevrees bij de afdalingen. Op het einde van de middag kwamen we in Annecy uit en toen stond de auto precies aan de andere kant stond van de berg. Konden we nog eens drie uur teruglopen, in tempo om voor het donker boven te zijn. Totaal kapot was hij geweest maar Irene had helemaal niets gehad, die had het allemaal wel leuk gevonden. Ze hadden zichzelf daarna uitgebreid getrakteerd op Italiaans eten in een duur restaurant in Annecy.

We spraken verder over wat we konden doen. Hanne zei dat de naam van oma op de steen van Irene bij moest worden geschreven, want dan waren ze nu tenminste samen. Johan vond dat ook. Ik dacht, het hart van kinderen heeft uiteindelijk meer ruimte voor loyaliteit en liefde dan ik ooit heb gehad. Ik dacht, die hebben een pink nodig om de hele hand en alles wat eraan zit te begrijpen. Ik had haar meer blijvend uit mijn leven gezet dan ik vermoedde. Ik, die mijzelf psychologisch gepokt en gemazzeld beschouwde, had haar doodgezwegen. Ik dacht, ik wist niets van haar en wilde al heel lang niets meer weten. Ik ben er niet geslaagd te doen wat ze me vroeg, haar te bevrijden van haar wereldbeeld. Ik heb haar laten verdrinken. En nog gaf ze me een uitweg.

- Irene en ik hebben wel eens naar haar graf gezocht in Amsterdam, zei Landheer, maar het was al geruimd.

II

Na de definitieve breuk met Suzanne in 1982 rommelde ik, verhuisd naar 's-Hertogenbosch, met verschillende vrouwen her en der wat aan. Laat ik het anders zeggen, ik stuurde mezelf alle kanten uit, drinken, vrijen en films kijken, maar ik schilderde te weinig in de tijd die over was terwijl ik voordien altijd hard en regelmatig had gewerkt. Het werk dat ik schilderde, was leeg en richtingloos. Stukje bij beetje kwam ik tot de conclusie dat er iets anders moest gebeuren. Ik besloot een fatsoenlijke baan te gaan zoeken in de hoop dat ik ook aanknopingspunten zou vinden voor mijn schilderwerk. En die gedachten hadden waarschijnlijk de ruimte gemaakt om Irene te zien, terwijl ze me anders niet zou zijn opgevallen.

Ik zag haar voor het eerst in De Palm, waar ze samen was met Jan de Schilder, die één van mijn beste vrienden zou worden. Ik herinner me dat ik met iemand van de schaakclub vandaan kwam, waar ik in de interne competitie in de laagste groep speelde en waar ik, als ik me wel herinner, die avond gewonnen had. Wat ik me namelijk herinner, is dat ik goed gehumeurd was en dat was ik niet als ik verloren had. Het humeur van de andere persoon was minder, die verloor een tijdlang enorm veel partijen. Het was er druk en we gingen aan dezelfde tafel zitten, waar zij ook zaten en ik herinner me dat ik met de vriend begon te praten over diens hoge hasjesjgebruik in relatie tot een goede pot schaak.

Ik herinner me ook dat mijn oog op Irene viel en op de man met wie ze sprak. Ik dacht, studenten van de kunstacademie (juist!), een vrouw met een op de klippen gelopen huwelijk (juist), geen Palmvrouw. Ze dronk Spa en keek soms om zich heen als iemand die een avontuur beleeft. Ik dacht, of ze is getrouwd en heeft niets met die jongen te maken. Ik dacht, ze heeft iets niet in overeenstemming met zichzelf. Ik was geboeid, omdat ik in haar gedrag iets zag schemeren dat er niet was maar wel zou kunnen zijn, zoiets. Kortom, ik nam haar vanaf het begin niet zoals ze was, ik nam haar op wat ze zou kunnen zijn en ik kan helaas niet uitsluiten, dat dit wat ze niet was nog alles met Suzanne te maken had.

Ze was overigens in werkelijkheid net niet meer getrouwd en woonde in een kraakpand, waar die Jan de Schilder in die tijd ook woonde. Het was een enorme stap geweest, zonder dat haar precies duidelijk was waarom ze nu feitelijk wilde scheiden. Haar toenmalige man droeg haar op handen, maar was ook regelmatig afwezig of had een halve verhouding met een andere vrouw, zoiets. Maar wat ze hem later als redenen voor de scheiding aangaf, leken hem peanuts en flauwekul, die kwamen eerder neer op claimen dan op elkaar laten gaan. Maar dieper kijkend, wilde ze wat anders, wilde ze serieus kunstenaar worden en dát zat er waarschijnlijk niet in binnen de kringen waarin ze zich in haar huwelijk begaf. Ze koos voor de ingewikkelde weg en had nogal wat zekerheden opgegeven, inclusief hun bezittingen, zo zou Landheer later leren. Ze had niks.

Ik kwam regelmatig in de Palm, zij zat er soms en ik zorgde ervoor met haar aan de praat te raken. Ik voerde de gesprekken wat afstandelijk, leerde dat zij vrijwel was afgestudeerd en dat ze conceptueel werk maakte. Ze was later begonnen met studeren aan de kunstacademie, had eerst ander werk gedaan. Ze liet me wel eens wat zien. Ze vertelde ook over haar huwelijk en ik constateerde daaruit dat ze uit een volledig andere wereld kwam dan ik was gekomen. Voor het overige spraken we over Mondriaan waar ik toentertijd nog weinig waardering voor op kon brengen, ik zei, hij heeft een steriel systeem over de

wereld willen leggen. Ik zei, de bouwers onder zijn invloed hebben een steriel bouwwerk gemaakt, neem Nagele. Het waren de rudimenten van mijn op realisme gerichte blik, maar het was ook verzet tegen abstracte nabootsers die zonder traditie direct bij Mondriaan begonnen te werken. Ze begreep het niet, of als ze het wel begreep, vond ze deze mening helemaal niets, geloof ik en begon me te leren kijken naar conceptuele kunst, met name naar Schoonhoven en Dekkers, naar Mondriaan, zijn kompanen en naar de idee achter Nagele.

Ze nodigde mij uit om bij haar thuis te komen eten en die avond zei ze tegen me dat ze verliefd op me was. Een opmerking die ik niet begreep. Ik was na Suzanne het stadium van dit soort taal en geloof ver te boven. Ik had de gewoonte vrouwen te zeggen dat ik nieuwsgierig was hoe ze er zonder kleren uit zouden zien en dát had ik haar niet gezegd en was ik niet van plan te gaan zeggen. Verliefdheid kon me gestolen worden. Ik dacht ook dat ze niet begreep wat dat was, verliefd zijn, ik dacht die denkt iets maar wéét niet goed wat ze zegt. Ik vond haar aantrekkelijk en niet aantrekkelijk tegelijk. Niet aantrekkelijk omdat ik vreesde me een hoop psychologische ellende op de hals te halen. Maar er was ook iets anders, dat ik niet snapte en waarvan ik me nauwelijks bewust kon maken. Ik berekende en berekenend leek iets met haar beginnen, zonder de psychoshit van overspel, in de zekerheid van samenwonen en trouw, verstandig. En haar emotionele verwarring of wat was het, verwarring die onmiskenbaar aanwezig was, daar kon ik haar vast en zeker in een oogwenk vanaf helpen, ik kon haar gemakkelijk in een Suzanne omtoveren, maar dan een redelijke en verstandige Suzanne. Zoiets ging er door me heen.

Kortom, ik was kennelijk aan het berekenen geslagen en dát op het grote gebied van liefde, hoe durfde ik. Er waren genoeg redenen om niet te reageren maar ik reageerde wel, enkele uren later. Ik kwam tot de conclusie dat er afspraken te maken vielen, ik zag wel iets in een soort van verstandshuwelijk waarbij de liefde en het gevoel langzaam een plaats zouden verwerven. Ze was wat ouder dan ik was, had geen belang bij halve relaties en had geen verstand van vrouwen die van vrouwen houden. Ik denk dat ik ook haar talent zag dat haar in mijn ogen op dat ogenblik tot een betere professional maakte dan ik was. Een beeldend kunstenaar die in haar arbeidsbestaan wist wat ze deed en wilde. Ik dacht daarbij oprecht dat ik een ervaring van dertig jaar in een oogwenk anders zou kunnen richten. Ik dacht dat de liefde alle mensen zou kunnen redden, ik dacht dat ik Irenes redder zou kunnen zijn. Ik vergat voor het gemak dat het eerste vereiste voor de redder de drenkeling is. Oh, die drenkeling die was er, maar stupide als ik was, heb ik de echte drenkeling nooit gezien. Ik zag de drenkeling slechts door de bril van het ontbreken van Suzanne.

Het was een merkwaardige nacht, overigens, die eerste nacht en ik was helaas te veel in Suzanne om de volle betekenis en klasse ervan te kunnen begrijpen. Ik begaf mij uiteindelijk later die avond opnieuw naar haar kraakpand en belde bij haar aan. Ze lag al in bed maar nodigde me uit om binnen te komen. Tot mijn afgrijzen droeg ze een nachtpon. Ik had een soort norm ontwikkeld dat echte vrouwen naakt zouden slapen. Ik begon wat halve zinnen te mompelen over wel of niet verliefdheid en serieusheid, maar op enig moment zei ze tegen mij dat als het mijn bedoeling was om te vrijen, dat ze dat wel oké vond, maar dat ze zelf niet klaar zou komen omdat ze juist had gemasturbeerd. Ik zei verder niets meer, kleepte me uit, waste me en kroop bij haar in bed. Zo was Irene toen ik haar ontmoette. Ze trok direct haar nachtpon uit, legde haar handen op mijn pik en zorgde ervoor dat ik snel klaar kwam, nou zei ze, daar kwam ikzelf toch ook bijna nog een keer. Ze wilde overigens nauwelijks kussen en wat ze ook niet wilde was een hartstochtelijke aanraking. Eigenlijk wilde ze, ook in de toekomst, dat ik overal vanaf bleef tot ze zelf opgewonden was geraakt. Dan bracht ze mijn hand naar haar kruis en kroop boven op mij. Dat waren de eerste jaren. Haar kamer was een puinhoop zoals ik die nooit eerder had gezien. Allerhande papieren, textiel, kleding, tekeningen en materiaal lagen dwars door elkaar heen gestapeld. En dat terwijl ze al strak werk maakte, dat later uit zou monden in de lege grijze ruimten waar het licht op een bepaalde wijze naar binnen kwam en die ze bezinningsruimten zou gaan noemen. Ik dacht, ze kan niet anders, ze moet wel werken met enkele lijnen, de reductie als bezwering van de chaos. Want dat was de conclusie die ik had moeten trekken uit de chaos, ze was niet in staat om een aantal elementaire kwesties zoals boekhouding, betaling, was, rommel opruimen regelmatig uit te voeren. Ze ruimde wel eens op maar dat kostte haar dan meteen twee weken. De volgende dag begon ze met iets en in de kortste keren was de puinhoop er weer. Eén van de dingen die ik snel leerde, was dat ik dát nooit zou kunnen veranderen. Ik liet het dus. Eén van de absoluut positieve dingen van haar opname later, was de opgeruimde orde thuis.

Ik denk, achteraf gezien, dat ik het probleem was. Ik zag veel te veel niet-Suzanne in Irene en ook het afscheid nemen van het leven als bohémienkunstenaar, alleen in 's-Hertogenbosch gerespecteerd, ook door vrouwen en plaats maken voor een ernstiger bestaan, vielen me zwaar. Maar het was tijd geworden om serieus aan het werk te gaan. Dat zou me met al die vrouwen allemaal niet lukken en met Irene wel. Ik dacht daarbij dat ik van Irene een trouwe en verstandige Suzanne kon maken, ik zag Irene wellicht alleen maar als niet-Suzanne. Niet-Suzanne, dat betekende het ontbreken van lichamelijke zinnelijkheid, het ontbreken van licht in de ogen, het ontbreken van lichaamstaal. Het absoluut zijn van de verstandsmatige benadering. Weggerationaliseerd gevoel. Zo dacht ik, stupide arrogante schilder die ik was, dat het zat. Ik zag niet dat

het er allemaal wel was, alleen anders. Ik denk, dat ik dat ontbreken ben gaan schilderen. Irene als de tegenpool van Suzanne – dat mijn dode kale Duitse vrouwen niets anders waren dan dode Suzannes.

Ik dacht in de loop van de tijd dat ik ook voor Irene was gevallen, omdat ik van haar moest leren vrouwen niet zinnelijk te schilderen. Ik moest leren om afstand te nemen van mijn begeerte, voor zover dat überhaupt mogelijk was. Irene's bestemming was om mij iets af te leren en dat zou ze tien jaar met verve doen, totdat ze opgenomen moest worden. Toen had ik het afgeleerd ook. Zo dacht ik dat, de zin van het leven van deze vrouw zou zijn geweest dat ze mij tot grote dingen op het doek in staat had gesteld. Er was natuurlijk veel meer maar ik was me er te weinig van bewust. Ik begeerde haar zonder dat ik het hardop wilde toegeven. In bed had ze weliswaar een hekel aan een harts-tochtelijke benadering maar ze vrijde graag dat eerste jaar, kwam gemakkelijk klaar; we hadden het gewoon goed met elkaar. We kregen na twee jaar twee kinderen, Johan en Hanne en dachten met elkaar sterk genoeg te zijn om ze groot te brengen. In feite, denkt Landheer, ondanks alles wat er is gebeurd, waren wij sterk genoeg om ze samen groot te brengen.

Waar het mij om ging: ik zag iets in haar dat soms bloeide, soms niet bloeide. Het schemerde en ik dacht dat het gemakkelijk aan het licht gebracht kon worden. In feite was ik onvoorwaardelijk voor haar gevallen maar ik wist het niet en als ik het wel had geweten, zou ik het niet toegeven.

Wat ik me herinner. We woonden net wel of nog net niet samen en ze had alsmaar zo'n buikpijn. Haar huisarts adviseerde haar een kijkoperatie te doen. Ze vonden natuurlijk niets. Een paar dagen later, het was zomer, kwam ik bij haar op bezoek en tot mijn verbijstering had ze het korstje van de wond afgekrabd en ze keek er enigszins trots en kinderlijk bij. Ik werd direct kwaad, ben je nu helemaal besodemieterd, zei ik, hoe kun je, hoe kun je zo stom zijn om jezelf te verminken. Ik denk dat ze niet begreep wat ik zei, want ze is haar leven korstjes blijven krabben en soms haar huid open. Ze zal ook wel iets gedacht hebben als, waar heeft hij het over, het is maar een korstje.

Wat ik me ook herinner. We zwommen in de Zuiderplas. Ik speelde wat en ze zei tegen me dat ik haar niet onder moest duwen. Ik was wedstrijdzwemmer geweest en zwom 's morgens om zes uur regelmatig in de zomer de Zuiderplas over een weer. Ik dacht, die maakt een grapje en duwde haar onder. Toen ze boven kwam schold ze me op een manier de huid vol dat ik er het zwijgen toe deed, ik dacht, die speelt dus niet, die kan dus niet spelen. Ik dacht, ik ga weg maar ik ben niet gegaan.

Tenslotte was er Lia. Lia had ik vlak na of zelfs al tijdens Suzanne leren kennen. Lia was zo oud als ik, lang en slank. Ik fietste in de zomer tussen Suzanne en Irene met haar langs de rivieren. Ze ploeterde met een scheiding. Ze deed de eerste paar keer dat we fietsten erg haar best om mij van het lijf te houden, ik kon er wel om lachen, wat me verbaasde was het gemak in onze omgang. Na een paar zondagen kwam ze op een avond bij me op bezoek om iets te gaan drinken. Maar voor we het wisten, hadden we elkaar uitgekleed en vreeën we. Op enig moment druppelde er iets op mijn buik. Wat is dat, zei ik. Ik ben zo nat, lachte ze. Ik had zoiets nog niet meegemaakt en kwam bijna direct klaar van verbazing, stomme minnaar als ik was. Ik verontschuldigde me, zei dat ik het absoluut niet had kunnen houden toen ik besepte hoe nat zij was. Zij wel, dat was geen punt, zij kon het allemaal wel controleren. We gingen daarna alsnog samen wat drinken. Een paar maanden later troffen we elkaar op het vliegerfestival, inmiddels hadden Irene en ik een relatie gekregen – we zouden de volgende dag samen naar Parijs gaan. Ik trok de hele dag met Lia op en 's avonds in het donker lagen we in een greppel. Ik had een kloppende erectie en zij was even nat als eerst. Met die kloppende erectie en kletsnatheid bleven we tegen elkaar aan in de greppel liggen zonder dat we elkaar er vanaf hielpen – we durfden het niet. Dát waren Irene en een nieuwe vriend van Lia op de achtergrond. De volgende dag in de trein naar Parijs begon Irene te huilen, ze zei dat ze zich dit weekend door mij bedrogen voelde. Ik zei haar dat ze gelijk had, dat ik dubieus had gehandeld. Ik zei haar ook dat ik haar niet bedrogen had en dat ik haar niet zou bedriegen ook. En aan die belofte heb ik mij uiteindelijk gedurende en na ons huwelijk gehouden.

III

Na de geboorte van Hanne, midden 1988, raakte ze van de ene dag op de andere in een serieuze crisis en werd bedlegerig. Zoals ze het zelf verwoordde, ineens had ze met Hanne in haar armen zichzelf in de armen van haar moeder gezien en had ze het vreselijk gevonden dat haar moeder zó alleen gestorven was zonder de kinderen op te hebben zien groeien. De dokter zei dat ze overspannen was, dat ze psychologische hulp nodig had maar ook dat er fysiek het nodige mis was. Ik herinner me hoe verontwaardigd ik was dat de artsen tegen haar hadden gezegd dat ze overspannen was. Ik dacht, ze slaan de plank volledig mis, ze is misschien vermoeid, ze is overstuur omdat de geboorte van Hanne haar bij haar moeder heeft gebracht maar ze is niet overspannen.

Landheer was al ver voor de geboorte van Johan tot de conclusie gekomen dat ze niet alleen ziek was, maar ook dat ze ziek wilde zijn. Ze was ook voor de geboorte van Hanne verhoudingsgewijs veel ziek. En als ze ziek was, sprak ze

tegen hem met een kinderstem, met een dramatische intonatie als een slachtoffer. Ze gaf zich over aan haar ziekten, liet direct alle verantwoordelijkheden vallen, later ook de zorg voor de kinderen, ongeacht of hij er was – dát maakte hem furieus. Ze maakt van haar ziekbed een drama, dacht hij. En ze mankeerde daarbij van alles, deels diagnosticeerbaar, deels vage niet te lokaliseren klachten. Meestal was het na een paar dagen over en ging ze weer aan de slag. Maar er waren ook perioden van drie tot vier weken, waarin ze het hele scala van ziekteperiode tot langdurig herstel afhandelde. Hij kon er niets mee. Had Landheer geleerd om zich te beheersen als hij ziek was, zich niet aan te stellen, bij Irene ontbrak het aan dergelijke instelling. Irene leek juist te willen demonstreren hoe erg het was en Landheer voelde dat als een verwijt. Dat zij vond dat hij de oorzaak was. Bij elkaar opgeteld, zo berekende Landheer, kwam Irene op den duur toch aan zo'n 100 ziektedagen per jaar, te veel dus. En dat al voor de geboorte van Johan.

Na de geboorte van Hanne heeft ze niet meer met hem willen vrijen, een enkele uitzondering daargelaten. Dan was Landheer verrast en nerveus tegelijk om haar zachte lijf dat hij tegen zich aan voelde en dat het hem direct alle gepieker deed vergeten. Hij kwam al klaar voor ze goed en wel begonnen waren. Dan sleet de gebeurtenis in de weken erna en begon weer het tot niets leidende begeren. Hij vroeg het haar herhaaldelijk of hij iets fout had gedaan, wat het was. Hij kreeg geen antwoord. Hij probeerde haar te strelen maar zuchtend wees ze hem af. Landheer dacht regelmatig dat het haar ontbrak aan het vermogen om te lijden, anders zou zij het lijden niet telkens tentoonstellen. Tegelijk kon hij sommige ziekteverschijnselen niet ontkennen: koorts, voorhoofds-holteontsteking, diaree. Hij was alles optellende tot de conclusie gekomen dat haar ziekten moeilijk iets anders konden zijn dan een vraag om aandacht en dat maakte verzorging als zij ziek was onmogelijk. Idioot vond hij het omdat hij bereid was om haar aandacht te geven, maar hij liet zich zeker niet manipuleren tot zorgzaam gedrag binnen haar kaders. Omdat, zo dacht hij, dat haar toch niet kon geven wat ze dacht dat ze moest krijgen. Er ontstonden in Landheer bij tijd en wijlen radeloosheid en boosheid, met name in de nacht als ze hem weer had afgewezen. Hij legde haar uit, je hebt de conditie van een vrouw van 70, je lijkt op mijn oma die had het ook altijd koud, je gedraagt je uitgeblust, je gedraagt je als een zak aardappelen tegen mij. Je moet jezelf versterken, je moet iets aan je gezondheid doen. Dat waren haar zaken, daar had hij zich niet mee te bemoeien. Hij kon beter een voorbeeld aan haar nemen, als hij zo doorging met drinken en schilderen was hij dood als hij zestig was. Zo'n talent heb je, Irene en je doet er niets mee. En de kinderen, hoe kun je zo maar je bed ingaan en de kinderen overdag in bed stoppen, dat is toch absurd!! Landheer werd er woedend om, ze vragen helemaal niet om een extra uurtje slaap, ze vragen verdomme om hulp om hun tekendoos open te krijgen.

Hij had voor Irenes denkwereld de term dokterssyndroom bedacht en schreef dat het dokterssyndroom het verschijnsel was dat mensen hun emotionele gewaarwordingen permanent begrijpen als niet gezond en dat ze dus steeds doktershulp nodig hebben. Doktoren zijn de belangrijke mensen van de wereld tegen wie je het hart wel opent, huilend en snotterend. Ze interpreteren elke emotie, of het nu woede of vreugde is, los van de aanleiding buiten hen die deze emoties veroorzaakt en beleven dus in emotionele situaties alleen andere lichamelijke gewaarwordingen dan de neutrale toestand. Dat interpreteren ze als hoofdpijn, maagontzetting enzovoorts. Het krijgen van doktershulp is dan de bevestiging van het ziektebeeld en maakt de mensen dus nooit beter. Wrong level. Karakteristiek aan dit syndroom waren ook een verknipte opvatting over ziekte, het puur materialistische wereldbeeld (alle gedrag laat zich verklaren vanuit fysieke afwijkingen die geheeld moeten worden), de daaraan gekoppelde zelfmedicatie, de dikke dossiers doktersbezoek. En de gedachte dat ze gespecialiseerd waren in ziektebeelden omdat ze zoveel makkelijk toegankelijke literatuur daarover hadden gelezen en zichzelf beschouwden als ervaringsdeskundigen. Door gebrek aan anatomische kennis, gebrek aan kennis van levensprocessen en gebrek aan distantie ging het bij deze patiënten in werkelijkheid om het toepassen van makkelijke neuswijsheden op de eigen situatie. Laatste kenmerk was nog het hoge ze gehalte in hun legitimatie van eigen absurd gedrag: ze zeggen dat je beter tien uur kunt slapen dan zeven uur. Ze stond dan voor de verenigde normbepalende medische deskundigen, zoals opgetekend door Viva, Margriet en de homeopathische encyclopedie van Dr. Vogel. Landheer dacht, als ik Irene ook binnen deze kaders ga benaderen, maak ik het alleen maar erger. Het zou overigens in psychiatrische termen gemakkelijk als depressieverschijnsel geduid kunnen worden met ontbrekende vitaliteit als hoofdkenmerk. Dat Irene depressief was, zou Landheer nooit begrijpen, evenmin zou hij ooit accepteren dat hij haar niet uit de depressie zou kunnen halen. Maar goed, Landheer zorgde er met zijn machteloze mariniersbenadering dan weer wel voor dat ze maximaal op de been was.

Hij voegde er aan toe: Irene uit haar woede of vreugde nauwelijks, ze verbijt zich en daarom moet ze wel ziek worden want niets vindt een uitweg, ze loopt de hele dag topgespannen rond. Landheer pakte niet de consequentie van deze waarschijnlijk correcte gedachte, namelijk haar te leren zich wel te uiten. Hij sprak er een keer met haar over maar ze wees deze duiding geïrriteerd van de hand, ze was gewoon ziek, verder niets.

Ik vond haar slachtoffer, zombie en licht autistisch, zoals ze voor zich uit kon staren, ver verzonken in helemaal niets, van het ene moment op het andere in slaap vallend, niets waar ze voor warm kon lopen. In feite had Landheer de hardnekkigheid van bepaalde karaktertrekken van Irene, die hij intuïtief direct

had opgemerkt bij de eerste ontmoeting, verkeerd ingeschat. Of hij had zijn eigen mogelijkheden verkeerd ingeschat.

Hij dacht overigens oprecht vanuit zijn toenmalige wereldbeeld dat er met een beetje liefde, een beetje gezonde seks en een paar aandachtige gesprekken heel wat te veranderen viel aan Irene. Maar wat hij oppervlakkig had beschouwd als gemakkelijk te overwinnen karaktereigenschappen, bleken, toen hij haar beter leerde kennen, een Ik-structuur te zijn, die inderdaad haar gehele emotionele leven interpreteerde als ziekte. Hij kon dat niet veranderen. Het was Irene. Ze had een zodanig wereldbeeld gevormd dat eenvoudige vertrouwelijkheid en eenvoudige affectie geen toegang tot haar hadden. Ze voelde een streling zelden als een liefdevolle streling, ze voelde de streling als schuurpapier, als lastig, ze voelde a.h.w. geen intentie of duidde de intentie direct als haar grijpende geilheid. Ze wilde niet aangeraakt worden, nooit. Ze was als persoon onvoorwaardelijk trouw, ze dacht niet anders, maar deze trouw vertaalde zich niet in een voor Landheer toegankelijke vertrouwelijkheid. Overigens had Irene goede redenen om haar naasten niet te vertrouwen, om alle emotionele binding en alle affectie uit de weg te gaan.

En dát was natuurlijk wat Landheer al had geweten, toen ze hem had gezegd dat ze verliefd op hem was. Hij zag zoals gezegd a.h.w. twee Irenes, de ene die niet in staat was om eenvoudige vertrouwelijke affectie te verstaan, die het woord verliefdheid gebruikte voor een gevoelsbeleving die het niet was, een vrouw die alles in taal deed en die haar gevoelsleven reduceerde tot ziekte en daarachter of daardoorheen zag hij de persoon die ze in essentie was of kon zijn.

Landheer hield overigens voldoende van haar om te volharden in zijn niet zorgzame positie en in zijn onvermoeibare verzet, op zoek naar de persoon die ze, zoals hij meende, eigenlijk was. Daardoor kreeg hij haar bij tijd en wijlen daadwerkelijk in beweging, dat snapte ze zelf ook wel. Maar hij slaagde er niet in haar vertrouwen te winnen en om haar het natuurlijk gevoel voor zichzelf en voor haar lichamelijke terug te laten krijgen. Of wat was het, natuurlijke identificatie met zichzelf en vertrouwen dat haar eigen natuur de zaken wel op weet te lossen.

IV

Op een dag vertelde Irene hem dat ze leed onder herinneringsloosheid en dat ze er iets aan ging doen. Ze zei dat ze zich niets meer kon herinneren van haar moeder, dat ze geen beeld meer had. Landheer hoopte dat dit een inzicht een

doorbraak was. Hij wist inmiddels zoveel van haar dat hij wel inzag dat het vroege overlijden van haar moeder en de gevolgen ervan cruciaal waren geweest voor haar toestand nu. Hij begreep ook wel dat de geboorte van Hanne een gevoel van Irene op de één of andere manier versterkt had en haar naar dat verleden had teruggebracht. Hij begreep dat allemaal maar accepteerde, zoals gezegd, niet de manier waarop deze terugkeer tot uitdrukking kwam, namelijk als niet te reflecteren ziekte.

In grote lijn het volgende. Haar moeder was er, toen ze vijf was, op een dag vandoor gegaan met de buurman, vriend van haar vader en had haar meegenomen. Dat was het enige dat ze zich herinnerde, aan de hand met haar moeder, lopend door de stad, angstig. Ik heb geen beeld meer van mijn moeder. Een paar jaar later was haar moeder volledig onverwacht overleden aan een miskraam of aan een doodgeboren kind, dat wist Irene niet. Haar vader zou suggereren dat het iets van doen had met de gevolgen van een abortus tijdens of vlak na de oorlog. Over wat er precies was gebeurd, bestond grote onduidelijkheid voor Irene. Niemand in de familie had de moeite had genomen om haar te zeggen wat er werkelijk aan de hand was geweest. Het verhaal zoals Landheer het aan zijn kinderen vertelde, was dat niemand wist wat er verder gebeurd was, maar kennelijk had ze, zoals verteld, abortus laten plegen of moeten plegen, ook daarvan was niet zeker of het waar was, laat staan dat er enig beeld van hoe ze zich moet hebben gevoeld is overgebleven. En deze abortus zou haar dus volgens de gescheiden vader van Irene noodlottig zijn geworden. Keihard en bitter uitgesproken.

Haar over de moeder verbitterde vader had Irene direct op de middag van het overlijden van haar moeder in huis genomen, had haar niet meegenomen naar de begrafenis en had mama als gespreksonderwerp taboe verklaard, mama was slecht en bleef dat de rest van zijn leven. Haar vader had zijn ex-vrouw op handen gedragen, dát was het probleem. Hij was nooit over de klap van de scheiding heen gekomen. Ze was er vandoor gegaan, had een paar spulletjes gepakt en was weggelopen. Daar moet moed voor nodig zijn geweest. Zoals ook de vlucht naar de kazerne en Joseph achterna reizen duiden op grote moed, de moed om te confronteren, de moed om lief te hebben. Landheer kon zich de ontredde voorstellen en de terugtocht uit Berlijn als boetedoening. De enige vrouw die niet graag terugliep naar huis. Hij kon zich ook voorstellen dat ze aangerand was en verkracht was. En dan de thuiskomst. Mensen die niet zagen wat er met haar aan de hand was, die haar wel even kwamen kaalscheren – dat heeft haar vader voorkomen. Waar ze opnieuw haar muziek had opgepakt en met kleding aan de slag was gegaan, want zo ging het verhaal, dat kon ze. En vervolgens ontmoette ze Teun, man die in Amsterdam in de oorlog bijna dood was gegaan aan de difterie en de honger. Die was in Ermelo om aan

te sterken of zo. En zij zag een kans op zekerheid en een kans om uit Ermelo te vertrekken. Ze dacht dat een vertrek naar Amsterdam haar zou kunnen redden van de benepen Ermelose wereld. Ze dacht dat het vertrek naar Amsterdam haar Joseph zouden doen vergeten. Maar Joseph zou ze nooit kunnen vergeten, die tekende, die schreef gedichten, die vertelde, die stond buiten de oorlog. De oorlog ging aan hem voorbij. Joseph, had Mini gedacht, is geen Duitser, Joseph is geen soldaat, dat is een verkeerde man in een verkeerde uniform, Joseph is een kunstenaar. Ze was gefascineerd door zijn optimisme, door zijn verhalen over dat alle mensen creatief waren en dat het erom ging met elkaar een andere wereld te bouwen. Dat had hij haar allemaal verteld. Hij was in 1945 een jaar of vierentwintig geweest en hij zei dat als de oorlog voorbij was, dat hij dan naar de kunstacademie zou gaan. En Mini had gedacht dat ze mee zou gaan. Maar hij was naar het oostfront gedirigeerd en ze had hem niet meer gezien. Ze zou niet kunnen zeggen of ze hem gezocht had op weg naar Berlijn, ze wist niet wat ze deed behalve dat het een afschuwelijke ellende was geweest. Daarom was ze gelopen, om hem te vergeten. Thuisgekomen had ze natuurlijk gehoopt op een teken van leven van hem, maar hij was dood of krijgsgevangen, ze wist het niet. Ze had niet eens zijn achternaam geweten.

Ze kwam al in het eerste jaar van huwelijk tot de conclusie dat Teun, een harde werker, een maatje te klein voor haar was en nooit aan haar dromen ging beantwoorden. En ze begon iets met de vriend en buurman van Teun, omdat ze in hem, hoe klein ook, iets terugzag van Joseph, die had wel verstand van muziek, die hield van Vivaldi en Brahms. Die speelde behoorlijk piano en had gevoel voor de kunst. We moeten ons er niet te veel van voorstellen, misschien zat het zo, dat in Mini op de achtergrond en onbegrepen, iets van het artistieke bloeide dat later bij Irene meer zuiver en dieper tot uitdrukking zou komen. Irene kwam die middag thuis van school met een tekening, wat zal het geweest zijn om aan haar moeder te laten zien maar ze mocht niet meer bij haar en heeft haar moeder nooit meer gezien. Grote volwassenen, allemaal in paniek en niemand die bedacht dat er iets tegen het kind gezegd moest worden. Landheer had nooit doorgevraagd, het beeld dat hij had, was dat haar moeder een miskraam had gekregen en aan deze miskraam was overleden. Of dat ze op voorhand al een infectie had gehad waaraan ze was overleden tijdens een zwangerschap. Hoe dat ook zijn moge, dat dood geboren kind was geen kind van Teun geweest maar van Jan Buiten.

Irene had Landheer dit verhaal kort na hun eerste ontmoeting verteld vanuit de fragmentarische beelden van het kind, niet vanuit verworven kennis over de moeder. Dat was de betekenis die Landheer eraan gaf, de woorden die Irene voor haar moeder gebruikte waren algemener. Irene had inderdaad geen beeld van haar. Irene groeide vervolgens op in een soms ingewikkelde situatie. Ener-

zijds een over de gestorven moeder verbitterde vader, anderzijds een stiefmoeder (nieuwe vriendin) die zelf ook graag kinderen had gewild, maar die op het moment dat Irene op achtjarige leeftijd bij de vader kwam wonen, te horen kreeg dat er geen kinderen meer bijkwamen. Ze werd snel drankzuchtig, dreigde regelmatig met kostschool en andersoortige uitsluiting en was jaloers. Althans dat was het beeld waarmee Irene haar tijd bij haar vader beschreef. Irene vertelde dat ze graag tekende maar dat de stiefmoeder op een middag, ze was een jaar of veertien al haar tekeningen had verscheurd. Omdat ze ontmaagd zou zijn, maar het was slechts weggestopt menstruatieondergoed, voor het eerst. Vanaf die dag zou Irene menstrueren in pijn.

Wat Irene wilde, waren enkele actieve herinneringen aan de periode met haar moeder tussen het vertrek bij haar vader en haar dood, want die ontbraken. Wat ze wil, dacht Landheer, is affectie, plezier. Maar Irene wist eigenlijk niet wat ze wilde.

Dat was zo'n beetje de kern, dacht Landheer, van de ene dag op de andere verdwijnt haar moeder uit haar leven. Ze mag geen verdriet om haar hebben, ze mag haar niet missen en ze mag niet over haar praten. Pure terreur van stupide volwassenen. En Irenes leven daarna kan begrepen worden als de niet aflatende poging om de moederziel terug te vinden. Maar zelfs als Irenes moeder bij haar vader was gebleven, dacht Landheer, zou die relatie met Joseph als een steen om de nek van Irene zijn gehangen. Wie weet, dacht Landheer, is de kern niet het verwijt aan de vader en de stiefmoeder, maar aan de eigen moeder. Dat ze vertrokken is, dat ze haar vader in de steek heeft gelaten. Landheer dacht, ze heeft niet geleerd om natuurlijk emotioneel te reageren, ze is alleen maar in staat tot volledige verstandsmatige benadering van de werkelijkheid, want haar gevoelens zijn afgestraft en genegeerd. Een werkelijkheid zonder gevoel en liefde. Vertrouwelijkheid leidt tot straf en geweld. Een werkelijkheid die daardoor zo zwaar is, dat ze wel ziek moet worden en elke ziekte is de roep van een kind om aandacht van haar moeder. Maar als ik die aandacht op die manier geef, bevestig ik het wereldbeeld. Ik ben haar moeder niet. Dát was de tegenspraak waarin Landheer met Irene belandde en waaruit hij geen uitweg heeft kunnen vinden.

Ze was buitengewoon intelligent maar gebruikte in de ogen van Landheer die intelligentie te veel om in keiharde samenvattingen het gedrag van mensen uit haar omgeving te beschrijven in negatieve termen. Met name zijn gedrag. En wat ze in tijdschriften observeerde was scherp, maar toegespitst op seksuele delicten en afwijkingen, gekoppeld aan de verzuchting hoe mis het was met de samenleving. Geen politiek bewustzijn maar direct en ongereflecteerde beleving van als nieuwsfeiten gepresenteerde sensatie. Er is, dacht Landheer, voor

Irene geen enkele relatie tussen haar gedrag en het gemis aan moeder, anders dan in woorden en die relatie kan door mij niet worden aangebracht.

- Irene, ben je je ervan bewust in wat voor wereldbeeld je leeft.

Ze begreep de vraag niet, ja, ze was zich uitstekend bewust in wat voor wereld ze leefde en daar was niet veel goeds aan.

Daarom was hij verheugd toen Irene hem vertelde dat ze wilde herinneren en dat ze daarvoor psychologische hulp zou zoeken. Want wat haar bezielde, hoorde volgens hem in alle klassieke psychoanalytische en psychiatrische handboeken onder de titel verdringing en dus zou bewust maken van het verleden ook kunnen leiden tot emotionele verrijking. Hoewel, wat je vroeger niet aan vertrouwde hartelijkheid hebt geleerd, leerde je later ook niet meer. Dat zei in ieder geval het beroemde experiment met de resusaapjes, doek als moeder. Hij begon met haar over haar verleden te praten. Hij dacht, eindelijk begrijpt ze dat haar lijf ook geest is, dat zij geest is en niet alleen bezielde lichamelijke als een dier of een plant. Eindelijk begrijpt ze dat haar ervaring effect heeft op haar gevoel. In zijn aantekenboek noteerde hij: trauma is, wanneer iets uit het verleden ongewild van invloed is op mijn gedrag zonder dat ik er intellectuele en actieve toegang toe heb. Ook al weet ik van de basisgebeurtenis, ze is me ontsnapt met als gevolg, allerhande wilde eigen gedragsverschijnselen in mijn dagelijks leven. Vanuit mijn getraumatiseerde wereldbeeld, kan ik nooit toegang vinden tot het verleden met andere ogen dan vanuit het getraumatiseerde wereldbeeld. Meer Freudiaans leek het hem niet te kunnen.

Maar het liep anders, de psychiater bleek eerder neurolinguïstisch te opereren en ze moest handelingen die ze niet durfde, oefenen om beter te functioneren. Landheer moest ook een keer mee en tot zijn irritatie begon de psychiater tegen hem over hem te spreken als een mislukt kunstenaar die thuis zou zitten met grote bitterheid om zijn mislukking. Of hij gek geworden was, had Landheer hem gevraagd, hij zou hem zeker als hij psychologische hulp nodig had daarvoor betalen, hij had geen vrijblijvende diagnose nodig, hij was hier voor Irene, niet om gratis geanalyseerd te worden, néé, hij was helemaal niet mislukt, hij was eind 1988 loeihard aan het werk en het zou hem eerlijk gezegd worst wezen wat men er van vond. Waarna de psychiater bij de volgende behandeling tegen Irene had gezegd dat hij doodmoe was geweest na het gesprek met hen samen. Wat een klojo, dacht Landheer, je was doodmoe omdat je iets onbeschofts deed tegen mij. Ze kreeg uiteindelijk de in een doktersjasje gegoten reguliere mariniersbehandeling die ze van Landheer niet accepteerde. De behandeling leidde tot niks. Ze volhardde in het inktzwarte verleden als oorzaak van haar ziekten in enkele onveranderlijke verhalen. Buitengewoon intelligent en complex, maar leidend tot niets omdat de verhalen alleen maar haar slachtofferschap bevestigden, ze keek a.h.w. zelf niet achter dat beeld.

Behalve dat ze met dergelijk construct al haar huidige gedrag kon begrijpen en legitimeren. Landheer kwam daar niet doorheen, hoe zeer hij ook probeerde haar over het lijden van haar moeder te vertellen in de tocht vanaf Duitsland, ze zag niets anders dan ze al dacht. Centraal in de gebeurtenissen stonden de vlucht met de moeder, het overlijden, de afwezige volwassenen, de verscheurde tekeningen en bier halen tussen de middag voor de stiefmoeder. Zó zag zij haar verleden en wat Landheer ook beweerde, kijk eens anders, kijk eens met een menselijke bril, probeer haar eens te denken, geef je stiefmoeder eens meer ruimte, er veranderde niks en er kwamen geen andere beelden.

Hij dacht op enig moment, stom genoeg, op deze manier over haar verleden praten, is onderdeel van het probleem zelf zoals ook het haar zorgzaam toespreken vanuit die ziekte haar gedrag versterkt. Ik mag niet bevestigen wat destructief is. En hij gooide de deur dicht en sprak zelden over haar beleving van het verleden en de gevolgen ervan voor het heden. Landheer had haar niet geholpen om dieper te kijken dan de tien verhalen die in feite al volledig bekend waren. Hij gooide de deur dicht voor een normale aardige en zorgzame houding, die, mits consequent volgehouden, bij haar vermoedelijk wel openingen geboden zou kunnen hebben. Overigens herinnerde hij zich ook maar weinig van zijn leven als achtjarige, dus zo verwonderlijk was het niet dat ze niks meer wist.

Hij heeft in feite al die jaren niet goed kunnen onderscheiden wanneer een ziekte van haar daadwerkelijk zorg vroeg of niet. Zijn geschreeuw dat ze aan het werk moest. Natuurlijk kon je dat zoals zij dat beleefde, interpreteren als laaghartige aanvallen, maar dan vergat je waar het hem om ging. Irene, ga verdomme aan het leven. Ik wilde dat ze zelf zou gaan leven, haar lot in eigen handen zou nemen. Ik wilde dat ze zich zou ontkleden en mij zou roepen, kom bij mij, laten we wij zijn. ik wilde dat ze mij zou willen kussen. Maar meestal voelde ze elke streel, elke toenadering als een vorm van aanranding. Elke kus op haar buik interpreteerde ze als perverse uitdrukking van geilheid – het zal zo geweest zijn. En in plaats van dat dit wat klein in aanvang aanwezig was door Landheer werd weggenomen, groeide het en kreeg het meer effect.

Landheer schilderde dit beeld van Irene vanaf 1985, al voor de geboorte van de kinderen. Geen portretten, dat niet. Hij schilderde vrouw in lichaam zonder begeerte, vrouw als zombie, dode vrouw. Ze gaf hem, stukje bij beetje, het beeld in handen dat hij zocht. Vrouw als ijsschots, vrouw als dader, kale dode Duitse WO II vrouw .

- Irene, zei hij, het doet niets in jou, je bent het allemaal zelf. Je lacht niet, je verheugt je niet, je moet , je rationaliseert, je wordt er doodmoe van. Al je gevoelens en emoties, weet je wat die doen, die uit je niet, dus slaan die naar binnen en helpen ze je regelrecht naar je graf.

Schilderen met dichtgeknepen keel om de onmogelijkheid om met zijn beelden zijn vrouw te veranderen.

V

Wat Landheer te laat heeft opgebracht, is mededogen. Hij accepteerde pas toen het te laat was dat er iets met haar aan de hand zou kunnen zijn dat veel verder ging dan door zijn aandacht verbeterd kon worden. Landheer probeerde haar steeds uit een put te trekken terwijl hij wist dat hij haar op deze manier niet omhoog kreeg.

Landheer hield op enig moment Irene voor dat ze zich nooit iets zou kunnen herinneren omdat ze zichzelf had opgesloten in een pulpwereld. Voor zover ze nog leerde, frustreerde ze zichzelf door dit leren te reduceren tot technisch leren dat nooit en te nimmer de grondslagen van haar wereldbeeld zou kunnen raken. Hij zei Irene dat ze leed aan gebrek aan vermogen tot totale vervreemding, dat ze alle kans op ontwikkelen (gepaard gaande met angsten, hartkloppingen, zenuwen) identificeerde als de zekere aankondigingen van een ziekte. Kroop in bed, sliep en was de volgende dag depressief, maar de kans op vernieuwing was verkeken. In plaats van de vervreemde ommekeer van een wereldbeeld had ze de vervreemding verslapen. Irenes wereldbeeld was daarmee bewegingsloos. Ze was niet in staat de strijd met haar eigen vooronderstellingen aan te gaan. Gebrek aan doodsangst, noemt Hegel het en daarom genoemd tot het zelfbewustzijn van een slaaf. De pulpwereld waarin ze was terecht gekomen, was de zekerheid dat ze nooit toegang zou krijgen tot haar eigen verleden.

- Die tien verhalen, Irene, zijn zo massief dat je er nooit meer doorheen komt. Snap toch eens dat ze ook anders verteld kunnen worden.

Hij verweet haar in feite hetzelfde gebrek aan mededogen voor de stiefmoeder als wat hem ontbrak voor haar. Hij dacht, eenmaal de herinnering gekeerd, het andere gezien, komt ze vanzelf bij haar moeder.

Hij had haar gezegd dat haar wereldbeeld eenvoudigweg niet toestond dat ze ooit de aandacht van haar moeder zou herinneren, omdat haar het emotionele ontwikkelingskader ontbrak, waarbinnen ze het gemis zou kunnen vatten. Gewone moederliefde, Irene, zo iets herinnert iemand zich, of gebrek aan moederliefde, maar dat zijn emotioneel ingebedde herinneringen.

Of hij dan een oplossing wist.

- Ja, had hij gezegd, je moet je gaan verrijken, je moet nieuwe ervaringen op gaan doen, die het je onmogelijk maken jouw wereldbeeld te handhaven.

Alleen kunnen nieuwe ervaringen helemaal niet zo gemakkelijk worden opgedaan. Nieuwe ervaringen kunnen alleen ruimte krijgen, wanneer degene die ze maakt, openheid heeft, wil leren, iets nieuws durft te zien en durft toe te geven dat de vervreemding waarmee het verlies van het wereldbeeld gepaard gaat, onderdeel van het leven is. Veel te abstract voor Irene, die snapte niet eens dat ik met wereldbeeld het basisvocabulaire bedoelde, waarmee ze naar de wereld keek. Ik zei,

- Als je je ellendig voelt, is dat niet altijd iets lichamelijks, het kan ook zijn, dat het nieuwe, het andere, zich toegang verschaft. Je moet nieuwe dingen gaan lezen, niet dokter Vogels medische encyclopedie, want dat is ook materialistisch, niet die gemakkelijke biografieën, wat je moet lezen, is werk dat jezelf aanpakt.

Bitter had ze gereageerd, of ik gestoord was.

- Je denkt dus dat mijn ziekten door iets psychologisch komen, ik heb anders wel koorts, ik hoest wel, de longarts heeft alles vastgesteld, wat denk je wel. Besef je wel hoe erg het is, daar kom jij ook nog wel eens achter.

Ze was woedend. Ik zei,

- Begin eens, regel voor regel, het geouwehoer van Marcel Proust te bestuderen. Je bent er intelligent genoeg voor.

Geen best advies, natuurlijk. Proust lijkt mij literatuur voor enerzijds adepten, niet bepaald literatuur voor mensen die verlangen naar verpulping. Maar ik dacht dat de vreemdheid en traagheid, als ze het eenmaal begon te lezen, wellicht zo'n kracht zouden hebben, dat ze de deur open konden zetten voor het doet er niet toe, wat anders dat haar uit haar vaste verhalen zou kunnen trekken. Ik dacht dat de herinnering zich dan met die open blik als het ware vanzelf in haar dromen zou kunnen komen melden.

Er waren overigens, buiten dit beeld om, vele momenten dat Irene goedlachs was, dat ze aan het werk was en mooie beelden maakte. Maar bij Landheer was er vanaf het begin de onrust om wat hij permanent op de achtergrond zag woekeren.

VI

Landheer constateert dat Goebbels het woord Jude in zijn dagboeken gebruikte voor veel meer dan een etnisch vast te stellen bevolkingsgroep. Hij gebruikte het woord voor alles wat slecht was vanuit het perspectief van zijn nationaal socialistische ideologie. De Jude was de oorzaak van alle tegenslagen bij het realiseren van het paradijs op aarde. Elke vijand was per definitie besmet met jüdische ideologie. Voor Goebbels duidde het woord Jude in feite op het eeuwig boze. De Jude was de geopende doos van Pandora.

En werd door de gewone Duister geperverteerd tot zoiets als: als de Jude er niet zou zijn, dan zou het ideaal van het paradijs op aarde verwerkelijkt zijn. Wat men dan onder het paradijs op aarde verstond, mag Joost weten, het zal zoiets geweest zijn als eeuwige Lebensraum voor het heldhaftige Duitse Herrenvolk met hun wijdbeens staande pronte boerenvrouwen en hun blond behaarde ruige maar kurkdroge kruizen. En natuurlijk de opheffing van de ellendige omstandigheden waaronder ze sinds WO I verkeerden. Volgens Goebbels leidden dus niet de verkeerde daden, ingegeven door de verkeerde ideologie tot de wereldruïne, nee, de oorzaak dat de utopie niet verwerkelijkt werd, was het abstracte principe Jude ofwel het eeuwig boze. Dus, zo redeneerde de Duitser, als ik mijn abstracte negatieve ideologie waarmaak, door het beginsel Jude te endlösen dan verschijnt als een duveltje uit een doosje, ons paradijs.

Dat is een niet westerse denkwijze, dat is niet doelrationeel. Doelrationeel handelen is juist dat ik een positief doel stel, nadenk over de organisatie ervan en vervolgens ga voor de realisatie van dit positieve doel. De Duisters hebben, m.u.v. de abstracte wens om Lebensraum geen positief doel gesteld, maar een negatief doel. De Duitsers hebben in WO II gehandeld vanuit een theïstisch bewustzijn. De Duitsers waren besmet met een aan de doelrationaliteit wezensvreemde ideologie. Dat hadden ze toch van Hegel kunnen leren, dat een fatsoenlijke samenleving positieve verstandige doelen moest stellen om te overleven. Maar, zul je inbrengen, hun oorlogseconomie, die was toch doelrationeel? Ja, dat wel, maar het doel, duizend jaar heer en meester te zijn, is een ouderwets Romeins doel. Een beetje twintigste-eeuwse staat bouwt vrijheid en welvaart op een breed georiënteerd en rationeel ingericht productieproces. Een oorlogseconomie bouwt alleen het hoogste noodzakelijke op om oorlog te voeren. Of, om het in Hegels termen te zeggen, zijn eigen Duitse samenleving was anno 1933 nog niet boven de bewustzijnsgehalte van de Romeinen uitgekomen. Een staat die als staat in de kinderschoenen stond, maar die beschikte over levensgevaarlijke technieken en processen.

Er is voldoende reden om aan te nemen dat de Judeverklaring als de oorzaak voor mogelijk en werkelijk Duits verval en als permanent aanwezige dreiging voor komend gevaar, min of meer gemeengoed was in het Duitsland van 1933-1945. Voor de Duitsers waren de Joden een synoniem voor de duivel, het absoluut boze. Elke Duitser heeft geweten en gewild dat deze Jude uitgeroeid zou worden. En vooral, elke Duitse vrouw heeft het geweten en gewild, dat was het punt dat Landheer wilde maken. Duitse vrouwen die zich niet tegen hun mannen verzetten en die het landwerk lieten doen door dwangarbeiders. Terwijl de Duitse mannen op oorlogspad waren, luisterden de Duitse vrouwen op de radio naar Goebbels. Deze vrouwen waren daders. En niet die paar arme Nederlandse vrouwen die openlijk met de Duitsers in bed doken. Dat was hoe je het werk

van Landheer ook kon interpreteren, als het schilderen van deze dode Duitse pronte heldinnen, in grote massa's en altijd zonder kleren en geen man die er nog op durfde. Dode Duitse vrouwen van wie glashelder was dat ze dader waren met hun kale koppen.

Van Himmler is overbekend dat hij heeft gezegd, dat de Duitsers een historische taak vervulden, een historische taak die geen enkel ander volk op zich had durven nemen. Het was een afschuwelijke taak, een taak die hem bij die ene keer dat hij het aanzag ervan, misselijk maakte. En zoals Irene haar ziekten niet als afschuw verstond, begreep ook Himmler niet dat in die misselijkheid de waarheid snoeihard tot hem doordrong. Het was een historisch onvermijdelijke taak want dankzij de Endlösung van de Joden, de oplossing van het Jodenprobleem zou het boze in de hele wereld voor eens voor altijd zijn uitgeroeid – stupide rotmoffen. Auschwitz was voor de Duitse vrouwen niets anders dan het uitvoeren van wat zij in al hun armoede als hun historische taak waren gaan zien. Een bende paupers en boevenvrouwen die, gespeend van alle politiek, in een samenlevingsbewustzijn van voor het jaar nul, in de veronderstelling leeft een rol op het toneel van wereldgeschiedenis te spelen. Dat is wat elke bladzijde van Goebbels dagboeken ademt. Hij was ervan overtuigd dat het Duitse volk geschiedenis zou maken en dat het de geschiedenis in zou gaan als het heroïeke volk dat de grootse historische opdracht had vervuld. Maar ze probeerden met z'n allen de Romeinen te herhalen en bleven qua menselijkheid ver, maar dan ook ver achter bij hun Romeinse idolen. Het geeft geen pas om Goebbels, om zijn demagogische toespraken, te prijzen als een genie. Integendeel, Goebbels was geen genie, want genialiteit bouwt op. Goebbels was een man die meende dat er maar één oorzaak was voor alle kwaad en dat de wereld een paradijs zou zijn als die ene oorzaak weg zou zijn. De Duitsers zagen dus hun historische taak eigenlijk niet direct als de Endlösung van een etnische groep de Joden, maar hun doel was de Endlösung van alle kwaad op de wereld. Naast de verovering van andere landen voor Lebensraum was de hoofddoelstelling van de Duitsers de zuivering van de hele wereld van het kwaad en zij perverteerden deze droom door hem te seculariseren tot de Jude. Maar ook zonder dat de droom gesecculariseerd was tot het doelrationeel uitroeien van de Joden, was hij absurd, want negatief. De Duitsers bouwden niet zelf een paradijs, ze veronderstelden het paradijs te kunnen verwezenlijken door de oorzaken van de onparadijselijke toestand totaal en absoluut weg te nemen, dit is, de uitroeiing van het duivelse.

De teksten van Rosenberg, waarin een verband gelegd wordt tussen menselijke minderwaardigheid en etnische afkomst als huidskleur, neusvorm enzovoorts, gaan op hetzelfde doel af. De ariër zou ideologisch bevangen zijn omdat hij in zijn geschiedenis onvoldoende beseft heeft wát en wié het boze is. Ster-

ker, hij heeft het boze een buitengewoon belangrijke plaats in zijn cultuur gegeven, hij heeft haar in zijn economie laten infiltreren. Rosenberg wilde de ariërs ervan bewust maken dat bepaalde etnische groepen door en door slecht waren. Ze leken weliswaar op mensen, maar ze waren geen mensen. En omdat ze op mensen leken en omdat het buitengewoon moeilijk is vast te stellen wanneer een mens geen mens is, is het legitiem de niet-mensen te endlösen. Sterker, de niet-mensen moeten endlöst worden, want anders infiltreren ze onder de mensen en maken dan van het Duitse paradijs de hel, die het voor hen was vanaf 1918 tot 1933. Dezelfde gedachte is, zoals gezegd, overigens rücksichtslos al die computerspellen en horror ingegaan waar Johan zijn dagen gespannen mee vult. En waar ik hem vaak mee help. De als mens verklede aliens die het slecht met de mens voor hebben en die zich als een ziekte verspreiden. Dat was het hatelijke Duitse begrip van Jood, dat overigens lang is blijven doorgelopen, maar dat uiteindelijk is vervangen door een beeld van absoluut slachtofferdom. De Joodse bevolking heeft alles gedaan, maar zich niet in groot verzet georganiseerd, zich niet met hand en tand verzet, eenmaal in Auschwitz aangekomen. Iedereen wist dat het niet kon wat er gebeurde, iedereen wist dat wat de Duitsers flikten absoluut onrecht was. Landheer bedoelde, aan het slachtoffer hebben wij een schuld te betalen. Wij kunnen niet de hedendaagse Joodse gemeenschap zien zonder de druk van deze oorlog, wij hebben niets verwerkt, wij zien slechts het volk als slachtoffer, niks erachter, niks ervoor. En de Duitser als dader, niets anders.

Landheer kon het niet benoemen maar hij sloot niet uit dat er overeenstemming zat tussen het denken van Goebbels en zijn benadering van Irene. Dat hij uiteindelijk van Irene alleen maar de ziekte zag en dat hij er volledig op was gefixeerd het andere in Irene tot bloei te brengen door het afbreken van het boze. Door de ogen van Irene zien we een boze, geïrriteerde en onberekenbare schreeuwer die zich met hand en tand verzet tegen haar. Die haar de huid vol scheldt als ze zich al erg ziek voelt, die ze niet kan beantwoorden omdat zijn boosheid haar tot een niet begrepen zwijgen heeft gebracht.

Vijf zes eeuwen geschiedenis, ons land, dat wij Duitsers hebben opgebouwd met onze eigen handen en die nu door hen kapot wordt gemaakt. Wij Duitsers moeten ons in ons eigen land laten welgevalen

Kale dode Duitse vrouwen

I

In de loop van het weekend waren de kinderen tot rust gekomen. Zondag waren we naar haar graf geweest. Landheer had gedacht, we moeten haar ont-doen van de verwijten, we moeten leren zien wat we werkelijk hebben geleefd met haar. Op de maandag na het gesprek met zijn kinderen besloot hij alsnog de promotie te bezoeken van een voormalige vriendin van Irene. Hij begreep niet goed waarom hij nu alsnog naar de promotie wilde, wellicht was het om Irene te vertegenwoordigen. De promovenda, Lichtvoet, was een vroegere Bossche vriendin van Irene met wie ze veel optrok in de periode vlak voor en aan het begin van zijn Duitse vrouwen, hij dacht tot ongeveer 1990. In de periode dat hij Irene artistiek gezien nog als meer begaafd beschouwde dan zichzelf om haar conceptuele benadering. In de periode dat ze nog niet zo zwaar bedlegerig was. Hij kon zich niet herinneren dat ze op zijn grote expositie in dat jaar geweest was, kennelijk was het contact toen al verwaterd. Tijdens de koffie 's avonds of daarna bij een glas wijn als hij uit zijn atelier kwam, wilde ze wel eens met hem in discussie over de wereldpolitiek, over kunst in het algemeen, over films en over boeken die ze goed vond. Ze sprak makkelijker dan Irene, kon discussiëren, meningen afwegen en gesprekken naar een resultaat doorvoeren zonder dat ze daarbij aan haar oorspronkelijke mening vasthield. Irene bezat dat vermogen in die tijd niet, die dacht dat een mening een mening was, hield voet bij stuk en ervoer andere meningen als onoplosbare tegenspraken. Irene haakte in de regel snel af bij de gesprekken tussen hem en Lichtvoet. Landheer kon de opvattingen van Lichtvoet wel waarderen omdat ze in de regel een originele invalshoek koos die afweek van zijn vastgeroeste gedachten.

Hij had eerder haar expliciete telefonische verzoek om deel te nemen aan een politieke discussie, een paar dagen na de promotie, afgewezen. Hij had niet geweten wat hij aan zou moeten met de titel Srebrenica in de Nederlandse Beeldende Kunst. Hij had zijn dode Duitse vrouwen al voor 1995 geschilderd en had in feite sinds de opname van Irene, februari 1995, alleen een paar landschappen gemaakt. Hij dacht aan Karremans en aan de filmbeelden met Mladic, toen nog in hoofdzaak de toast. Hij dacht, het probleem is dat wij heldenmoed van Karremans en zijn makers verwachtten in een situatie waar we helemaal niets van begrepen en waar geen heldenmoed mogelijk was. Karre-

mans en zijn mannen hadden zich eigenlijk dood moeten laten schieten, dat is het verwijt dat hen gemaakt werd, met name door de Fransen, dat ze ervan door zijn gegaan. Niet alleen door de Fransen, we dachten het allemaal, waarom vechten ze niet? Ze hadden met blote handen, zonder goede wapens, zonder luchtsteun moeten meedelen dat ze zouden vechten. Ze hadden hun blocking positions nooit mogen verlaten. Ze hadden toen de autobussen kwamen tegen Mladic moeten zeggen, over ons lijk, de mannen gaan mee en wij leveren ze persoonlijk af in Tuzla. Onmogelijk, er waren bijna geen mannen meer, die situatie kregen ze nooit meer onder controle. Nu waren ze gegijzeld, als het ware gevangen, door de wereld in de steek gelaten. Ze hadden niet kunnen winnen maar ze hadden als helden moeten sterven, dat is het punt, ze hadden la belle mort moeten kiezen, de heldendood. Hij dacht, de actie van Karremans en zijn mannen heeft Nederland op de wereldkaart gezet, heeft geschiedenis gemaakt. Het imago van een land dat zich niet doodvecht voor moslimmannen die met machinegeweren worden afgemaakt. Dat imago poetsen we niet meer weg, ook al is het onrecht, ook al is er niemand Karremans te hulp gekomen. Er zijn geen goede en slechte vrienden. U bent een louzy pianoplayer. De meeste mannen waren weg uit Srebrenica op weg naar Tuzla, op weg naar hun dood en de overblijvende mannen werden op de compound vermoord, de vraag is, wat konden ze doen, ontwapend, zelf gegijzeld en nog eens vijfenvijftig man elders gevangen gehouden.

Hij kende geen schilderijen over Srebrenica. Hij dacht, het is niet de taak van de beeldende kunst zich bezig te houden met de verandering van de wereldpolitiek, zonder de beeldende kunst weten we tegenwoordig ook wel wat er aan de hand is. Wij zijn een beeldencultuur. Hij herinnerde zich weer het werk van Marina Abramovic dat dezelfde titel droeg als de film, Balkan Baroque en dacht, over haar moet ze het hebben, Balkan Baroque is het werk over Srebrenica. Ze hadden haar op die berg botten uiteindelijk niet kunnen aanzien in die zomer. Hij dacht, het was allemaal veel ingewikkelder. Dutchbat dacht natuurlijk waarom zullen we vechten als de moslimsoldaten van het 28ste bataljon vrouwen en kinderen al in de steek hadden gelaten op een paar na. Ze hadden so wie so geen hoge dunk meer van die mannen, die de vrouwen het werk lieten doen op het land en die zelf rokend rondgingen in de safe area. En de vrouwen en kinderen wilden na drie en een half jaar, een enorme fysieke bedreiging en ellendige omstandigheden op de compound zo graag weg uit de safe area dat er in hun beleving misschien eerder sprake was van bevrijding naar Tuzla per bus, dan van een deportatie naar het volgende gebied. Daar hoefden ze ook niet voor te vechten. Hij dacht, ze konden alleen maar werkeloos toezien bij het grote moorden want alles was verloren en Mladic deinsde er niet voor terug om ook vrouwen en kinderen te doden. De mannen wisten dat ze weg moesten want ze zouden afgemaakt worden.

Hij kwam in stilte en ging via de boveningang achteraan in de klassieke zaal zitten. Men kwam binnen, professoren, Lichtvoet in toga. Ze sprak kort over de situatie in voormalig Joegoslavië en over de vlucht van de mannen van Srebrenica naar Tuzla. Ze legde iets uit over de gekozen strategie, een lint van tien kilometer met voorop de meest verse en best bewapende moslimsoldaten, in het midden voor het merendeel burgers met hun hebben en houwen. En achteraan dodelijk vermoeide en slecht bewapende moslimstrijders. Het duurde even voor de Serviërs erachter kwamen dat de mannen op de vlucht waren en waar ze waren. Ze zijn gevangen genomen, direct doodgeschoten of naar een stadion, grasveld of hal gebracht. Daar zijn beestachtige methoden toegepast om iedereen te doden. Naar het overbekende model van het vermoorden van Joden in de beginfase, toen de machine nog niet werkte: joden onder schot houden, ze zichzelf laten uitkleden, ze naakt in een kuil drijven waar al vele lijken liggen en ze vervolgens met een machinegeweer neerschieten. Enzovoorts. Vervolgens sprak ze over de politieke kennis en kunde van de situatie en vervolgens over de perceptie van die situatie in Nederland. De traagheid waarmee doordrong dat er iets vreselijks gebeurd was, het eindeloze vragen naar de mannelijke gevangenen, geen antwoorden. En minister Pronk die vrijwel direct het woord genocide in de mond nam en daarover streng afgeserveerd werd. Ik kreeg de indruk dat het beeld dat zij had een wat ouderwets beeld was, de Balkanbewoner als moorddadig wezen dat in conflicten met elkaar extreem geweld gebruikte. Ik geloofde dat niet, ik dacht laten ze maar eens over de loopgraven bij Ieper beginnen of eens kijken wat er in Vietnam is gebeurd. Vervolgens identificeerde ze direct de deelrepublieken met de etnische gebondenheid. Geen gezeur, maar het leek haar onvermijdelijk dat er tot etnische scheiding gekomen was en moest worden. Vervolgens sprak ze over de redelijk geslaagde multiculturele samenleving in Nederland. Ze kwam ze tot de conclusie dat er grote verontwaardiging heerste over het Servische geweld, maar dat men er geen moer van had begrepen. Het beeld van de Serviërs als enige boosdoener. Ze noemde het verslag van de winterreis van Peter Handke, als één van de weinige andere geluiden. Maar hij had toen nog niets van Srebrenica begrepen, dacht ze.

Ze begon vervolgens over *Het einde van Vermeer* te spreken. Het einde van Vermeer, dat was één van mijn zinnen geweest in die tijd en het had mijn bijdrage aan de kunstgeschiedenis moeten zijn, mijn toenmalige levensdoel. Maar er waren anderen die het ook hadden gezegd, ver voordat ik schilderde en dat waren niet de minste – Willem de Kooning onder andere. Toen Hanne nog klein was en bij hem in het atelier zat te spelen had hij vaak gezegd, Hanne, ik kom er niet uit, ik wil een werk maken, even transparant als Vermeer, maar ik kan het niet. Langzamerhand had dit gevoel van persoonlijke onvermogen plaats gemaakt voor het besef dat Vermeer nog slechts benaderd zou kunnen worden.

Dat Vermeer voorbij was en nooit meer gemaakt zou kunnen worden, niet eens geïmiteerd. Hanne, ik kan het niet, niemand kan het, we kunnen het nooit meer, we hebben die binding met ons verleden, dat gevoel verloren. Hij zou overigens niet hardop durven beweren dat zijn dode vrouwen iets te maken hadden met Vermeer. Het zijn kennis en visie die definitief voorbij zijn, die krijgen we nooit meer levend. Willem de Kooning, die kon het in zijn jeugdwerk, dat was de laatste en de grootste. Het onvoltooide realisme van de Kooning, als de laatste poging in het verleden door te dringen. Zó beschouwde Landheer zichzelf, als leerling van de grootste Nederlandse schilder sinds Rembrandt, Willem de Kooning. Zijn schilderwerk zou enerzijds de herinnering aan Vermeer moeten losmaken, anderzijds laten zien dat het einde van Vermeer betekenis had. Daar zou dus niks van terecht gekomen. Het realisme van Landheer was veel meer afgerond, veel meer voltooid en daarmee méér een maniertje. Vervolgens legde ze iets uit over een kloof tussen enerzijds de artistieke doelen van de schilder, anderzijds de beelden die hij werkelijk maakt. Ze liet een dia zien van één van zijn dode Duitse vrouwen, gelukkig niet Bathseba maar een ander schilderij dat verwees naar een detail van een laatste oordeel van Rogier van der Weijden en zei dat de moderne etnische oorlog volledig in mijn werk aanwezig was. Hier stierven vrouwen alleen omdat ze blank en mooi waren, er was geen andere reden. Ze dacht dat ik met dit werk de situatie in voormalig Joegoslavië vanaf 1989 had geanticipeerd, dat dit werk als het ware vooruitliep op de dood die zou heersen binnen Europa. Ik vond dat een mooie interpretatie maar wist zeker dat ik in die tijd veel te weinig afwist van de situatie in Joegoslavië om ook maar enig gevoel te hebben voor wat er te wachten stond.

Daarna besprak ze andere kunstenaars en werd het verhaal grimmiger. Zoals verwacht, toonde ze Marina Abramovic als één van de weinige kunstenaars die al in haar zelfverminkende performances de harde politieke weg was ingeslagen. Ze vertelde over een installatie van 1974, waarin de jonge kunstenaar de ster van Belgrado in de brand stak, waarbij ze bijna zelf het leven verloor omdat ze bewusteloos was geraakt door gebrek aan zuurstof. De toeschouwers hadden eerst gedacht dat het zo hoorde, maar toen haar voeten begonnen te schroeien had een paar mensen ingegrepen. Hij dacht, die is moedig. Het werk waarover Landheer wel iets had gehoord was een werk uit 1974 in Napels waar ze zes uur als object was gaan liggen met tweeënzeventig objecten. Use them on me, I take full responsibility. Mensen hadden haar uitgekled, hadden sneden in haar nek aangebracht en bloed gezogen, hadden haar met prikkeldraad bewerkt tot iemand zelfs een poging tot doodschieten had ondernomen. Het punt is, ze had ze gelaten. Uiteindelijk, zo kende hij het verhaal was een groep toeschouwers om haar heen gaan staan, had haar in bescherming genomen waarop de performance werd afgebroken. Hij dacht dat het een radicalere sociale plastiek was dan Joseph Beuys ze maakte. Hij had het juist want ze was een

leerling van Beuys, waarschijnlijk de beste. Hij dacht, ik ben een schilder, ik pijnig mezelf niet fysiek, te weinig revolutionair. Inderdaad kwam Lichtvoet vervolgens terecht bij Balkan Baroque dat ze beschouwde als het meest duidelijke werk. Ongezien, dacht hij, ongezien heb ik performances die leidden tot zelfbeschadiging afgewezen maar ook dat kan kennelijk ter discussie.

Ik had van de oorlog in het voormalige Joegoslavië niet veel begrepen, ik had niet gesnapt hoe onder Milosevic zo veel ellende teweeg kon worden gebracht. Ik vond de vroege Duitse erkenning van Kroatië en Slovenië altijd merkwaardig maar had het voorafgaande politieke debat niet begrepen. Ik was naïef blijven denken dat Tito's multiculturele experiment behouden had moeten blijven. Ik dacht in die tijd dat het alleen in Bosnië serieus ging om de opbouw van een samenleving waar alle verschillende bevolkingsgroepen met elkaar zouden kunnen leven, naïef als ik was. Ik vertrouwde Izetbegovic als de president die deze multiculturele samenleving serieus nastreefde. Stommeling als ik was, begreep ik niet dat Izetbegovic zelf olie op het vuur had gegooid door, toen hij president was, als eerste buitenlandse actie direct contacten te gaan leggen met radicale moslimlanden. Iedereen in Bosnië die geen Moslim was, zag met angst en beven de toekomst tegemoet. Ik wilde gewoon niks met het etnische debat te maken hebben en kon niet kijken wat er achter zat, of er wat achter zat.

Ze pakte tot mijn verrassing ook een werk van Irene uit 1996 dat de cryptische titel Europa droeg en dat bestond uit een vrijwel volledig verduisterde ruimte, alleen wat kleine lichtgaten in de donkere doeken waarmee de ruimte verduisterd was. Dat is alles, zei Lichtvoet, je verduistert een ruimte en als een kind onder de dekens is het enige wat je van Europa ziet, een paar lichtvlekjes. Dat is volgens de kunstenaar alles waar we op mogen hopen, recht toe, recht aan, vrijwel volledige duisternis met enkele kwetsbare lichtstralen. Landheer luissterde verbaasd, hij had gedacht hij al haar werk kende, maar dit werk, dat ze in haar Reinier van Arkel periode had gemaakt, had hij dus gemist. Opnieuw zo'n recht toe recht aan werk, de mensen in de verduisterde ruimte ervoeren een angstig makende duisternis. Zijn hart sloeg een keer over. Hij dacht dat ze blij zou zijn geweest met deze erkenning. Weer dat woord, la belle mort, het was alsof de promovenda hem door haar werk een plek te geven in die merkwaardige geschiedenis, hem influisterde dat Irenes leven niet tevergeefs was geweest. Hij meende overigens dat Irene met Europa bedoelde dat haar kennis van de tocht van haar moeder van Berlijn naar Ermelo niet veel meer was dan de paar lichtvlekken die een kind onder de wollen dekens ziet binnenvallen. Hij dacht, Irene was geen politiek kunstenaar, ze bedacht het niet. Wat doet het er toe, het gaat erom wat het werk voor de mensen betekent. Ze noemde afrondend een jonge schilder die niet in haar dissertatie voorkwam, maar van wie wij de komende jaren meer over de oorlogen zouden leren, Ophuis.

Al piekerend over de interpretatie van Lichtvoet voelde Landheer dat iets van een woede en spanning, waar hij zich feitelijk niet eens van bewust was geweest, van hem af viel. Het was alsof hij voor het eerst sinds lange tijd terugging naar één van de eerste omhelzingen met Irene. Het was alsof ze zich begon terug te trekken van de omhelzing waarin ze hem nu al meer dan tien jaar gevangen hield. Hij haalde, dat was het, hij haalde opgelucht adem.

Na haar inleiding mochten de heren professoren aan de gang. Landheer was verbaasd om het soort eruditie dat één van die gasten etaleerde. Een man die hij niet kende begon blasé uiteen te zetten, als een soort van bijzin, dat Robert Landheer passé was, dat Robert Landheer aan de alcohol was en dat zijn realisme natuurlijk volstrekt voorbij was, een anachronisme. Dat deze werken nauwelijks politiek duidelijk waren en als ze dat al waren, dan was het toch wel de Servische politiek waar het werk zich mee identificeerde. En dat de werken die hij na 1993 had gemaakt eerder getuigden van totale ontredding en dat hij dus vond dat dié bespreking niet op zijn plaats was, maar dat het niet het punt was dat hij wilde maken. Hij had het steeds maar over we en bedoelde daar ook de toeschouwers mee. Wat het punt wel was, is Landheer niet duidelijk geworden, want zijn gedachten dwaalden af. Landheer kende het verhaal over de alcohol maar was verbaasd dat deze hoogleraar het ongecontroleerd overnam, gekoppeld aan zo'n ons kent ons toon, wij weten dat toch allemaal. De man wist niet dat Landheer boven in de zaal zat. En dat van die Servische identificatie was slordig, het was inmiddels bijna een decennium na die eerste tentoonstelling en de meningen over zijn werk waren in ieder geval meer genuanceerd. Hij had onlangs zelf iets gelezen over een meer psychologische duiding, dat Landheer wellicht gebrek aan affectie schilderde. In haar antwoord liet Lichtvoet de kwestie rusten. Merkwaardig dacht Landheer, ik zit hier en nu denken alle mensen hier in de zaal dat ik alcoholist en Serviër ben. Gelukkig ging het debat daarna over meer wijsgerige zaken zoals geschiedenis, actualiteit, reflectie van de samenleving in de beeldende kunst. Hij besloot direct te vertrekken nadat Lichtvoet en de professoren na het hora est weggingen om zich te beraden. Hij besloot de belediging te laten en géén verhaal te gaan halen bij die mafkees.

Thuis opende ik de dissertatie en las een paar delen, ik vond het allemaal niet zo eenvoudig, behalve de stukken over Irene. Wat me ontroerde aan de inleiding was een kleine passage waarin ze een meer persoonlijke beschrijving gaf. Ze vertelde iets van ons huiselijk bestaan midden jaren tachtig, mijn schilderijen die ze als vriendin van Irene als huisraad had gezien, overal stonden ze en over Irene die in die tijd met die hagelwitte boeken bezig was en ook al met ruimten verduisteren. Hoe ze soms na een bezoek aan ons 's nachts wakker had gelegen en probeerde de beelden die ze had gezien een zin te geven. Dat

ze zo langzaam tot de conclusie was gekomen dat mijn werk met de nieuwe oorlog te maken moest hebben, ook al beweerde ik zelf het tegendeel. Eén van de argumenten die ze hiervoor had, was dat ik in vrijwel alle gesprekken met haar alsmaar over de Balkan was begonnen en steevast had gepleit voor hard ingrijpen. Ze beschreef verderop hoe ik meteen na de opname van Irene, de dode vrouwen uit mijn werk bande. Daarom vroeg ze zich iets af over de mogelijke rol van Irene als model. De schilder probeerde zijn model te redden van het beeld dat hijzelf van haar maakte. Hij probeerde haar te stimuleren anders te zijn dan hij dacht dat ze was. Een levende dode. Maar Landheer zag niets van Irene, zijn beelden waren geen portretten in de eigenlijke zin. Hij zag bijvoorbeeld niet eens dat haar gezicht scheef was, een gevolg van een klein infarct dat ze vroeger had gehad.

Irenes gezicht scheef? Een klein infarct, daar hadden die vrouwen verdomme met elkaar lopen kletsen terwijl ze hem er nooit iets over gezegd. Hij bloosde omdat hij begreep dat hij het nooit gehoord zou hebben, dat hij het als fantasieziekte nummer zoveel zou hebben geïnterpreteerd. Haar gezicht scheef, jawel, dat had Landheer wel eens gezien, als hij haar in spiegelbeeld zag, dan dacht hij altijd dat ze een slecht geschilderd realistisch schilderij was, want hij bekeek ook zijn eigen werk in spiegelbeeld om te zien of het integraal evenwichtig was. Verdomme, hij had niets gezien bij gewoon aangezicht. Wat een nonsens. Hij vroeg de kinderen die avond of ze wel eens hadden gezien dat mama's gezicht scheef was. Ze keken hem verbaasd aan. Nou nee, dat hadden ze niet.

Ineens begon Johan te lachen, dat was een herinnering.

- Nou, zei hij, ik zag het wel eens in de spiegel als ze haar tanden poetste.

- Ik ook, ik ook, riep Hanne

- Ik ook, zei ik.

- Waarom denk je eraan?

Nou, kijk, ze zeggen dat Irenes gezicht ook gewoon overdag scheef was. We kijken elkaar alle drie ongelovig lachend aan. Wat een nonsens, daar hadden we collectief niets van gemerkt. We pakten foto's en hoe je het ook wendde of keerde, haar gezicht was niet scheef, er hing niets, er was niets van een infarct te zien.

II

Landheer is pas in 1978 in Amsterdam begonnen met tekenen. Hij was toen al bijna drieëntwintig jaar oud. Daarvoor was hij er zeker van geweest dat hij filosoof was, een filosoof overigens, die regelmatig en met verve aan de praat was over de schilderkunst en over hoe er geschilderd diende te worden. Zonder dat

hij ooit een potlood of penseel in de vingers had genomen. Hij verdedigde in de regel twee zaken, op de eerste plaats dat het realisme alles behalve een aflopende zaak was en op de tweede plaats dat op het onderwijs aan de kunstacademies de imitatio van de klassieke meesters, of in ieder geval dat de permanente uiteenzetting met het werk van de Nederlandse grote meesters meer plaats diende te krijgen. Kortom, Landheer zou met deze visie goed binnen de toenmalige Rijksakademie passen, als hij ook iets gebakken had van wat hij zei. Hij stond in ieder geval met die visie buiten de actuele kunst. Suzanne volgde tekencursussen en wilde naar de kunstacademie, dankbaar gespreksonderwerpen dus. Ze bezochten samen tentoonstellingen en ze legde hem het nodige uit. Hij had nergens verstand van maar beweerde ijskoud dat docenten aan kunstacademies op moesten houden met hun malle fratsen en studenten moesten leren naar het verleden te kijken. Vooruitgang in de kunst, zei hij, is alleen mogelijk als de kunstenaar door de essentiële werken heen is geweest. En ik ben geen nationalist maar als het schilderen zo in de Nederlandse traditie zit, dan mogen we heden ten dage niet de illusie hebben iets nieuws te maken wanneer we niet van a tot z door die Nederlandse meesters heen zijn geweest. Daarom, zei hij, alleen daarom is Willem de Kooning de grootste Nederlandse schilder sinds Rembrandt, omdat hij de strijd met de klassieke meesters met zijn penselen en zijn hele hebben en houwen is aangegaan. In zijn werk zien we de onmogelijkheid en zien we de beeldende kunst linea recta vanuit Vermeer een andere kant op slaan. We zien in zijn zes Women de volledige ontkenning van het realisme in de tomeloze chaos en we zien de contouren van een nieuwe beeldtaal. De Kooning had geen stijl, in het werk van De Kooning zien we de ontkenning van het klassieke realisme. En dat was geen maniertje, voor Willem de Kooning was de onmogelijkheid Vermeer te schilderen een nederlaag en zijn frustratie had ook kunnen leiden tot een volledig weg schilderen van de beelden. Kortom, Landheer wierp zich weliswaar op als pleitbezorger van realisme maar er stond hem eigenlijk afbraak van realisme voor ogen.

Op een middag begon ik te tekenen en legde na enige tijd het papier met krasen weg, ik dacht, het is dus allemaal niks, het is allemaal fantasie geweest. Ik begreep niet meer waarom ik altijd zo fanatiek over schilderen en tekenen had gesproken als ik er zelf zo weinig van kon. Toen ik later het papier bekeek voor ik het weg zou gooien, bleek er iets gebeurd te zijn, het werk had als het ware zelf de losse eindjes bij elkaar gezet, het poppetje had een gezichtsuitdrukking gekregen. Het ging ergens over! Ik had het gevoel dat ik het getekend had, maar ook dat buiten mij om beelden hun werking hadden geëist. Aha, dacht ik, dat is het dus beelden maken en kijken wat ze geworden zijn en niet, de beelden uit je hoofd direct weergeven. Ik was overigens de enige die er iets in zag want ieder ander die deze tekening heeft gezien, beschouwde het als volstrekt amateurwerk, nul, nada, niks – overigens tot het moment dat werd gezegd dat

deze tekening het eerste werk van Robert Landheer is. Dan denken ze, hé, de meester kon er ook geen hout van toen hij begon. Deze gekraste tekening was, achteraf gezien, de uitnodiging van de schilderkunst om mijn leven aan haar te gaan wijden. Ik kon er lange tijd niet meer mee ophouden.

Mijn eerste schilderij, een paar weken later, acrylverf op papier, bleek een clown met een gebroken bloem, vier mannen op de achtergrond. Ik sloeg achterover van het cliché dat er zo uit mijn handen was gerold, zonder dat ik er iets voor had gedaan, waar haalde ik deze volstreekte shit vandaan. Ik dacht, de clown als archetype van de westerse schilderkunst, dat kan toch niet waar zijn! Rommel die zich een uitweg zocht en als ik wilde dat het beter werd dan diende ik te begrijpen hoe de professionele beeldmakers hun beelden maakten. Onbegrijpelijk wat een kloof er gaapte tussen mijn filosofiestudie, de beweringen over wat er gemaakt zou moeten worden en wat ik zelf tekende en schilderde. Er klopte helemaal niets van. Vanaf dat moment ben ik overigens gaan beweren dat ik ook schilder was. Ik herinner me de verbijstering van vrienden, familie als ze mijn kamer binnenkwamen en de eerste clichés zagen. Hoe haalde ik het in mijn hoofd mijn glansrijk theoretisch perspectief naast dit prutswerk te stellen? Er viel niets uit te leggen, ik kon er niets aan doen, ik deed gewoon, ik schilderde en maakte beelden, maar het ontbrak me aan het beeldend vocabulaire en vooral, een doorwerkt oeuvre om kritisch te zien of wat ik deed ook overeenstemde met wat ik wilde. En dat moest ik gaan leren, ik moest leren de psychologie te overwinnen, ik moest leren de praktische doelen te overwinnen, ik moest leren de woorden en de boeken over de samenleving en de mensen in beelden te krijgen, ik moest leren niet alleen de beelden van de grote meesters te laten spreken, ik moest leren ze tot uitgangspunt te nemen en ze te transformeren naar moderne beelden. Ik moest, ik moest en dat allemaal terwijl ik een achterlijke clown had geschilderd, kon ook zijn een Hongaars zigeunermeisje met traan. Ik heb al dat moeten overigens nooit als dwang ervaren.

Ik werkte me suf om de achterstand die ik had, in te lopen en pas na een jaar of drie, begin jaren tachtig, begon mijn geklieder langzaamaan plaats te maken voor wat eigen visie, was het alsof de samenleving en de meesters voorzichtig ook in mijn werk hun weg vonden. Zeker, zelfs in 1982, na de scheiding van Suzanne, zijn de werken nog te begrijpen als een optelsom van bij elkaar geharkte elementen van diverse schilders die ik probeerde te verbinden maar er begon rust en vertrouwen in mijzelf te komen. Ik had het idee bezig te zijn met onderzoek, bezig te zijn met hetzelfde dat ik uit wilde drukken. Het was alsof langzaamaan de kritische filosofie die ik bestudeerde voordat ik Suzanne had leren kennen, een weg via het penseel vond, maar dan wel met de volledige dankzij Suzanne gerealiseerde emotionele ellende of rijkdom, geef het een woord, erbij. Was ik vooraf, theoretisch gezien een monnik met grote ba-

gage, nu was ik een bohemien die dankzij Suzanne alle hoeken en gaten van het leven met een vrouw had moeten zien.

Ik had haar willen begrijpen en willen weerleggen, machteloos psychologisme, de schilder op geile veroveringstocht naar een vrouw die alsmaar andere mannen en vrouwen heeft en die haar de zijne wil maken. Zo was Suzanne. Voor een katholiek opgevoede jongeman met zwaar normbesef een vorstelijke kluif. Mijn God, ze heeft mij alle kanten van mijn ik laten zien. Ik had het allemaal meegemaakt en had geleden, snelklaarkomer die ik was.

III

Ik had Suzanne in 1976 op een studentenfeestje leren kennen. Ik was eenentwintig jaar oud, een theoreticus die niks van vrouwen wist en in wiens zelfbeeld vrouwen niks van hem wilden weten. Tussen Suzanne en mij was het natuur, een geschenk waar geen woord toegang tot krijgt, zo ervoer ik dat. Ze was de eerste vrouw die mij het gevoel gaf dat ze om me gaf. Ik was vereenzaamd in die tijd, zou dat nooit toegeven en greep de kans die ze me gaf met beide handen aan, deze vrouw die nog met me wilde vrijen ook. Ik kan het me voorstellen dat zij het anders zag, maar ik ervoer haar als een onbegrijpelijk geschenk waar ik geen aanspraak op kon maken. Ze zette mijn leven op z'n kop en confronteerde me met zaken die voorafgaande nooit een rol hadden gespeeld in mijn denken. Ze drukte me, om het zo maar eens te zeggen met mijn neus op mijn gevoelsleven, kleiner kon ik het niet krijgen maar er viel niet aan te ontsnappen. Alle theoretisch begrip van de samenleving en de mens, alle filosofische visie en problematiek, ze stortten ineens, ik beschouwde ze ineens als nonsens want er waren belangrijker dingen in het leven, met name Suzanne zelf. Ik kon a.h.w. met alles overnieuw beginnen maar nu met Suzanne als uitgangspunt, als centrum van mijn leven.

En er viel meer te begrijpen dan me lief zou zijn. Kort samengevat ging in hoog tempo het volgende in mijn leven spelen. Volgens Suzanne moest overspel kunnen, man of vrouw, het deed er niet toe. Het was trouwens geen eens overspel, ik had haar niet te claimen, waar maakte ik eigenlijk een punt van, een vrouw had meer liefde te vergeven dan alleen aan mij. Een vrouw was niet bestemd voor één relatie. Waar maakte ik in godsnaam een punt van? Dit was Suzanne zelf, ze had dit allemaal zelf bedacht, het was haar recht toe recht aan vrouwelijke interpretatie van de feministische revolutie van 1976. Suzanne dacht helemaal niet politiek of maatschappelijk, die plukte als Eva het leven als een rijpe appel van de boom en daarin speelde de lichamelijke liefde een belangrijke rol. Ze zei het en ze ging het doen ook, nog afgezien van vriendschappen die al langer speelden en die ze niet maar zo op wilde zeggen. Natuurlijk

kon ik helemaal geen overspel van haar aan, of meerdere relaties, geef het een woord, zelfs de gedachte alleen al sloeg me uit het lood. Ik dreigde te verzui-
pen in de ellende die haar genereusheid naar anderen bij mij teweegbracht. En
die anderen waarschijnlijk ook, maar Suzanne zelf niet, die leefde vol overtui-
ging. Natuurlijk kan het, ik ben progressief hield ik mijzelf voor maar ondertus-
sen gingen mijn gedachten over haar soms volledig met mij op de loop; sloeg
ik alle bodem voor normaal handelen weg door met iets te leven waar ik niet
mee wilde leven. Er waren dagen dat ik zelfs het normale gesprek bij de bakker
wantrouwde, omdat mijn woorden het verband met het gevoelsleven hadden
verloren, dat was wat er aan de hand was. Een brood, wat is een brood, ver-
domme, wat vraag ik eigenlijk? Elke artiest van formaat is door de waanzin
heengegaan, hoopte ik en schreef ik. Domme weke ik-cultiveerder die ik als
schrijver in hoog tempo was geworden. De harde theoreticus en samenlevings-
criticus die zich voor het behoud van Suzanne in zijn schrijvend leven had laten
degraderen tot een idiote navelstaarder met liefdespijn. En die schilderend al-
leen maar beelden maakte voor haar terwijl zij er niets van begreep. Die zag
alleen maar de schoenmaker die zich niet meer bij zijn theoretische leest hield.
Zo ongeveer in extremo begreep ik mijzelf rond mijn vertrek naar 's-Hertogen-
bosch in 1981, een jaar voor de scheiding.

Waarom ik het bijna zes jaar uit heb kunnen en willen zitten? Verbondenheid.
Om de zekerheid dat wij voor elkaar bestemd waren, dat durf ik nu, twintig
jaar later nog steeds te beweren. Wat Suzanne ook zei, wat ze ook deed, ik was
er zeker van dat ze in essentie alleen voor mij was en voor mij leefde. Helaas
begreep ze dat zelf niet, dat was het probleem. Suzanne kon zeggen dat vrou-
wen meer gevoel hadden en dat zal waar zijn, maar bewustzijn van dat gevoel
had ze niet, onderscheiden kon ze evenmin in die tijd. De glimlach in de ogen
van Suzanne als ze me zag, een glimlach die ik nooit heb zien verdwijnen. Die
glimlach, zelfs als ze andere woorden gebruikte en boos was, ik zág het gebeu-
ren, ik zag in haar gelaat, in haar ogen, ik zag Suzanne oplichten. Ik denk niet
dat ze het toen begreep, maar ik was volledig in Suzanne en zij volledig in mij.
Ik denk, ik heb geluk gehad, in haar heb ik de grote liefde gekend, zoals maar
weinig die kennen. We vreeën overal, of we nu bespied werden door zwem-
mende schooljongens aan de IJsselmeerdijk of in een portiek. En daarna drin-
ken en oude hoeren tot laat in de avond in het een of andere dorpscafé in
Schellingwoude of Nieuwendam. Fietsend naar huis en weer vrijen, kletsnat
was ze en ik kwam al bijna klaar als ze zich maar ontkleedde. Een bijster goede
minnaar was ik niet, maar, denk ik, wel hartstochtelijk. Na twee of drie van die
dagen oude hoeren en vrijen, vermoeid, ontstond dan ineens de ruzie en schel-
dend en met drama namen we definitief afscheid van elkaar, nu was het dan
toch echt voorbij – maar ook dan dat licht in haar ogen. Nee, wij zien elkaar
nooit meer.

Dat waren de momenten dat bij mij in hoog tempo de problemen ontstonden, juist om dat merkwaardige directe van haar. In plaats van te schilderen en te schrijven over de onderwerpen waar ik het over moest hebben, begon het grote terughalen en het grote verhaal tegen Suzanne. Dan zag ik de mannen en vrouwen die als vliegen op de stroop op haar afkwamen en ik, desolaat en verward in scheiding en schrijven tot het verlangen ons weer naar hetzelfde café dreef, mij naar haar toe, zij naar mij. Soms na een week, soms na drie weken. Op het moment dat ik haar zag, verdwenen al die gedachten, die jaloezie, die vervreemding. Er waren overigens buitengewoon goede gronden voor dit wantrouwen, het was geen inbeelding maar van de andere kant kreeg ik nooit goed te pakken wat er nu echt aan de hand was. Die paar keer dat ik het van dichtbij meemaakte, iets tussen haar en een vrouw of zo, kwam ik tot de conclusie dat het niks voorstelde, in ieder geval geen bedreiging vormde.

Grofweg gezegd, ben ik meer dan zes jaar alleen maar met haar bezig geweest. Ik verzoop in angst, jaloezie, gemis en in het Joost mag weten wat aan haar uitleggen als we niet samen waren. Ik heb haar alles uitgelegd wat er uit te leggen viel en haar deze brieven en beelden nog regelmatig opgestuurd ook. Ik heb ze nog maar kan ze niet meer lezen. Ik ben de ontreddering tegengegaan met één grote woordenbrij, één grote brief aan haar waarin ik vermoedelijk alleen zei, Suzanne, blijf, Suzanne bij mij, je hebt geen gelijk, Suzanne ik ben het. Ik wist het, hopelijk, aardig te verbergen voor haar. Ik denk dat ik ben gaan tekenen en schilderen om aan mijn machteloze woordenbrij te ontsnappen. Die eindeloze uitleg aan haar waar ik geen afstand toe kon vinden. Voor wat betreft de schilderijen die ik begon te maken: achteraf gezien schilderde ik geen boodschap over eeuwige liefde en trouw maar waarschijnlijk alleen over haar lijf. Wat ik had moeten schilderen, mijzelf of haar gelaatsuitdrukking, het licht in haar ogen, heb ik nooit in beeld gebracht. En aan Suzannes lijf zonder het licht was weinig aan. Nu, twintig jaar later begrijp ik dat ik als schilder geen verhalen over vrouwen moet vertellen of tegen Suzanne of tegen Irene moet praten met mijn werk, wat ik moet doen is het licht in de ogen van de vrouwen schilderen, dát is waar het allemaal om begonnen is. Dát is wat Ruysdael heeft gedaan, dát is het Hollands licht, het lichte grijs in vele tinten in de ogen van vrouwen. En dát licht is niet te zien in de dode Duitse vrouwen en daarom waren ze allemaal zo kwaad op mij!

Ook de wat meer ontwikkelde werken, zo van 1980 tot 1982 heb ik aan vrijwel niemand laten zien. Ik heb er een groot deel van weggegooid of beschadigd. Ik verkocht niets. Die enkeling, Jan de Schilder, die in 1984 in 's-Hertogenbosch enkele van deze schilderijen zag (zelfportret), beschouwde ze als werken die vernietigd mochten of moesten worden. Stupiditeit zal hij hebben gedacht.

Ik weet het niet, ik heb de enkele werken, die ik wel wat waard vond, opgeslagen voor later. Ik heb ze lang niet meer gezien. Ik vermoed dat ik ze nu onaf zal vinden, zoekende vormgeving en zoekende gestalten - het werk van een leerling, met grote problemen rond kleur en vorm en ook het thema dat zwaar psychologisch gekleurd is, zo lang ik leef voor niemand interessant maar bij mijn dood goud waard voor mijn kinderen. Stil hoop ik dat ik het licht in haar ogen toch heb geschilderd. Als dat al gebeurd is, zal niemand het zien, want onder het juk van een theoretische opleiding en in mijn achterhoofd een veronderstelde roeping voor de filosofie, is mijn werk in het eerste decennium niet erg best geweest. Wat een toeschouwer ziet, is haar lijf, het verhaal, de onhandige vormgeving en wat hij ervaart is wantrouwen, gaat het hier om een kunstschilder of om een therapie?

Letterlijk heb ik Suzanne overigens maar één keer geschilderd, één van de weinige beelden die ik me herinner omdat het voldoende distantie had. Ik heb dat beeld nog in mijn bezit en ik meen dat het wel enige duurzame kracht heeft. Ze zag er niets in, ze werd ziedend, zij met verwarde haren op het bed zittend, bloed langs haar been en bloed op de lakens. In de spiegel zag je de kijkende man, ikzelf natuurlijk, citaat van Breitner als je beter keek. Hoe ik dat verdomme in mijn hoofd haalde, dat was afpakken, dat waren háár leven en haar ongesteldheid, die had ik niet op doek te zetten, die waren van haar. Ik lachte haar vierkant uit, ik zei, ik doe gewoon mijn werk, sodemieter toch op, dat is gewoon een goed schilderij. Ze kondigde kort daarna een vrijstaking af, of beter, een neukstaking want het paste niet in haar beleid dat ze overdag mijn sperma haar slip in voelde stromen, dat ik a.h.w. bezit van haar had genomen en mijn stempel op haar had gedrukt. Het was de vrouwenbeweging en ik was jong, ik haalde mijn schouders op, ik was toch al niet zo'n beste neuker dus op andere manier was me ook goed. Het zou me een zorg wezen hoe, als wij maar klaar kwamen met elkaar. En daar hadden zij en ik geen enkele moeite mee.

Uiteindelijk strandde de relatie met Suzanne door een besluit van mijzelf. Voor haar wellicht iets waar ze op aan had gestuurd, maar voor mij waren tot in 1982 de langer wordende perioden dat wij elkaar niet zagen gevuld met schrijven en schilderen over haar. Met redden wat er te redden viel. Merkwaaardige discrepantie, een man en een vrouw zien elkaar hoogstens één keer per maand (of minder toen ik naar 's-Hertogenbosch was verhuisd). Voor de vrouw een goed teken, het lukt haar om de man langzaamaan kwijt te raken, voor de man was elke dag dat hij haar niet zag gevuld met pogen om haar terug te winnen. Er bleek geen houden aan, Suzanne begreep haar gevoelens voor mij niet maar dat kon ik niet zeggen want als een vrouw néé zegt, bedoelt ze nee. Langzamerhand kwam ik tot de gedachte dat we een punt achter onze relatie moesten leren zetten. Ik had op enig moment maar besloten naar 's-Hertogenbosch te

verhuizen omdat ik in Amsterdam verpieterde, ik was veel te veel alleen en ik kon geen geschikte werkruimte vinden. Ik dacht, ik probeer het in een stad waar de mensen elkaar nog kennen.

Suzanne werd zwanger na de eerste keer dat ik weer naar Amsterdam kwam sinds ik was verhuisd. Ze belde mij anderhalve maand later en vervloekte me dat ik niet beter had opgepast. Dat had ik inderdaad niet en het interesseerde me geen lor, we waren vruchtbaar en zwanger! Ik zei, ik kom direct en droeg haar op handen als het grote geschenk, wij zijn vruchtbaar, zei ik, verdorie, wat wil je nog meer! Ze dacht er anders over, met jou kan ik niet leven. Er speelden zich lange gesprekken af en uiteindelijk zei ik, ik ben het er totaal niet mee eens, ik wil dat je ons kind houdt. Ze deed het niet en liet met tranen in de ogen een abortus plegen – ik was er niet bij en had er niet bij willen zijn. Hoe haalde ze het verdomme in haar hoofd! De avond na de abortus belde ze me drie keer op, maar ik kwam niet, ik zei, als jij geen kind wilt omdat je niet van mij houdt moet je nu niet aankomen met dat ik moet komen. Ik zei, het kind was van ons maar die abortus was van jou, daar was helemaal niets samen aan. Ik zei je, ik kom direct terug naar Amsterdam, ik vind werk, we gaan opbouwen. Kleingeestige stommeling die ik was, ik liet haar en haar abortus gewoon stikken, zoek het er maar mee uit! Ik had mij natuurlijk over de verongelijkheid heen moeten zetten en haar ellende moeten zien. Deze tegenspraken, de vrouw van je leven die een abortus pleegt omdat ze jou als vader niet vertrouwt en die toch van je vraagt haar daarbij te ondersteunen, daar ergens ligt iets dat ik als man had moeten begrijpen – een kans die hij maar één keer krijgt. Ik niet, ik zei rechtlijnig dat als ze abortus pleegde omdat ze niet met mij kon leven dat ze dan ook niet met mij zou leven.

Pas na een paar maanden kwam ik tot rust en tot het besef dat ik volledig fout was geweest. Ik dacht, ze is jarig, ik moet haar zien. Ik ben in de avond met de trein naar Amsterdam gegaan. Inzicht of misverstand, het doet er niet toe. Er was een partijtje gaande. Suzanne opende de deur en ik zag meteen het licht in haar ogen komen, toen ze me zag. Zo'n lach, blijdschap, ik denk dat ze ook blij was dat de last van mijn boosheid van haar afviel. Ik leerde snel dat ze inmiddels zo goed als samenwoonde met een sigaren rokende vrouw die desgevraagd tegen mij zei dat ze filosofie had gestudeerd. Ik vroeg haar waar haar scriptie over ging en ze gaf als antwoord transcendentale subjectiviteit bij Kant. Er zijn momenten dat er iets hilarisch gebeurt en dit was zo'n moment, tjonge, zei ik, wat zei je dat de titel was, tjonge, dat is wel even wat anders dan een afgebroken studie wijsbegeerte. Ja en ik schilder, zei ze. Ik dacht, zou Suzanne op zoek zijn geweest naar een kopie van mij? De vrouw sloeg zo nu en dan een arm om Suzanne heen en gedroeg zich stoer bezitterig. Ik deelde Suzanne tegen het einde van het feest mee dat ik die nacht zou blijven. De vrouw

maakte daarop enorme stampij en dwong Suzanne te kiezen tussen haar of mij. Stupidie natuurlijk, moet je niet doen, ik was wijs genoeg en ik had licht in Suzannes ogen zien ontstaan toen ze de deur opende. Suzanne beaamde tegen die vrouw niets anders dan wat ik had gezegd, hij gaat niet weg, waarop de vrouw zelf wegging. Ik lachte en zei, je hebt morgen wel een en ander uit te leggen. Wij hebben uitgebreid met elkaar gesproken over alles wat er was voorgevallen vanaf het moment dat ze abortus had laten plegen. We hebben gevreeën en er leek iets meer rustigs en nieuws tussen ons te kunnen beginnen. Ik heb haar nooit verder gevraagd over die vrouw en bleek terug in 's-Hertogenbosch geen last te hebben, ik dacht, ik ben genezen van de psychoshit, ik had geen eens behoefte om die vrouw te gaan schilderen.

Suzanne gaf tekenles in een buurthuis en ik was een paar maanden later op een zaterdag met haar meegegaan, modellen tekenen. Nadien vertelde ze mij een half verhaal over één van die tekenvrouwen, zoals ik het al vaker gehoord had. Zo'n verhaal waarmee ze mij voorzichtig voorbereidde op iets dat er aan hand was of zou kunnen zijn. En hoewel ik vermoedde dat er tussen haar en die vrouw niets was gebeurd of zou gebeuren, hoorde ik mijzelf luid en duidelijk zeggen, Robert Landheer, hier ga je dus niet mee verder, ze houdt er dus nooit mee op, dit is verslaving waar je aan kapot gaat. Ik fietste die zondag, na een laatste vrijpartij, omhelzing en koffie terug naar 's-Hertogenbosch en verbrak de relatie per kerende post. En dit keer zou ik me eraan houden – zij ook trouwens. Achteraf bezien speelde zeker mee het besef dat een vrouw als Suzanne psychotijd koste en ik wilde aan haar en aan andere vrouwen geen psychotijd meer besteden. Ik was bijna dertig, vond dat ik genoeg geleerd had over liefde en vrouwen, vond dat ik verder geen vriendinnen in Suzannes bed hoefde te vinden of mannen in haar huis die warrige verhalen begonnen en er snel tussenuit knepen als ik bij haar binnenkwam. Het werd tijd om een oppassend burger te worden.

In werkelijkheid verbrak ik niets maar verklaarde ik haar dood. Een domme actie, want daardoor is ze ergens in mij door blijven leven zoals ze was op de dag van de breuk. Ze groeide niet meer, ze ontwikkelde zich niet meer; ze bleef wie ze was. Binnen een maand had mijn ziel haar tot haar essentie teruggebracht en zo één à twee keer per maand droomde ik van haar. Zelfs nu, twintig jaar later droom ik nog regelmatig van haar. Zowel over Irene als over Alma, alsmaar droomde ik van hen in relatie tot overspel met Suzanne dat ik per se wil plegen. Suzanne als het licht, als de vrouw waar ik voor ga, dat is wat die diepere lagen tot vandaag de dag tegen mij zeggen. Niemand anders!

Ik wil zeggen, het was wellicht aan de oppervlakte verstandig om te stoppen met Suzanne maar vanuit een ander bewustzijn was ik zo met haar vergroeid

en van haar gaan houden dat ik haar de rest van mijn leven niet meer zou verliezen. Ik startte een leven zonder Suzanne, dat gekleurd zou blijven door een gevoel van verlies. En Irene moet dit dagelijks gevoeld hebben. Ik wist het niet, ik begreep mijzelf niet, ik dacht, het is uit met Suzanne, ik begin gewoon een nieuw leven en ging dat doen. Maar het was niet uit met Suzanne, ik had gewoon van de ene dag op de andere tegen de enige vrouw in mijn leven gezegd dat ze dood was. Dat ik niet meer naar haar mocht verlangen, dat het licht in haar ogen voor mij was gedoofd. Ik nam geen afscheid, ik reflecteerde niet, ik onderdrukte mijn verlangen, dat was alles wat ik deed.

Het merkwaardige was dat Suzanne a.h.w. direct ging samenwonen met haar onderbuurman en zwanger werd. Ik vroeg me later af wat mijn rol was geweest in haar gedrag met vrouwen en mannen, zou zij kunnen zijn beïnvloed doordat ik onbewust de grote literaire thema's aan den lijve had willen ervaren, dat ik om mezelf te harden een liefde van Swann wilde ervaren. Ik weet zeker dat Swann het niet veel zwaarder heeft gehad dan ik het had. Dat zij uiteindelijk alleen maar gedaan heeft wat ik van haar heb gevraagd. Het perfecte model, waarvan ik pas later de vruchten zou kunnen gaan plukken.

Zoals gezegd, ik droom nog van haar, altijd bezig haar in bed te krijgen en altijd wil ze. Als ik haar morgen zou opzoeken, is het licht in haar ogen terug. Ik heb haar niet gebeld – we hebben elkaar een enkele keer gezien, toeval, met een enorme zelfbeheersing dat niet tot leven roepend wat niet meer tot leven geroepen moest worden.

IV

Ik liet mij na de scheiding van Suzanne eerst van de ene schilder naar de andere schilder leiden en schilderde maar wat, halve imitaties, rusteloos - ik zei dat ik schilder was, maar had geen werk om dat te bewijzen. In kleine kring in 's-Hertogenbosch werd mijn filosofische belezenheid inmiddels gewaardeerd en soms kwamen Bossche schilders ook wel eens adviezen geven in mijn atelier. Blauwe vlak schilders, wier werk mij fascineerde, maar waar ik zelf geen zak aan had want een blauw vlak kon ik ook wel schilderen, niet hun werk. Ik leerde de collega's de beelden van Finnegans Wake en discussieerde over hoe het mogelijk was dat onbegrijpelijke taal zulke heldere en tedere beelden op kon roepen. Bij het lopende band controlewerk bij de Heineken las ik de Phänomenologie des Geistes, waar ik geen zak van begreep, nog steeds niet overigens. Ik lees het echter nog steeds want het is, of ik het nu snap of niet, een meesterwerk.

De breuk met Suzanne was vanuit schildersperspectief onvermijdelijk. In ieder geval kwam ik in 1982 ook tot de conclusie dat mijn schilderwerk tot dan toe veel te veel niet Robert Landheer was geweest. Als model had Suzanne haar werk gedaan en als vriendin zou ze mijn ondergang zijn geworden. Mijn God wat heb ik haar gemist. Suzanne was zinnelijkheid, zoals ze zich uitkleedde, altijd zin om te vrijen. L'innocente werd ze door mijn filosofische intellectuele vrienden in Amsterdam genoemd en ik was het wel eens met deze verwijzing naar Visconti. In die zin dat ze leefde zoals ze was –ze beoogde er niets mee en ze kon niet anders. Suzanne had mij bevrijd uit mijn vereenzaamd intellectua-lisme en in contact gebracht met dat waar het elke fatsoenlijk man elke dag, elk moment in zijn leven om dient te gaan. Suzanne had mij op het spoor van de schilderkunst gezet.

In 1982 werd het tijd om mijn abstracte politiek denken van voor Suzanne weer tot leven te gaan brengen. Ik had kritische dingen te doen en dat zou me met Suzanne niet lukken. Ik vond dat er meer samenleving in mijn kunst moest komen, het moest harder en meer doorleefd worden, minder klagerig om het overspel, minder naturalistisch en vermoedelijk ook, minder pornografisch. Ik zocht naar een verbinding van het zinnelijke met het maatschappelijke of zo en liefst ook nog onder de grote jongens, want jongens waren we, de schilders.

V

In 1990 kreeg ik een landelijke tentoonstelling van het werk dat vanaf 1985 was ontstaan. Ik was inmiddels vijf en dertig en vijf jaar professional. Na 1988 heb ik geen bijbanen meer gehad. Die tentoonstelling van beelden van dode Duitse naakte vrouwen deed wat stof opwaaien. Men betitelde mijn werk als pessimistisch en vrouwvijandig. In alle commentaren werd ingegaan op het feit dat ik kennelijk de slechting van muur had gemist, dat ik over iets schilderde dat verleden tijd was, dat ik er beter aan deed te kijken naar wat in de toekomst besloten lag voor Duitsland dan aan het verleden vast te houden. Ik had bovendien de oorlog niet meegemaakt. Ik werd ook door een enkeling beschuldigd van perversiteit en mannelijke geilheid, die er de oorzaak van moesten zijn dat ik zo blind afschuwelijke vrouwen schilderde of geen vrouwen schilderde. Perverse beelden van dode naakte kale vrouwen waarmee ik een deel van de vloeretage had gevuld van het Stedelijk Museum en waar ik vijf jaar aan had gewerkt. Himmlers hofschilder werd ik in een schot-schrift genoemd dat mijn werk als fascistisch betitelde. Ook de museumdirecteur kwam even onder vuur te liggen maar hij verdedigde als vanouds zijn liefde voor de schilderkunst en mijn snoeiharde werk, maar zag men wel de virtuositeit en de liefde, of het gebrek eraan. Al met al, aardig spektakel voor

een beginner. En dat allemaal, achteraf bezien, omdat ik het licht uit de ogen van de vrouwen had weggelaten.

Ik schrok ervan en probeerde te begrijpen wat deze agressie had losgemaakt. Ik kon niet zien wat zij zagen. Ik meende dat ik juist afschuw had geschilderd, ik meende dat ik mij nergens had geïdentificeerd met deze kunst. Men zou, dacht ik, toch juist het politieke moeten waarderen. Ik dacht, niks is voorbij, de essentie van het probleem is blijven liggen. Ik dacht, we zijn afgericht om het Joodse volk nooit meer anders te zien dan als slachtoffer. Maar dát is het probleem. Het zit veel dieper, er komen altijd weer momenten dat we het recht en ons geweten naar de eigen hand zetten, we moeten beter begrijpen wat de Duitsers gedreven heeft. Ik vreesde dat zich achter mijn rug beelden hadden gevormd waarvan het geschoolde oog dacht, dit is geen entartete kunst, dit is kunst die de Nazi's mooi zouden vinden, dit is kunst van Leni Riefensthal. Ik vreesde dat ze mijn kale vrouwen wellicht te blank en te gezond vonden. Voor wat betreft de val van de muur gold dat ik deze muur inderdaad als iets onbeweeglijks, als een vaststaande feit had opgevat. Ik had er gewoon nooit aan gedacht dat er zoiets plaats zou kunnen vinden als een hereniging, dat er verlangen bestond naar een hereniging. Ik dacht, dit is wereldpolitiek maar het kwam nog niet bij mij op daardoor anders tegen de oorlog aan te kijken. Het duurde veel langer voor ik zou begrijpen dat de Duitser er in feite niets aan konden doen, dat het gezwel veel dieper in Europa woekerde, nog steeds en overal.

Voor de expositie was ik bang dat mijn dode vrouwen zouden worden geïnterpreteerd als een kleingeestige klaagzang of wraakoefening op een kennelijk mislukkend persoonlijk leven, zo dicht had ik tegen mijn eigen gevoelens aan geschilderd. Dat ik als gefrustreerd ego door de mand zou vallen zoals ik onder Suzanne evenmin goede beelden had kunnen maken. Dat is helemaal geen kunst, dat is kleinzielig gezever van een mislukte artiest. Dat ze het niet goed begrepen, maar dat ze zich uiteindelijk een oor aangenaaid kregen door een kladschilder die niet eens een kunstacademie had, die nooit de Koninklijke subsidie had gewonnen en die voor de Prix de Rome niet eens documentatie op had mogen op te sturen. Ik was er helemaal niet zeker van of ik gebrekkige artistieke kracht en persoonlijke wraak niet toch had verward. Maar de aanval bleek uiteindelijk complexer en onverwachter, ik werd in de hoek gezet van mijn onderwerp en vanuit die hoek kon ik er beter het zwijgen toe doen en mijn schilderijen hun werk zelf laten doen.

Via Suzanne was ik om de oren geslagen met haar sensualiteit en het bekende klassieke vrouwbeeld die op onnavolgbare wijze een man tot jaloezse waanzin drijft. Een Liefde van Swann, in diens blinde liefde voor Odette, had ik me her-

kend. In het wachten, in het vullen van de in omvang toenemend tijd dat ik haar niet zag met denken aan haar en schrijven over haar. De totale wanverhouding tussen de rol die zij in mijn leven speelde en de rol die ik in haar leven speelde. Ik was er niet in geslaagd dit beeld analyserend en reflecterend tot uitdrukking te brengen, ik had me niet op het licht in haar ogen gericht, geobsedeerd als ik was om haar uit te leggen dat ze bij mij moest blijven, dat ze geen gelijk had. Maar ondertussen plukte ik in het dagelijks leven als we bij elkaar waren alle vruchten van deze vrouwelijkheid – dat dient gezegd. Met Irene als het meest nabije model was de zinnelijke gerichtheid gekeerd in het beeld van de van alle seksualiteit ontdane dode kale vrouw. Ik schilderde deze dode vrouwen met dichtgeknepen keel, ik schilderde ze omdat ik dacht dat het waar was. Ik schilderde ze omdat ik nogal wat van die rotzooi gelezen had. Ik kon er niet aan ontsnappen, dacht altijd weer dat het gewoon waar was wat ik schilderde. Dichtgeknepen keel om de uitzichtloosheid en treurigheid. Ik dacht dat je deze waarheid geen fascisme mocht noemen. Ik dacht, ze moeten niet de boodschapper af willen maken, ik schilder alleen maar wat ik zie. Ik ben nog steeds onzeker over de agressie die mijn beelden toen opwekten, hoewel ik nu beter begrijp waar ze over gaan. Absolute vrouwvernedering en vrouwuitbuiting, was ook zo'n cliché-uitdrukking. Ik weet het niet, ik denk tegenwoordig dat het probleem ligt in de machostijl en de aanmatigende zekerheid waarin die waarheid geschilderd is. Ik denk dat ik wellicht te virtuoos schilderde en me te weinig afvroeg over de stijl, over de vorm en vooral over het licht. Ik behandelde een onderwerp dat allesbehalve virtuoos benaderd diende te worden. Ik had misschien meer met zand, scheuren en lood moeten schilderen zoals Kiefer zou doen, dan hadden ze gesnapt dat ik niks mooi maakte. Maar ik schilderde dik realistisch en heel wat minder gemakkelijk als het leek. Ik denk nu, ik schilderde kennelijk de vrouw als even grote dader als de man. Ik schilderde moederschap als voor kinderen dodelijk gebrek aan plichtsbesef en als terreur. Maar dat dus op de verkeerde manier. Ik liet me er in de kroeg onder schilders en dichters op voorstaan dat ik er als een van de weinige mannelijke schilders in slaagde dode vrouwen te schilderen, die zelfs niet aantrekkelijk waren voor necrofielen en pornografen. Blaaskaak die ik was.

Aan Irene liet ik weinig werk zien, wel waren de kinderen regelmatig in mijn atelier en die hadden weinig moeite met de schilderijen. Irene zei er alleen over dat ze het goed werk vond, dat ze dacht dat ik met dit werk, meer dan met de zinnelijke schilderijen, mijzelf was. Ze liet zich niet uit over de betekenis. Ze heeft één keer gevraagd waarom ik zulke harde beelden schilderde. Ik had mijn schouders opgehaald, gezegd dat ik er niet veel aan kon doen en dat ik me er op enig moment maar niet meer tegen verzette, misschien had het iets met gebrek aan seks te maken.

- Je kijkt soms zo boos, zei ze, als je zo aan het werk bent.

Landheer had dat niet ontkend. Wellicht was onthouding de prijs die hij voor de schilderijen betaalde en een celibatair man is een boos man.

En zo vormde zich het beeld in hoog tempo. Weinig grootmoedig bleven bij Landheer niet de details overeind van de gesprekken en het samen met de kinderen ergens naar toe gaan, overeind bleven de permanente herinnering aan het huwelijk dat hem tot een celibaat had gedwongen dat hij niet wilde en dat hij niet wist te doorbreken. Overeind bleef de tegenspraak, overeind bleef het eindeloos mislukkende pogen Irene tot omhelzen te bewegen. Bij elke poging werd de afstand groter. Hij dacht regelmatig dat hij wilde scheiden maar hij zou niet weten hoe. Landheer wilde helemaal niet scheiden, Landheer wilde, op zijn eigen manier, Irenes man zijn en blijven, monogaam.

Het was enerzijds een virtuoze tijd, schilderen tegen een werkelijkheid van Irene en een studie naar de nazi's die ik niet aankon omdat ik niet wetenschappelijk historisch geschoold was, anderzijds was mijn dagelijks leven in die dagen dood. En de vrouwen waren dood, omdat ik geen Duitse vrouwen uit WO II durfde te begeren en omdat Irene haar dood al in zich had. Ik schilder, dacht Robert Landheer, wellicht te veel principes, heb te weinig oog voor het toeval en het detail. Ik ben zelf een Duitser. Hij verkocht overigens goed en zou, alleen van de toenmalige verkopen, tot einde jaren negentig kunnen leven. De dode Duitse vrouwen haalden hem uit het armetierige bestaan van de gemiddelde professionele beeldende kunstenaar en zetten zijn werk op de landkaart van het nationale debat. Dat was iets.

Natuurlijk kwam er een moment dat Landheer zijn principes zou laten varen en dat moment zou komen toen hij uitgeschilderd was aan de dode Duitse vrouwen. Dat moment was de ontmoeting met Alma, eind 1994.

VI

Luister, laat me vertellen over Vadim Prantjic. Het had ook een verhaal over Hussan Oric kunnen zijn, néé, geen familie. Voor ik over de kleine gebeurtenis kan vertellen, is het wenselijk dat ik je eerst iets over vertel over het land waar het verhaal zich afspeelt. Je moet je voorstellen, een land als Nederland, maar dan veel groter. Laten we het bij de naam noemen, het is Joegoslavië. Tito is overleden maar de federatie bestaat nog. We noemen het een staat, een republiek en we noemen dus de tot de republiek behorende delen provincies of deelstaten of deelrepublieken. Tot de staat behoren de volgende provincies: Slovenië, Kroatië, Bosnië Herzegovina, Servië, Montenegro, Kosovo, Macedonië en Vojvodina. Misschien zeggen we het fout en moeten we zeggen dat Ko-

sovo en Vojvodina niet de status van een eigen provincie hebben, maar een regio binnen Servië zijn. Daarover gaan we echter niet redetwisten, dat doen de mensen pas in een later stadium als Vadim Prantjic en zijn zusjes en de vluchtende mannen uit de enclave Srebrenica al gedood zijn.

We noemen het een staat en de mensen die tot de staat behoren, zijn dus staatsburgers. Dat wil zeggen dat alle mensen in Joegoslavië een soort van eigen identiteit ervaren – Joegoslaaf zijn en zich Joegoslaaf voelen. Een aantal mensen, met name stedelingen, zegt in 1980 wij Joegoslaven, ik Joegoslaaf. Tito heeft overigens in 1962 de deur wijd open gezet van separatisme door de deelrepublieken hoge bevoegdheden toe te kennen. Kennelijk had Tito zelf uiteindelijk toch te weinig fiducia in zijn eenheidsstaat. De buitenwereld, Europa, is echter alles vergeten wat vooraf ging, die ziet Joegoslavië als één land met provincies of regio's, zoiets. Men beschouwt de republiek als een vriend van het westen en begint er op vakantie te gaan, met name de Kroatische kust is erg geliefd. De Nederlanders hebben nauwelijks een beeld van het land. Ze denken soms aan Dracula, aan woeste harde vechters, aan Den Doolaard, een enkeling denkt soms aan de heldhaftige partizanen die onder Tito de fascisten bestreden. Ze worden echter ook verward met de chetsniks, ook Servische bestrijders van het fascisme, maar tegelijkertijd enorm criminele militieën, gericht op eigen gewin en etnische zuiverheid. We herinneren of lezen wellicht iets over dat de Kroaten de Duitsers juichend ontvingen en de Bosniërs eigenlijk ook. Er staat vaag iets bij van de Ustase, ongeregelde fascistische militieën, erop gericht om op beestachtige wijze te moorden. Dat soort dingen weten we vagelijk, we denken ook, Balkan mensen zijn heethoofden die elkaar om niks op beestachtige wijze villen. Maar in feite weten we niks, onze ouders waren te druk met de eigen wederopbouw en de Koude Oorlog. Soms horen we iets over de enorme armoede in buurland Albanië. We denken, het socialistisch experiment van Tito is mislukt. We denken soms Tito was een dictator. Maar van de andere kant hebben onze politieke leiders Tito omarmd als degene die zich niet heeft laten inpakken door het communisme.

Wat wij niet meer weten is dat het land drie godsdiensten kent. Ten eerste moslims, soms ook Turken genoemd door met name de Serviërs. Dat gaat terug tot de Ottomaanse bezetting. Sommigen denken dat ze de moslims herkennen aan hun Turkse uiterlijk, maar dat kunnen we na zoveel eeuwen natuurlijk als kletspraak betitelen. We noemen ze dus Joegoslaviër met moslimreligie. Sommige Serviërs zeggen dat de Joegoslavische moslims geperverteerde Serviërs zijn, want besmet met islamitisch of Turks bloed, het zal ze om het even zijn. We kunnen eigenlijk wel aannemen, gezien de enorme termijn die er tussen de aanvang en het einde en het heden van de Turkse bezetting ligt, dat de Slavische moslim geen Turk is. Qua cultuur moeten we waar-

schijnlijk spreken over Joegoslavische moslims, een geloofsbeleving die vrijwel dood is en die in niets aan de Arabieren herinnert. Wellicht is het woord cultuur of het woord volk van toepassing, maar zeker kunnen we er niet van zijn. Op de tweede plaats hebben we de westerse christenen. Die treffen we in Slovenië en Kroatië en Bosnië. Daarin herkennen we evenmin een bepaald ras, als we al iets herkennen is het Oostenrijks en Hongaars want dat zijn de eeuwenlange bezetters van dat gebied geweest. Denk aan Galvo Prinzip, de uitlokker van wereldoorlog I die in Sarajevo Franz Ferdinand vermoordde, de Oostenrijkse keizer en keizerin, de toenmalige bezetters. Prinzip noemde zich overigens een Bosnische Serviër.

Dan treffen we in Servië, Montenegro, Macedonië en Kosovo de zogenoemde Servisch orthodox christenen aan. We denken dat dit een afsplitsing is van het Christendom en traceren deze afsplitsing ergens in het verre verleden. We kunnen het Joegoslavië anno 1985 moeilijk anders betitelen dan als een multiculturele samenleving of een multigelovige samenleving die stevig is verzuild. Wat we ook moeten vaststellen is dat Tito er niet in is geslaagd de binding van de mensen met hun geloof of volksgenoten te ontmantelen, sterker hij heeft deze versterkt en onderhuids laten gedijen. Aan de oppervlakte was alle praat over volk echter verboden. We constateren tenslotte dat er sprake is van een slechte integratie van de diverse volkeren of geloven, maar wel dat in alle provincies mensen van verschillende geloven wonen, echter in de regel in monoculturele of monogelovige gemeenschappen. We willen de staat liever niet een multi-etnische samenleving noemen, omdat etniciteit iets met geboorte en ras te maken heeft. We moeten niet spreken over clans, hoewel in delen van Servië de orthodoxe boeren in bepaalde gevallen snoeihard zijn (het doden van overbodige ouderen). Wij kunnen qua uiterlijk eigenlijk geen Joegoslaviërs van elkaar onderscheiden, evenmin als wij Palestijnen en Joden van elkaar kunnen onderscheiden. We kunnen ze pas onderscheiden aan hun kleding of een uiterlijk kenmerk, maar voor Dutchbat was de confrontatie met de vluchtelingen moslimvrouwen toch heel anders dan het in Nederland gepraktiseerde clichébeeld met een prijzig hoofddoekje. Zonder dat doekje is ze individu, met doekje vertegenwoordiger van een ideologie. In Srebrenica werden doekjes gedragen, dat wel, maar zo normaal en zo anders, dat het geen fluit te maken had met het beeld van Dutchbat. We trekken in 1976 door het land, schrikken van de armoede en zijn onder de indruk van de vele eerlijke religieuze uitingen en gebouwen. We denken, het land is niet rijk, maar serieus geweest in geloof, van orthodox tot moslim. Joegoslavië was een multi-volkeren samenleving, een multiculturele samenleving en deze volkeren zijn er samen niet in geslaagd elkaar het licht in de ogen te schilderen. Ik zal de laatste zijn, ik snap dat ze het Nederlandse niet om zeep mogen helpen, whatever that may be, maar het licht in de ogen van de ander gunnen, dat moet een volk op kunnen brengen.

Ze leven in de bergen, ze zijn snoeihard, ze hebben het niet rijk en hebben weet ik veel waar hun geloofsovertuigingen gebouwd.

Iemand legt ons uit dat Joegoslavië één leger heeft, maar eigenlijk een federatie is. Binnen de federatie is elke deelstaat bestuurlijk gezien telkens volgens verschillende percentages van de culturen ingericht. De bestuurders worden dus niet gekozen, maar toegedeeld volgens, laten we het maar noemen hun geloof of hun cultuur aan de hand van de Tito sleutel. In Servië overheerst dus de Serf of het Servisch orthodox. Maar omdat het ook een communistische staat is, zijn bij grote bedrijven de banen en functies eigenlijk volgens hetzelfde principe verdeeld, althans dat was het streven. Men doet recht aan de diverse geloven. Vandaar dat er nogal eens volkstellingen plaatsvinden. Als we ons erin hadden verdiept, hadden we ons gerealiseerd dat deze autoritaire verdeling nooit te handhaven is. Joegoslavië gaat door voor een half gedemocratiseerd socialistisch land, in woord zelfbestuur van de arbeiders maar is in werkelijkheid een autoritair ingericht land. De mensen kunnen nauwelijks, ongeacht hun afkomst, zelf iets ondernemen, ze kunnen wel boer of herder zijn. Joegoslavië is een verzuild land, maar de verzuiling gaat wat verder, is harder dan in Nederland in de jaren vijftig en is uiteindelijk van regeringswege bekrachtigd door de percentageregelingen die nooit en te nimmer kunnen leiden tot eerlijkheid en rechtvaardigheid. Laten we het anders zeggen, in Joegoslavië liggen godsdienstoorlogen meer op de loer dan ons lief is, hoewel er anno 1985 aan de oppervlakte gezien sprake is van een geslaagde secularisatie. De vele strijden die de afgelopen eeuwen hebben plaatsgevonden lijken hun oorsprong te vinden in de bezetting door het Ottomaanse rijk en nog vroeger in de strijd tussen het christendom en de moslims, ordinaire kruistochtachtige situaties dus. Joegoslavië leek goed in staat de verschillende multiculturele krachten te beheersen, leek onder Tito bij machte een staat te bouwen vanuit de verschillende culturen of volkeren. De mensen die zich eerst identificeerden met hun volk begonnen het woord Joegoslaaf in hun gedachten op te nemen. Wij samen gaan voor Joegoslavië en zorgen ervoor dat niet alleen ik, maar wij allen welvarend zijn. Zo eenvoudig en idyllisch had Landheer gedacht dat het zat, als hij er al iets over had gedacht.

Maar er liggen diverse tijdbommen die nog niet zijn opgeruimd. De Serviërs hebben geleden in WO II. Het is aan de zelfbeheersing van Tito, de Partizaan, te danken, dat na de oorlog de partijen elkaar niet te lijf gaan. Tito, de Serviër, die welbewust op de multiculturele communistische samenleving afstevende. Een samenleving met z'n slivovitsj, waar Landheer zich in zijn jeugd nog eens bijna een alcoholvergiftiging aan heeft gedronken op een vakantie bij Porec. Hij had er toen veel te weinig van begrepen, laat dat helder zijn.

Er is na WO II zeker afgerekend met de daders en dat is een stille zuivering geweest door Tito en zijn partizanen, maar er liggen in 1985 nog de nodige wonden. Tito is dood en in 1989 valt de muur. Europa begrijpt de geschiedenis als de strijd tussen communisme en kapitalisme en ziet dus ook in Joegoslavië het democratische kapitalisme ontluiken. Dat is echter een misrekening, want het land heeft geen enkele ervaring met democratie. In Slovenië en Kroatië vinden al in 1991 afschuwelijke zuiveringen plaats door christenen, waarbij in Slovenië na tien dagen ook de Serviërs op de vlucht zijn gejaagd. In Kroatië hadden noch de Serviërs, noch de moslims veel goeds te verwachten onder Tudjman en de tekenen van een veel grotere oorlog, gekoppeld aan massale deportaties worden zichtbaar. Europa raakt in een crisis omdat de Duitsers snel Kroatië erkennen, Kroatië is een christelijke dictatuur die korte metten maakt met andere godsdiensten. De vraag of deze godsdiensten actief beoefend worden, of de mensen als zodanig te onderscheiden zijn, speelt helemaal geen rol. Maar Kroatië heeft zich aan de buitenwereld gepresenteerd als een slachtofferland, slachtoffer van de Serviërs. Slovenië eveneens. En Europa had een grote schuld te betalen aan de slachtoffers. Milosevic in Servië raakt op drift, er stromen hordes vluchtelingen Bosnië binnen en Servië. Servië zou nooit meer anders worden gezien dan dader...De Serviërs zijn Duitsers.....

In Bosnië Herzegovina en in alle andere deelrepublieken ontstaan politieke partijen die zich rücksichtslos identificeren met de godsdiensten, die voorheen een rudimentair bestaan leidden. In Bosnië wint de moslimpartij en deze begint de bestaande bestuurlijke structuren radicaal te veranderen en knoopt direct contacten aan met radicale moslimlanden. De Serviërs en Kroaten voelen zich bedreigd en terecht. In Bosnië beginnen nu ook bewoners zelf op drift te raken. In het westen wordt Izetbegovic weliswaar aanvaardbaar geacht, omdat hij verkondigt dat het hem om de multiculturele samenleving te doen is, een bewering die de Europeanen graag horen, maar het is nog ernstig de vraag of hij niet even erg is. In Bosnië raken de Serviërs in nerveuziteit, Karadzic zoekt steun bij Milosevic. Mladic is geen Bosniër, Mladic is een Serviër, laten we dat niet vergeten.

In plaats van de dood van Tito te begrijpen als een kans om democratisch op te bouwen, hebben stompzinnige politici, volksmenners, een doos van Pandora geopend voor het veel te weinig geschoolde Joegoslavische volk. De combinatie van democratie met handhaving van het bestuurlijke zuilensysteem is de eigenlijke fout. Die handhaving leefde maar nauwelijks bij de gewone beschaafde burger, die idee van etnische samenleving leefde hoofdzakelijk bij criminele politici en hun milities. Daar waar een partij de grootste wordt, concludeert de partij met veel racistische bombarie dat deze dus alle mooie baantjes bestuurlijk mag krijgen en dat alleen tot de partij behorende mensen mo-

gen werken. Want we mogen niet vergeten, er zijn geen ondernemingen. Stel je voor, onder Tito werkte in een fabriek in Kroatië 60% christenen, 20% moslims en 20% Serviërs, na de verkiezingen zijn de christenen in de absolute meerderheid, ze hebben de macht en ze besluiten de verhoudingen te gaan veranderen. Waar ligt nu het probleem? Landheer denkt, bij de identificatie van macht en gebrek aan ondernemingskapitalisme. Baantjes kunnen door de staat worden verdeeld en dat is in Nederland niet het geval. Vanzelfsprekend stort het land dat deze politiek bedrijft zich in een economische chaos, omdat ze niet kijkt waar ze moet kijken, namelijk naar de benodigde ondernemers, het kapitaal en de kunde van de medewerkers. We zeggen niet dat we onder de indruk zijn van het socialistisch productiesysteem, maar het deed iets. In de kortste keren is elk van de deelstaten in een puinhoop terecht gekomen. Wat hebben ze nu eigenlijk gewonnen als ze de andere bevolkingsgroepen het werken onmogelijk hebben gemaakt?

We verplaatsen ons onder deze constellatie van angst en opkomende nationalisme naar een klein dorp in Bosnië aan de Drina, waar sprake was van een gemengde bevolking. De lyrische Serviërs spreken regelmatig over hun mooie land over de Drina en het grote lijden dat het niet in het land over de Drina zijn met zich meebrengt. Hoe dat ook zijn moge, Vadim Prantjic is een jongentje van elf jaar dat met zijn twee zusjes iets ouder of iets jonger en een vriendje van dertien gaat vissen in de Drina. Ze doen iets dat niet mag, daar zijn het kinderen voor, ze weten een geweldig plekje in de luwte met een paar bomen, op het land van Oric. Met de Oric kinderen zitten ze overigens gewoon op school. De politieke situatie is al lastig door de etnische politieke partijen maar dat weten de kinderen niet, die gaan vissen en wat kloten. Wat ze echter niet weten is dat Hussan Oric de afgelopen maanden bang is geworden. Daarom heeft hij vier wolfshonden op zijn terrein rondlopen. Oric heeft overigens helemaal niets tegen de Servische kinderen, hij wil gewoon zijn bedrijfje opbouwen, zijn vrouw en kinderen beschermen, maar hij heeft de laatste tijd bewegingen over de Drina gezien. Hij geloofde zijn ogen niet en heeft het tegen niemand gezegd. De vier honden zijn afgericht voor thuis, maar levensgevaarlijk voor indringers vanuit het tegenoverliggende Servië. Als de kinderen bijna bij de Drina zijn, komen ineens de vier honden uit het niets op ze af. Ze schrikken zich wezenloos, ze zijn wel wat gewend maar dit is te erg. Zonder nadenken met enorme sprint springen ze alle vier de Drina in. Drie van de kinderen verdrinken, de jongen redt zich buiten het veld van Oric en komt weer op het land. Hij gilt en rent naar huis, vertelt dat Oric zijn honden op ze af heeft gestuurd, wat in zijn beleving een feit is.

In de loop van de middag worden de andere kinderen verder op de Drina gevonden. Inmiddels is de politie gewaarschuwd, die nog bestaat uit het vaste

quotum Serviërs en Moslims. De Servische agent mobiliseert Serviërs in de buurt en belt journalisten, ook van over de Drina. Nu is het zover, de Moslims zijn begonnen met het vermoorden van Serviërs. De journalisten, televisie, interviewen het jongentje, de Serviërs gaan met stokken en wapens naar het huis van Oric die nog niet goed begrijpt wat er aan de hand is. Hij en zijn familie worden op beestachtige wijze vermoord. De journalisten weten overigens inmiddels dat het anders zat maar doen er het zwijgen toe. Servië is in rep en roer en dreigt de Serviërs over de grens te hulp te komen, ze begint milities te sturen. Dit zijn snoeiharde ongeregelde bendes misdadigers, die samenwerken met het Joegoslavische leger. Voor Karadzic en zijn Servische generaals is dit het aanknopingspunt om de politieke situatie te gaan veranderen en naar hun hand te gaan zetten. Er valt niks meer te stoppen en in een relatief korte periode worden de dorpen aan de Drina bezet en stuk voor stuk gezuiverd, Servië is aan de winnende hand, behalve Srebrenica en Bratunica. Er vinden afschuwelijke moorden plaats. Oric, een ander dan de vermoorde Moslim, begint zijn verzet tegen de Serviërs in de bergen. De Serviërs hebben Srebrenica en Bratunica van de wereld afgesloten en de hongerende tassenmensen gaan voedsel halen met soldaten van Oric erbij. Er vinden nu afschuwelijke slachtingen plaats, want de dertig Serviërs die een dorp bezet houden beginnen niets tegen de hordes van tassenmensen. De Servische bevolking in Bosnië wordt gesteund door milities uit Joegoslavië, onder andere de befaamde Arkan tijgers. Maar de hongerende tassenmensen lopen de Serviërs onder voet en begaan afschuwelijke verminkingen onder de Serviërs.

Dan vindt een historisch besef plaats. In Bratinuca komen de pantsermilities helpen. Ze merken dat de bevolking niet wil vechten, dat gevechtsbekwame mensen hem zijn gepeerd. Ze zijn niet van plan zich op te offeren als de bevolking het zelf niet doet. De vele Serviërs moeten zich dood vechten. Overigens zijn de Serviërs ook gevluht voor hun eigen misdadige milities, bendes criminelen die het land terroriseren. De Bosnische Servische soldaten zijn weinig gemotiveerd omdat ze bij invaliditeit e.d. geen uitkering krijgen. Kortom, er is feitelijk gezien geen sprake van een totale oorlog met een strategie maar eerder van overal opkomende vechtpartijen met afschuwelijke gevolgen voor de groep die verliest. De buitenstaander houdt overigens de mensen niet uit elkaar. In deze bende komt de beroepsgeneraal Mladic kijken. En dat is wat Karremans bedoelde, Karremans heeft goed gezien wat Mladic heeft gedaan, namelijk hij heeft van een zootje ongeregeld een beroepsleger gemaakt. Dan beginnen de Serviërs langzamerhand te winnen.

In grote lijn gezegd, er was een Moslimoverwinning bij de verkiezingen die hard werd gemaakt, de Serviërs kwamen steeds meer in de verdrukking en werden angstig. Toen verdronken Vadim Prantjic en zijn zusjes en in een ab-

surde sfeer van geweld gaf de al open gezette doos van Pandora al haar boze krachten vrij. We zien de Serviërs eerst winnen en massa moordpartijen begaan, vervolgens komen Oric met zijn mannen en de hongerende tassenmensen. Deze begaan afschuwelijke misdaden, lopen met hoofden van Serviërs door de stad. Dan komt generaal Mladic die de boel reorganiseert en het blinde geweld een meer oorlogsstrategisch karakter geeft. Dát is dan ook wat het westen ziet. Men beschouwt de Serviërs als de daders. Maar ook dit punt zag Karremans veel dieper, *there are no good guys and bad guys*, zei hij en ik wil er geen ene flikker mee te maken hebben, dat bedoelde hij met zijn pianospeler. Hij heeft er totaal geen trek in zichzelf en zijn mannen op te offeren voor wat hij ziet als een moordpartij waarvoor het niet waard is je op te offeren, het is crimineel, het is absoluut onmenselijk, maar het is geen oorlog die ergens om gaat. Winnaars en verliezers overtreffen elkaar in etnisch zuiveren. De Moslimmannen in Srebrenica waren voor een behoorlijk deel het 28ste bataljon, hoe het precies zat met hun bewapening weet ik niet, overigens. Wat zich in Srebrenica bevond was één groot kamp van op de vlucht gejaagde mensen. Tussen de mannen zaten ook de geharde krijgers van het leger van Oric.

In deze situatie komt Dutchbat de moslimenclave beschermen, die al twee jaar vol zat met vluchtelingen. Zijn mannen hadden geen duidelijk beeld van de Bosnische moslims, ze meenden dat het een soort allochtonen waren. Ze waren niet erg onder de indruk van deze mannen, die hun vrouwen lieten werken op het land terwijl ze zelf rondhingen in de stad. Laten we wel zijn, de doos van Pandora stond wijd open.

VII (één volk)

Het Nederlandse volk wordt gekarakteriseerd door de smartlap, Oranje, Mokum en echte Amsterdammers, Gullit, fietsen, vrouwen met schaarse bikini's en blote borsten in de zomer inclusief het vermogen om van ze af te blijven, handenvol meester-schilders uit de gouden eeuw inclusief straatjes, landschappen, laagland omringd door dijken, een paar boeren die om de kievitsnesten heen maaien of die pas maaien als de jonge grutto's groot genoeg zijn, smartlapzangers, Koninginnedag, een merkwaardige moraliteit, in het extreme doorgevoerde vrijheid inclusief nederwiet en daarbij behorende criminaliteit, Karremans, een vrolijk Oranjelegioen vrijwel zonder hooligans, voorheen de drang van vrouwen om hun stoepje te boenen en de grote schoonmaak te houden, tolerantie t.o.v. anderen dachten we maar daar is de klad in gebracht door een kale homoseksuele volksophitser die zelf overigens ook een stukje volkscultuur was, een behoorlijk ontwikkeld rechtsgevoel. Dit alles is geen geïnstitu-

tionaliseerde Nederlandse staat maar wat cultuur van het Nederlandse volk. Vastgelegde staat zijn onderwijs, gezondheidszorg, economische regels, waterstaat, verkeersregels, beleid om het polderlandschap te verkloten met windmolens en Vinex. De Friese cultuur kent een eigen taal, de onbegrijpelijke sport kaatsen, kievietseieren rapen, kleine kerkjes in het polderland, water en boten. De Limburgse cultuur kent een rijk kerkelijk leven, carnaval en meer dan in het noorden, een leven in cafés. Laten we zeggen, er is het Friese volk, er is het Limburgse volk. De vraag is, waarom noemen we deze beide provincies en hun mensen een volk? En dan is er ook het Nederlandse volk, maar dat werd in feite, voor de republiek geïdentificeerd met de Noordelijke en Hollandse gebieden. De heilige Nederlandse cultuur, bestaat die?

Is er een Nederlandse geschiedenis die ik onze geschiedenis kan noemen? Mag ik Rembrandt beschouwen als mijn voorvader? Of zou hij mij, als ik hem ontmoette, wezensvreemd zijn? Hoe kan ik de gebeurtenissen van pakweg twee eeuwen terug nog beschouwen als onze geschiedenis. Ik denk wel dat het waar is, dat als je Vermeers Gezicht op Delft verbrandt, je iets van de Nederlandse identiteit onherstelbaar verminkt. Maar wat is het? De troebel grijze blik op het landschap? Voor hoeveel mensen geldt dat en voor welke inwoners van de Nederlandse staat? En zou mijn treurigheid om het verlies van dergelijk schilderij niet even groot zijn als treurnis wanneer *Woman with a bicycle* wordt vernietigd, of om een niet Nederlandse schilder te noemen, *office at night*. Kun je van het werk van De Kooning zeggen dat het typisch Nederlands werk is? En van Gogh? Bij de laatste druipen de Nederlandse armoede en het gure herfstweer er vanaf, zeker in zijn eerste perioden. Is het volkscultuur die in de moderne multiculturele staat slechts voor een deel van de inwoners van waarde is? In The National Gallery zijn een paar mooie zaaltjes met Hollandse schilderijen (Ter Borgh, Ruysdael, van Goijen, Steen, de Hoogh, Saenredam, Vermeer) en dat zijn de schilderijen waarvoor ik blijf zitten. Ook voor het scherpe realisme van enkele Zuid Hollanders (Van Eijk, Van der Weijden, Memling, Gerard David). Ik voel me meer thuis bij die schilderijen dan bij de veel meer symbolische en verhalende beelden van niet Hollandse schilders in die tijd – of moet ik tegenwoordig zeggen, Nederlandse schilders om de naar de Spanjaarden overgelopen zuidelijke volkeren, niet tegen me in het harnas te jagen, om het etnisch goed te doen. Zo gauw een Hollandse schilder de Romeinen of de Grieken erbij haalt, wordt het minder. Neem Albert Cuyp, ik kan zeker in de wijze waarop zijn koeien in het avondlijk zomerlicht staan, Hollands licht herkennen, half in het water en half onder een boom, maar zo gauw het berglandschap eraan komt, herken ik het niet. *North Atlantic Light of Easter Morning* of *Rosy Fingere-d Dawn* accepteer ik direct, ondanks hun abstractie en verwijzing naar Amerikaans licht. Is er een volksbewustzijn? Is er werkelijk grond voor een volksidentificatie? Is er onze geschiedenis of een geschiedenis van een samenleving

waarvan ik heden ten dage een toevallige passant ben? Onze nachtwacht? Ons melkmeisje? En wat betekent inburgering? Dat de binnenkomende volkeren (en niet: incidentele gastarbeiders) zich met de volkscultuur identificeren? Of leren accepteren dat het Nederlandse Recht geldt en moet gelden?

Onze geschiedenis, die is verkloot door de volkeren uit de zuidelijke Nederlanden in de gouden eeuw met hun misdadige heulen met de Spanjaarden, want dát zijn het, Spanjaarden. De volkeren uit de zuidelijke Nederlanden zijn goed te herkennen aan hun zwarte haar en aan hun Spaanse huidskleur. Met hun misdadig karakter hebben zij zich geïnfiltreerd in de gezonde Hollanders van boven de rivieren, wier blonde haren en ABN bedreigd worden door zachte tongval en zwartkoppen. Ze spreken niet eens Nederlands. Ik zou zeggen, laten we Nederland herverdelen, laten we de zuidelijke Nederlanden schoon maken en alsnog opeisen voor de echte Hollanders, want niemand mag het onschuldige volk van de Hollanders slaan of hun prachtige taal en schilderijen vernielen. Zuidelijke Nederlanders zijn te herkennen aan hun tongval, nog afkomstig uit de Spaanse tijd, aan hun zwarte haren en vooral aan de vrouwen, die allemaal zonder slip lopen en om het minste of geringste de benen wijd doen, vies volk is het. En ze eten stinkende pap. Binnen de oorspronkelijke Hollanders zijn de Friezen met hun permanente gedram om een eigen onverstaanbare taal, eigenlijk Spanjaarden of Duitsers. Het zijn géén Hollanders in ieder geval, landverraders dus, ook Friesland moet worden gezuiverd van niet Hollandse elementen, néé, laten we ergens rond Leeuwarden een enclave aanleggen waar we al die Spanjaarden dumpen. En dan een hek eromheen en Mladic eropaf sturen.

VIII

(Eén staat, meerdere volkeren)

Een paar mensen vormt geen volk. En een volk is geen staat. Hegel gebruikt het begrip volk voor een groep mensen uit een regio dat zich als een eenheid begrijpt. Dat een groep mensen zich als volk begrijpt is het begin van de wijsheid (maar erin volharden is het einde van alle wijsheid, beweert Landheer). Als ik zeg dat ik tot een volk behoor, betekent het, dat ik de zeden van dit volk respecteer, dat deze zeden het eigene van elk subject dat zich tot dat volk rekent, uitmaken. Het gaat dus volgens Hegel bij een samenleving, of een volk, wil ze een ware, echte samenleving zijn, om een soort van zedelijke kern (regels, normen) die voor alle mensen gelden die tot dat volk behoren. En deze zeden zijn niet iets vreemds of uiterlijks, maar ze horen tot ieders zelfgevoel, sterker ze maken de kern van dat zelfgevoel uit. Iets waar ik geen vragen bij stel, maar dat gewoon bij mij hoort als een tweede huid. De regels of normen

die binnen een volk gelden, zijn dus niet iets uiterlijks, maar vormen een innerlijke collectieve gerichtheid, die door de mensen als iets van henzelf wordt beschouwd, iets waar ze deel aan hebben. Zo bezien denk ik niet dat het Nederlandse volk bestaat, maar dat er sinds de Republiek diverse, minimaal verschillende Nederlandse volkeren in Nederland wonen, overigens volledig geassimileerd met culturele eigenheden die heden ten dage niet veel meer dan rudimenten zijn. Die verschillen waren, denk ik, de verschillen waar Voskuil naar op zoek was als ambtenaar. Zie zijn geweldige boek over van vlechtwerk tot baksteen als uitdrukking van zijn befaamde culturele grenzen, geobjectiveerd in het materiaalgebruik bij de bouw. Overigens is er met zeden en gewoonten niets gezegd over fatsoen of rechtvaardigheid – in de regel zijn eeuwenlange overgeleverde tradities en zeden onmenselijk en terroristisch naar moderne maatstaven gemeten.

Volgens Hegel staat een staat hoger op de ranglijst van vrijheid en menselijkheid dan een volk. Een staat kan wel opgebouwd zijn uit één volk, maar dat is in Europa niet de realiteit geweest. Realiteit is wel geweest dat binnen een staat één volk zich als de heersende macht begreep en overging tot uitroeien van de minderheid. Je spreekt volgens Hegel over een staat als het recht (wetboek, rechterlijke macht, politie) expliciet gemaakt is voor allen, is beschreven, wordt gehandhaafd en heerst boven die verschillende impliciete zeden en gewoonten van verschillende volkeren, allen met hun beperkte idee van menselijkheid alleen voor hun eigen volk. Een volk is nog geen staat en de zeden van het volk hoeven geen recht te zijn. Eerwraak, doden van nutteloze anderen, besnijden van vrouwen of mannen zijn vanuit het recht bezien misdaden die voortkomen uit zeden en gewoonten. Degene die een kind besnijdt, jongentje of meisje, is naar gezond rechtsbesef een boef. Degene die om eeuwenoude tradities de eieren rooft van die paar weidevogels die nog over zijn, is een dief. Een staat die is opgebouwd uit meerdere volkeren met hun eigen zeden en gewoonten, die elkaar vreemd zijn, noemen we een multiculturele samenleving. In Europa is elke staat opgebouwd uit meerdere volkeren en dus een multiculturele staat. We noemen die staat niet een multi-etnische samenleving, want zeden en gewoonten hebben niks met etniciteit te maken maar alles met cultuur. Men vindt binnen een multiculturele staat wel degelijk identificaties met het eigen volk, met de eigen regio, neem de Fries, de Limburger, de Amsterdammer en de Zaankanter maar de kern van de identificatie van de mensen met de staat (ik ben Nederlander) gaat veel verder dan de identificatie met het volk. Op staatsniveau spreken we over onze rechtvaardigheid, onze sociale zekerheid, onze wao, pensioen, politie, autowegen, onderwijs, fietspaden, stoplichten, bushokjes, voetbal, geld. De prestatie van de Nederlandse Republiek is niet zo zeer alleen de bevrijdingsoorlog van Spanje geweest maar de echte prestatie gaat veel dieper, dat was namelijk het besef dat de godsdienst

geen staatsgodsdienst is maar onderdeel uitmaakt van de cultuur van een volk. En vanuit dat besef is gestreefd om alle volkeren godsdienstvrijheid te gunnen, eigen eetgewoonten en gewoonten m.b.t. de nageboorte (zie Voskuil).

IX

(directe volksdemocratie)

Als we het over een volk hebben, dan moeten we het hebben Joseph Beuys met zijn directe volksdemocratie. Op enig moment komt de kunstenaar tot zijn opgerekte kunstbegrip. Hij heeft na een studentenpartij van de kunstacademie Düsseldorf een partij voor directie democratie door volksbestuur opgericht. Met zijn opgerekte kunstbegrip is hij aanwezig op Documenta 5, waar hij 100 dagen lang dagelijks discussieert via zijn Informatiekantoor voor de organisatie van de directe democratie door volksbestuur. Het komt zijn bescheidenheid niet ten goede. Met zijn zoon aan de hand komt hij terug naar de kunstacademie en gaat over tot zijn handwerk, opvoeding van mensen als artistieke handeling. In grote lijn wil Beuys de heersende politieke laag afschaffen, hij wil het volk directe invloed geven. Hij heeft van Rudolf Steiner een ander ordening in samenlevingslagen voor ogen gekregen, te weten de geestelijke laag, de economische laag en de staatslaag. Hij gaat voor de directe heropvoeding van het volk, want het volk moet worden opgevoed voor zijn directe democratie. Er waren natuurlijk nog geen hooligans in die tijd, een meer duidelijke vorm van directe volksdemocratie en volkszelforganisatie dan het gezagsgetrouwe volk waar Beuys vanuit ging. In plaats van boven naar onder geregeerd te worden, wil hij van onder naar boven, bottum up, zoals in het moderne bedrijfsleven. Zijn kantoor op de Documenta 5 had als doel, bewustmaken van het volk van zijn idee. En hij heeft het met verve gedaan, denk ik. Beuys acht de staat overigens een kwaad, een aan het volk uitwendige en onrechtvaardige beheersingsmacht.

Na Documenta 5 in 1972 gaat Beuys voor gelijke vormingskansen voor iedereen van het volk. Hij beweert niet dat iedereen die wil, professioneel kunstenaar kan worden, wel dat iedereen de kans moet krijgen. Hij bezet de kunstacademie met afgewezen studenten omdat hij vindt dat door hun afwijzing een grondrecht is overtreden. Hij eist studieboeken voor hen en zegt dat het absurd is dat de staat liever geld uitgeeft aan wapens dan aan vormingskansen voor iedereen (kanttekening: politiek was dat Duitsland natuurlijk bijna niks besteedde aan bewapening en aan het leger – dat was een zelf gekozen beleid). Op 11 oktober 1972 ontslaat de toenmalige minister Rau de kunstenaar wegens de bezetting van het secretariaat van de kunstacademie met vierenvijftig studenten. Rau gaat niet naar de academie om met Beuys te praten om-

dat hij zich niet tot kunstwerk wil laten maken. Zelf Jean Leering schreef een brief aan Rau met de vraag het ontslag ongedaan te maken, waarin hij benadrukte dat Beuys één van de grootste kunstenaars van dit tijdperk was en dat zijn lessen hadden geleid tot goede kunstenaars en opvoeders. Het punt was, met het ontslag van Beuys maakte Rau de basisidee van Beuys kapot. Overigens ook een persoonlijke tragedie, hoewel hij het om het geld natuurlijk al niet meer hoefde te doen. Wat ik bedoel, het absurde en ongebreidelde vertrouwen van Beuys in het volk. Welk volk zou hij bedoeld hebben?

Op 8 februari 1993 verscheen in Der Spiegel een artikel van Botho Strauss onder de noemer Anschwellender Bocksgesang, dat in Duitsland veel heisa veroorzaakte. Kort nadien kocht Landheer bij Atheneum een werk van hem. De Atheneum boekverkoper zei hem dat deze Strauss een fascist was. Landheer reageerde verbaasd, heb je dat in die achterlijke beschouwing van Maarten 't Hart gelezen, néé dat was inmiddels wel collectief uitgemaakt. Heb je ooit wel iets van hem gelezen dan, néé, natuurlijk niet. Landheer nam het boek Wohnen, Dämmern, Lügen mee. Piekerend, hoe kan men nu een hedendaagse kritisch schrijver een fascist noemen? In de loop van de tijd kwam hij meer over de kwestie te weten. Hij las het artikel en verbaasde zich eens te meer over het gemak waarmee critici de complexe materie afdeden die door Strauss aan de orde was gesteld. Landheer vond het artikel leerzaam en zeker niet fascistisch. Hij kon overigens niet zeggen dat hij het artikel goed begreep. Strauss schreef dat hij niet meer links wilde worden genoemd, hij zou zich liever op een bepaalde manier rechts, of eigenlijk recht (waar, zuiver) willen noemen. Hij zei erbij dat dit recht van hem evenveel met nazisme te maken had als hooligans met voetbalfans. Het stuk verzet zich tegen het abstracte lege sociale gelijkheidsbegrip. Strauss acht de samenleving geëgaliseerd, geborneerd, genormeerd vadsig door de rijkdom. Vanuit dat egaliserende denken heeft men geen oog en wil men geen oog hebben voor het andere. De vrije democratische verkiezingen zouden nergens om gaan, hoogstens om een marginaal meer of minder vadsigheid. Strauss verzette zich tegen het volk als eenheid en wil in zijn artikel de gedachte dat iedereen die gelijk is voor de wet ook sociaal gelijk is, uitbannen. Strauss zei ook dat het geborneerd was om andere opkomende volkeren nationalisme te verwijten. Om vanuit een abstracte gelijkheidsgedachte een samenleving die juist komt kijken en die de conflicten niet de baas kan, dit nationalisme te verwijten, terwijl ze tegelijk een hausse van armoedige asielzoekers genereert. Strauss zei ten slotte (en dat was voor Landheer het doorslaggevende argument om te stoppen met zijn dode Duitse vrouwen), dat het voor de Duitsers na zoveel jaar schuldbevuste zelfhaat wellicht tijd was geworden om te leren om zonder zelfhaat naar zichzelf te kijken. Landheer dacht, al lezende, dat Strauss een punt had, dat het tijd werd om met andere ogen te kijken naar de Duitsers, zijn vrienden.

Peter Handke die in een onmogelijke tijd doet wat hij moet doen, namelijk een andere kant laten zien. Hij verzet zich met zijn Winterreise tegen de demonisering van de Serviërs door de westerse pers. Het is 1996 en de waarheid heeft zich nog niet uitgekristalliseerd. Hij begint zijn Winterreis met de mededeling dat er bij de start van de oorlog in Slovenië zeventig mensen zijn gedood, allemaal ongewapende soldaten van het Joegoslavische leger. Hoe kan dat, vraagt hij zich af. Op de tweede plaats een foto van de revolutionaire Sloveniers. Hij zegt, dit is geen jeugdige revolutie. Dit zijn vette weekend moordenaars die samen zeventig ongewapende mensen hebben afgeslacht. De historische feiten waren anders: er zijn in de tiendaagse oorlog niet zeventig maar zesendertig soldaten gedood plus twaalf Sloveense soldaten plus zes Sloveense burgers. De Sloveniërs hebben zich daadwerkelijk schandelijk misdragen tegenover het Joegoslavische leger. De generaals hebben inderdaad een klein, overwegend Servisch leger gestuurd omdat men de overige volksgroepen van het leger niet vertrouwde. Er was sprake van veel overloop van soldaten uit het Joegoslavische leger. Milosevic wilde geen oorlog met Slovenië want dat had niks te maken met Groot-Servië. Ja, het is een feit dat Slovenië en Kroatië, ook dat meldt Handke, in hun christelijke etnische zuiverheid honderdduizenden medebewoners de titel Serviër hebben gegeven en op de vlucht hebben gejaagd. Ja, het is waar dat Kroatië en vooral Slovenië zich permanent als underdog hebben gepresenteerd naar de wereld terwijl hun zuiveringsacties afschuwelijk zijn geweest. Peter Handke, dacht Landheer, heeft als kunstenaar meer risico genomen dan wie dan ook. Handke, ook Strauss overigens, heeft ook bewezen dat één man, één kunstenaar, een samenleving in rep en roer kan brengen. Dat geeft vertrouwen.....

De kapitalistische parlementaire democratie kan niet door een buitenlandse mogendheid worden opgelegd aan een gebied of volk of aantal volkeren dat hier niet op berekend is. Er horen geen verkiezingen te worden georganiseerd met politieke partijen die zijn gebaseerd op etnisch culturele verschillen in plaats van op staatspolitieke overwegingen, want de winnende etnisch culturele partij gaat, bij een meerderheid, over tot etnisch culturele zuivering. Een etnisch culturele partij streeft nooit een staatsbelang na maar enkel het eigen volksbelang. Men ziet niet de noodzaak van een win-win situatie, men ziet niet de noodzaak dat alle mensen moeten leven – men wil dat niet eens. Men wil het eigen volk. Landheer en zijn buurman Bernard die veel in Afrika heeft gewerkt als natuurwetenschapper, beweren, het hoger belang van een staat waar verschillende volkeren in zijn verenigd, moet worden afgedwongen als die volkeren zich als volk beginnen te organiseren. Geen enkel volk heeft zomaar in zichzelf de wil om met een ander volk te leven. De Nederlandse staat als verzuilde samenleving of als regionale optelsom.

X

(De monoculturele staat)

In voormalig Joegoslavië leefden vele volkeren met sterk van elkaar verschillende zeden en gewoonten naast elkaar. Minder geassimileerd dan de voormalig Nederlandse volkeren en veel heftiger verzuild. Zo werd assimilatie in het bedrijfsleven voorgeschreven met percentages van verschillende volkeren die werkzaam moesten zijn in een bedrijf. Wanneer binnen een staat, dát is de gedachte, de mensen zich hun volk blijven identificeren en zich niet identificeren met die staat, dan is de staat een kruitvat. Het woord volk was verboden in voormalig Joegoslavië maar Milosevic heeft de lont aangestoken door zijn opmerking, niemand mag dit volk slaan, verwijzend naar de Serviërs die in Kosovo zouden worden onderdrukt door de Albanese meerderheid. In de periode van recessie eind jaren tachtig verwachtte kennelijk niemand meer iets van de Joegoslavische staat. Hij stelde het volk boven de staat. En dat is overigens steeds het begin geweest van alle Europese genocide sinds de Franse revolutie, de verabsolutering van het ene volk boven het andere.

Landheer beweerde dat er geen haar verschil zat tussen de moord van de Duitsers in wereldoorlog II op iedereen die niet tot het Duitse volk (ras) behoorde en de moorden van de diverse Joegoslavische volkeren op andere volkeren. Hij beweerde, er woekert iets in de Europese cultuur dat niet goed begrepen is en dat zichtbaar is geworden bij de Duitsers én bij de Joegoslaven. Hij zei, wij denken collectief veel te gemakkelijk dat Europa een unie is van samenwerkende rationele opbouwers, maar dat is ze niet. Beschaving is het vermogen om in samenwerking met elkaar een situatie te creëren die voor alle partijen winstgevend en waardevol is. Niet alleen economisch winstgevend maar winst, begrepen als een breed stelsel van waarden. Hij zei, het is geen etnische oorlog, het is één overheersende cultuur die tot vermoorden van andere volkeren overgaat. Alle filosofie over de multiculturele staat die niet ingaat op de vraag naar de mislukking van het Joegoslavische multiculturele experiment en de daartoe behorende kreet eigen volk eerst is huiskamerfilosofie. Democratie is wanneer de meerderheid de minderheid het licht in de ogen gunt. Slim is het wanneer een versnipperde minderheid zich politiek organiseert in de democratische staat. Dat is de boodschap van Cobben met zijn cultuurgemeenschappen.

Nadat Hitler en zijn trawanten in 1933 eenmaal de macht hadden gegrepen, waren de versnipperde tegenstanders (meerderheid!) niet meer in staat weerstand te bieden. De Duitse fascistische staat is echter steeds als eenheid naar buiten en binnen getreden, omdat ze tegenstanders en andersdenkenden vermorzelde, maar dat lijkt niet de enige reden. De staat was een roofstaat, niet een opbouwstaat. De idee van Groot Servië, Slovenië en Kroatië verschilde

nergens van de Duitse ideologie. Groot Servië concentreerde zich niet op opbouw en samenwerking maar concentreerde zich op gebiedsuitbreiding, vernieling van de sociale infrastructuur en deportatie van niet Servische bewoners. Men ziet geen enkel opbouwdoel, met wilde een gemakzuchtig doel. Wel kunnen we constateren dat ook de bevolking de oorlog als anachronistisch beschouwde. Er was een hoog percentage Bosnische Serviërs dat niet wilde vechten. Men vluchtte naar Servië om daar geld te verdienen. In de Joegoslavische oorlogen is een groot deel van het etnische geweld bedreven door milities, waarvan de soldaten alleen in het weekend vochten. Het was weekend vrijetijdsbesteding, gericht op persoonlijk verrijking en geweld. Men zuiverde dorpen, begin misdaden (moord, verkrachting, diefstal). De Servische samenleving criminaliseerde in hoog tempo. En de milities zeiden vervolgens, wij laten ons niet doden voor Serviërs die er vandoor zijn gegaan.

De oorlog in Joegoslavië was een burgeroorlog waar verschillende volkeren elkaar hebben geprobeerd uit te moorden en te deporteren. Het zal niet meevalen voor de betrokkenen in hun etnisch gezuiverde en door de wereld erkende staten om te accepteren dat in hun naam gedeporteerd is en genocide is gepleegd. Alleen al vanuit Bosnië schijnen twee miljoen mensen op de vlucht gedreven, het merendeel naar de arme omringende Balkan, de rest naar West-Europa. Dat zich vervolgens zag geconfronteerd met instroom van mensen die elkaar het licht in de ogen niet hadden gegund. Kortom, de ideale voedingsbodem voor de kale homoseksuele volksophitser. Men dacht dat het niet zo onredelijk was wat hij zei over onze vijf of zes eeuwen geschiedenis (het zou hem een zorg zijn hoeveel eeuwen geschiedenis onze geschiedenis was) en die er nu door de buitenlanders in culmineerde dat eigen volksbewoners in eigen land niet meer gewoon een pastaatje konden eten of een Marokkaantje in het achterste konden neuken, of dat juist wel.

Als ik de Moslims uitroei en deporteer dan ontstaat op die plek vanzelf een paradijs, was de absurde gedachte van de Serviërs. Als ik de Serviërs uit hun dorpen verjaag, ontstaat op die plek vanzelf het paradijs, was de absurde gedachte van de moslims, van de Sloveniërs en van de Kroaten. Er waren goede gronden voor de diverse volkeren begin jaren negentig om stijf van de wraakzucht te staan en om elkaar volledig te wantrouwen. Het economische onvermogen of de politieke onwil om een falend systeem te herbouwen leidde tot de weg van de minste weerstand. Deze weg van de minste weerstand was ook, de enorme afhankelijkheid van Europees voedsel en medicijnen, niet alleen voor de moslims in de enclaves maar ook de agressors die alles roofden wat los en vast zat.

Bernard, natuurwetenschapper die in Afrika gewerkt had, legt Landheer uit hoe diep het stammenonderscheid in Oeganda nog aanwezig is en wat de enorme

betekenis is van de stammenafkomst binnen die samenleving. Dan verschuift het gesprek naar Tanzania waar Nyerere een nieuwe taal maakte en met wortel en tand alle binding met van de mensen met de oude stammencultuur poogde uit te roeien. Het gesprek gaat over het jezelf willen begrijpen als staatsburger. Nyerere maakt toch met die dorpen een gehele eeuwenoud gegroeide sociale infrastructuur kapot, die bracht daarmee het gehele land toch aan de rand van de afgrond? Já, dat heeft hij gedaan, zegt Bernard, maar het is nu het enige land dat niet geteisterd wordt door stammenoorlogen - Tanzaniaan.

Met de Duitse bezettingsmacht kon geen volk zich identificeren. Die bouwde niks op en wilde niks opbouwen, die roofde de bezette gebieden volledig leeg, brandde alles plat wat men niet enigszins als een bevriende bevolking beschouwde. De Duitsers waren niet geïnteresseerd in de opbouw. En dat, dacht Landheer, is ook de kern van de Joegoslavische oorlogen – men vergeet waar het samenleven om begonnen is en poneert welvaart als een utopisch doel. Men werkt niet meer en wil niet meer werken maar men doodt en staat verontwaardigd tegen de Europese omringende landen te roepen dat men hulp nodig heeft terwijl men zelf de oorzaak van de enorme destructie is. Er waren geen mensen die het belang van stimuleren van ondernemerschap inzagen. Men meende dan men zich door het vernietigen van mensen een paradijs schiep.

XI

(Het Duits-Romeinse Rijk)

De Duitse roofstaat en de Joegoslavische republiek waren zwakke staten omdat ze niet in staat waren een basisbegrip van humaniteit in hun eigen samenleving van de grond te krijgen en in de lucht te houden. De dictators zijn lafaards, nooit bereid te zeggen, achteraf, ja, ik heb het bevel gegeven. Er zijn vele studies gewijd aan de vraag of er een schriftelijk bevel bestaat van Hitler tot de Endlösung of dat er sprake is van een organisatie als een vliegwiel van interpretatie van decreten. En zo gaan ook Mladic, Karadzic en Milosevic zich verdedigen, wij hebben nooit een bevel gegeven, anderen zijn schuldig. Maar ze zijn het vliegwiel in het centrum van de macht, hebben zich koning en God gewaand, wij zijn boven de wet want wij mogen wie we maar willen uitroeien en deporteren – volledig cynisch geworden politiek en criminele praktijk. Het zijn denkwijzen waaraan de praktische wens tot continuïteit van een volk ontbreekt – de vraag naar voedsel op de lange termijn is als het ware verdwenen – men streeft niet naar continuïteit op de lange termijn. De grondvraag is door hen niet gesteld – hoe kunnen wij met elkaar zo'n situatie opbouwen dat we er samen beter van worden, op de lange termijn, dat we een samenleving zijn. Er waren geen samen en geen leven meer.

In de Griekse beschaving waren de grondslagen van een samenleving aanwezig (individu en collectiviteit), maar inadequaat. Het hedendaagse subject (de hedendaagse collectiviteit) is, vanuit Hegeliaans perspectief, erin geslaagd beide wezenlijke wetten (de goddelijke en de menselijke) in zichzelf tot leefbare eenheid te brengen, in de Griekse beschaving was dat niet het geval. Hegel meent dat deze spanningsverhouding in het oude Griekenland via het geslachtsonderscheid aan het daglicht trad. De goddelijke wet werd gedragen door de vrouw, de menselijke wet werd gedragen door de man. Waarin man en vrouw in de Griekse samenleving overeenstemden, was hun gerichtheid op het werkelijk maken van hun doelen, ingegeven door de wetten. Hun wezensbestemming was de verwerkelijking van hun zedelijke gerichtheid, noem het, het doen van hun (voor henzelf natuurlijk gegeven) plicht. Aan de hand van Antigoné laat hij dan zien waarom de Griekse cultuur volgens hem ten onder moest gaan. De man gaat op het algemene, als familielid is het de oudste zoon, die deel heeft aan de regering, maar de jongste zoon moet ook op verwerkelijking van het algemene en ziet dus onrecht in het feit dat hij geen deel heeft aan de regerende macht en komt in verzet. Het algemene overwint en brengt de jongste zoon een nederlaag toe. Ter bewijslast van deze overwinning onthoudt het algemene de verliezer een begrafenis, het algemene zegt dat zijn lichaam moet worden prijsgegeven aan de vogels.

De goddelijke wet zegt echter dat het meest wezenlijke dat aan de enkeling bewezen kan worden, de begrafenis is. Gepersonifieerd door Antigoné, moet de goddelijke wet gerealiseerd worden want de enkeling moet eer gedaan worden en dat is, begraven worden. Antigoné gaat over tot het begraven van haar broer. Daarmee wordt echter de grondslag van het algemene aangetast die, om voort te kunnen bestaan, stelde dat het lichaam van de broer aan de vogels moest worden prijsgegeven. In het toneelstuk stort, na het begraven van de broer het Rijk ineen. Van alle kanten valt de duisternis in. Wat in deze Griekse tragedie op beeldende wijze wordt uitgedrukt, is de inadequate verwerkelijking van de tegenspraak. Het recht van de enkeling, de verwerkelijking van de schone subjectiviteit, betekende een aantasting van het algemene en de verwerkelijking van het algemene betekende een aantasting van het enkele. Aldus Hegel.

Hegel ziet nu in het Romeinse Rijk de opheffing van de tegenspraak, niet door erkenning van de subjectiviteit van de enkeling, maar door verwerkelijking van het recht voor allen. Hegel spreekt over de formele, abstracte rechtstoestand. Wat t.o.v. het Griekse volk verloren is gegaan, is de schone individualiteit, wat gewonnen wordt, is het gelden van de wet. Elke deelnemer aan de Romeinse staat is erkend als persoon. Maar een individu als een persoon aanduiden, is uitdrukking van verachting, zegt Hegel. En het is precies dit slechts erkend zijn

als persoon, dat Hegels weezin uitmaakt tegen het Romeinse Rijk. Hegel beschouwt het Romeinse Rijk als een treurige, maar volgens hem noodzakelijke, episode in de Europese beschaving (we moesten er iets van leren). Hij steekt zijn walging van, wat hij betitelt als een oorlogstaat, als machtswellustelingen niet onder stoelen of banken. Hij ziet in de Romeinse staat slechts de onbezielde cultuur, de ontzieling van de schone Sittlichkeit van de Griekse samenleving. Hij spreekt over een koude hardheid, de Romeinen keken als uitdrukking van hun cultuur het liefst toe hoe horden gladiatoren zichzelf doodden. Hij spreekt over massaslachtingen, aangericht door Romeinse Heren.

Het Griekse subject zag zichzelf in de goddelijke en menselijke wet verwerkelijkt, maar de tegenstelling, heeft een gestalte aan het licht gebracht, die slechts de formele verwerkelijking van de wet als zodanig is. Men wordt slechts erkend als persoon, en omdat men slechts erkend wordt als deze lege huls, die slechts aanspraak kan maken op bezit, al het overige ontbreekt aan het heersend bewustzijn, moet deze Rechtszustand ook als vervreemdende toestand begrepen worden. Men ziet in de Herr der Welt weliswaar de verwerkelijking van de wettelijkheid, maar er is sprake van een totale leegheid, een totale ontkenning van de individualiteit. Er is geen sprake van een inhoudelijk algemeen doel dat wordt nagestreefd, er is geen sprake van een enkele doelgerichtheid, wat zich slechts moet verspreiden is dat elk subject ondergeschikt is aan de wet en als deelhebben aan de Romeinse staat, slechts persoon is. *Das Allgemeine in die Atome der absolut vielen Individuen zersplittert, dieser gestorbenen Geist, ist eine Gleichheit, worin Alle als Jede, als Personen gelten. Het individu ziet af van zijn individualiteit en wordt slechts lege persoon, lege huls. Kunst, als uitdrukking van individualiteit, wordt leeg, de rijke fantasievolle Griekse godsdienst wordt een hol vat...so ist die Persönlichkeitder der allgemeine herrschende Willen Alles und ebenso ihr dienender Gehorsam ist, hervorgegangen.*

Hegel beschouwt deze positie als een volledig leeg denken. Omdat de geest ontbreekt (de inhoud) *is het lege eins der Person in seiner Realität ein zufälliges Dasein und wesenlos Bewegen und Tun, welches zu keinem Bestand kommt.*

Hegel stelt dan dat al die verschillende en versplinterde atomen, zich uiteindelijk in één, geestloos punt verzamelen, die enerzijds lege werkelijkheid is, maar die tegelijkertijd de vervulling van hun bestaan geeft, het enig werkelijke wezen is, de absolute macht en absolute werkelijkheid. *Deze Herr der Welt is de op deze manier alle bestaan in zich bevattende persoon, voor wiens bewustzijn geen hogere geest bestaat. Hij is persoon, maar eenzame persoon, die allen tegenovertraden; deze allen maken de algemene geldigheid van de Persoon uit...tegelijk is het het*

bewustzijn van de inhoud, die tegenover elke persoon getreden is.

En dan komt een belangrijke zinsnede: deze inhoud echter, van zijn negatieve macht bevrijd, is de chaos van de geestelijk machten, die ontketend als elementaire wezens in wilde uitbraak zich tegen elkaar dol en vernietigend bewegen.....is deze heer der wereld het ongehoorde zelfbewustzijn dat zich als de werkelijke God weet; indien hij echter slechts het formele zelf is, dat haar niet in beheersing houdt, is zijn beweging en zelfgenot de even zozeer ongehoorde verspreiding. De heer van de wereld heeft het werkelijke bewustzijn van dat wat hij is, de algemene macht van de werkelijkheid, in het vernietigende geweld dat hij tegen het tegenover hem staande zelf van zijn onderdanen uitoefent. Het vernietigend woelen in deze wezenloze bodem geeft zich daarentegen het bewustzijn van zijn alleenheerschappij, maar dit zelf is puur verwoesten. Het zelf is totaal van zich vervreemd.

Wat Hegel hier beschrijft, is wat wij heden ten dage, de fascistische staat noemen of terreurstaat. Het is een formele staat, die geen ruimte openlaat voor individualiteit, de staat wijst alle vorm van individualiteit af. Het subject kan slechts zijn als de lege persoon, ook de heer der Welt. Omdat het ontbreekt aan geestrijke inhoud, is de werkelijkheid van de Heer der Welt slechts de verspreiding van de wet, waaraan alle mensen ondergeschikt gemaakt moeten worden en is het doel slechts de verspreiding van deze algemene wet en dus is de staat fundamenteel een oorlogsstaat, want de omliggende volken bezitten een eigen individualiteit. Hegel steekt zijn weerzin tegen de Romeinse geschiedschrijvers evenmin onder stoelen of banken. Dit zijn geen goede analysanten, zij zien in de volkeren die veroverd worden geen individualiteit, geen eigen cultuur, zij zien slechts de vijand, zij zijn niet in staat tot meer diepgaande analyse. Hegel spreekt over de koude hardheid die de cultuur bevangen heeft, het ontbreken van alle geestrijkheid. De deelnemers van het Romeinse Rijk zien hun wezen slechts in één punt samenkomen, de absolute persoon. De wet is weliswaar wet, maar dient geen enkel doel. Hegel beschrijft hoe de wet een leeg instrument wordt in de handen van privébelangen.

Zo was het gesteld met de Duitse Wet. Eén Herr der Welt die slechts de fascistische destructie, het gelden van de lege wet op Europa, de wereld wilde drukken. Die alleen een gevoel van gelden heeft wanneer de wet geldig gemaakt wordt, die, omdat ze formeel, leeg is, dus niets anders inhoudt dan vernietigen van het andere, niets anders inhoudt dan onderdrukken.

Ik vertaal vrij bepaalde passages uit de Philosophie der Geschichte. *In plaats van menselijk lijden in de diepte van het gemoed en de geest, die door de tegenspraken des levens aan het daglicht komen en in het noodlot hun oplossing vinden (tragedie), veroorzaakten de Romeinen een gruwelijke werkelijkheid*

van lichamelijk lijden, en het bloed in stromen, het rochelen van de dood en het uithakken van de ziel waren aanschouwingen waar ze in geïnteresseerd waren. Deze koude negativiteit van het pure moorden stelt tegelijk de innerlijke moord van een geestelijk objectief doel tentoon.

De onderscheiden elementen van de Romeinse religie zijn (...) de innerlijke religiositeit en een volkomen uitwendige doelmatigheid. De wereldlijke doelen zijn vrijgelaten, niet door de religie beperkt.

Romulus wordt als de stichter van deze vereniging van rovers genoemd: hij organiseerde deze tot een oorlogsstaat.

Servillus Tullius zou de verschillende klassen hebben ingevoerd en de census, volgens welke het aandeel aan openbare aangelegenheden bepaald werd.....hij verdeelde het volk in zes klassen.

Livius is een vervelende geschiedschrijver, teils wegen der Geistlosigkeit de römischen Geschichtsschreiber, bei denen man die Römer nur mit Feinden überhaupt Krieg führen sieht, ohne dass wir von der Individualitäten derselben etwas Weiteres erfahren.

Das Verhältnis zu anderen Nationen war das reine Verhältnis der Gewalt. Die nationale Individualität der Völker forderte....Die Völker galten noch nicht als legitim.... Das römische Prinzip stellt sich dadurch als die kalte Abstraktion der Herrschaft und Gewalt heraus, als die reine Selbstsucht des Willens gegen andere, welche keine sittliche Erfüllung sich hat, sondern nur durch die partikularen Interessen Inhalt gewinnt.

Der (geroofde) Reichtum wurde als Beute empfangen und war nicht Frucht der Industrie und rechtschaffener Tätigkeit, so wie die Marine nicht aus dem Bedürfnis der Handels, sondern zum Zweck des Krieges entstanden war. Der römische Staat, auf Raub seine Mittel gründend,.....

Wat Hegel hier visionair beschrijft, wat hij met afschuw als wezen van het Romeinse denken beschouwt, wat hij als het grootste verval van Europa, weliswaar noodzakelijk, maar absoluut afschuwelijk beschouwt, vertoont grote overeenstemming met het Nazi-Duitsland dat een eeuw na zijn dood een nieuwe Herr der Welt pretendeerde te zijn. De vraag die hier gesteld moet worden is: hoe is het mogelijk dat een wijsgeer aan het begin van de 19e eeuw een bewustzijnsgehalte kan schetsen t.a.v. een Romeinse toestand die grote overeenstemming vertoont met het nationaal socialistische bewustzijn dat nog moet ontstaan? Het ideaal van het derde duizendjarige rijk, het ideaal van de

Romeinse wereldoverheersing zal hier mede debet aan zijn geweest maar wellicht zag hij verschijnselen in zijn tijd die hij in de Romeinse geschiedenis heeft geprojecteerd.

Wie Hegels afkeer van het koude, harde Romeinse rijk goed tot zich door laat dringen, Hegels verontwaardiging om de ellende die door de Romeinen is aangericht, Hegels verzet tegen de opheffing van de individualiteit, kan niet langer overeind houden dat zijn wijsbegeerte een totalitaire wijsbegeerte is. Integendeel, Hegel was ervan overtuigd dat de koude hardheid een gepasseerd en overwonnen station was. Hij zag nu juist de verdere geschiedenis als het worstelingproces van de individualiteit die zich, onderdrukt, probeerde geldigheid te verschaffen, een samenleving te creëren, die ruimte heeft voor de enkeling. Men kan Hegel verwijten dat hij als filosoof een naïeve dromer is geweest, dat hij een veel te optimistische opvatting had, dat hij met zijn idee van zich noodzakelijk verwerkelijken van de Idee van rechtvaardigheid, veel te optimistisch is geweest, dat zijn vertrouwen in de West-Europese beschaving veel te groot is geweest, maar wat men hem per se niet kan verwijten, is dat zijn vertrouwen identiek is aan het totalitaire regime van fascistische staten, integendeel. Hegel was een goed vertrouwende, politiek naïeve wijsgeer, die hoopte en meende dat Europa op weg was naar een humane samenleving en ook iets verwerkelijkt had van die humaniteit. Sterker, dat de humaniteit noodzakelijk moet winnen. Deze droom, dáár heeft Lyotard wel degelijk de vinger op de wonde gelegd, is naïef gebleken. En wie weet, misschien heeft een utopist als Levinas ook wel gelijk als hij zegt dat Hegel de subjecten slechts ziet als instrumenten in handen van de zelfverwerkelijking van de idee, maar hij is dan eenzijdig, want een historische periode slechts zien als fase, had voor Hegel het doel, te laten zien dat Europa erin was geslaagd een samenleving te creëren waarin een mens recht van spreken heeft, recht van zijn heeft, recht heeft op een zinvolle invulling van zijn bestaan en recht heeft te luisteren naar zijn eigen geweten.

Thuiskomen I

I

De dinsdag na de promotieplechtigheid van Lichtvoet is Landheer voor het eerst sinds de dood van Irene in 1997 naar zijn atelier gegaan. Hij tuurde naar het laatste doek dat hij direct na haar begrafenis in de zwarte grondverf had gezet, in de zekerheid dat hij nooit meer zou schilderen. Zijn marterharen kwasten die hij goed verzorgd had achtergelaten en die nog te gebruiken waren – geen kwast hard van de verfresten. Zijn ingeboren zuinigheid die hij vervloekt had omdat hij plotseling in een weekend zonder olie zat en de verf onverdund had moeten smeren. Of zonder papier of doek. Nee, het was geen zuinigheid, het was respect voor het ambacht. Men moet, denkt hij, ook de dagelijkse voorwaarden organiseren anders is men verloren. Hij had die organisatie de afgelopen jaren overduidelijk laten verstoffen. Een stoffig atelier met een paar aanzetten voor schilderijen, nog uitdrukking van één en hetzelfde thema dat hem had geobsedeerd en dat hij leeg had geschilderd. Onvermogen het roer verder om te gooien. Ik miste, dacht hij, de grote visie, het grote gedetermineerd zijn tot dat ene onderwerp. Ik waaide na de dode vrouwen met alle winden mee. Ik heb geen boodschap. Ik deed maar wat. Ik schilderde slechts de schoonheidsidee van mijn voorgangers en bleef ver bij ze achter. Deze gedachten drongen zich op bij de terugkeer in zijn atelier. Ik moet alles opruimen en schoonmaken.

De rest van de dag besteedde hij daadwerkelijk aan het ordelijk wegzetten van de onvoltooide schilderijen en tekeningen, maakte zijn atelier schoon tot en met de ramen en witte zelfs in hoog tempo de muren en het plafond. Het laatste schilderij, het zwarte vlak laat hij staan.

De bijna vijf en veertigjarige schilder nam, nadat het werk gedaan was, weer plaats op de oude leunstoel van waaruit hij tot voor enige jaren naar zijn werken staaarde. Stoelen waarop hij in alle stilte zijn vak beoefende. Hij strijkt de hard geworden resten olieverf op de leuning glad. Staart weer naar het laatste zwarte doek en kijkt naar de foto van de Duitse vrouwen. Neemt het doek af met dunne terpentijn, zoals hij dat drie jaar terug had moeten doen, maar kreeg er nauwelijks enig zwart af. Kennelijk had hij het er beter opgelegd dan hij zich herinnerde. Robert Landheer vroeg zich af of hij de kracht zou hebben nu dan eindelijk dat te schilderen wat hem toen niet was gelukt. Het is alsof hij

openingen ziet. Men heeft een oeuvre opgebouwd zonder er erg in te hebben. Men stopt in het gevoel een enorme mislukking te zijn om jaren later met andere ogen tot het besef te komen dat er toch heel wat werk verzet is en dat men zo weer verder kan. Ik ben, denkt Landheer, tweehandig, ik ben een Overmars.

De oude leunstoelen waarop hij tien jaar gezeten had, nog door zijn grootvader de timmerman gemaakt. Geen concessies aan de nieuwe tijd. Geen acrylverf en geen tubes zoals de oude schrijver computers geweigerd had. Hij schilderde nog met een mengsel van lijnolie, terpentijnolie en pigmenten. Die bleven tenminste. Hij had alleen in het eerste jaar met acryl willen werken, daarna niet meer. Hij was een schilder, geen sneltekenaar, zoals al die journalisten die gewend waren snel hun plaatjes te kiezen en niet te kunnen leven met hun fouten. Het plezierige van acryl is dat je er zo snel resultaat mee hebt en dat het zich zo snel laat bewerken. Precies, die snelheid gekoppeld aan het onvermogen de eigen beelden langdurig te kritiseren.

Hij draaide de flessen lijnolie en terpentijnolie open, ruikt en is terug, vele jaren terug, knijpt in de zelf afgevulde tubes, allemaal beweeglijk. Smeuïge verf. Kwamen de kleurencombinaties in zijn herinnering terug. Landheer, een doodgewone terra sienna en gebrande oker schilder. Een oud licht schilder. Een man tot wie de helderheid van het moderne landschap nog niet was doorgedrongen. Een man die de landschappen nog in de duisternis van de middeleeuwen en de gouden eeuw zag. Landheer, verdomme, ze lopen in bikini man, of zonder bikini, in keihard lichtblauw. En we zijn allemaal schoon, alles is opgeklaard, is niet alleen de hele verlichting langs je heen gegaan en ook de kunstverlichting. Wat een domme duisternis, Landheer, dat is een lichtopvatting van het jaar nul. Ja, gelachen hadden ze met elkaar en gedronken ook. Kwam Hanne hem halen, Pappa, je moet komen, Irene is niet goed en wij hebben honger. Of, Alma is er niet en wij moeten weg. Dan kwam hij, Hanne, ik ben nooit weggebleven. Landheer, schilderen is volledig uit de tijd, heb je niet gemerkt dat het gaat om performances, om fotografie, om video. Ja, Landheer had dat allemaal gemerkt. Ik heb, zei hij, een te klein talent. Natuurlijk had hij wel eens iets geprobeerd. Foto's genomen en beschilderd, zand in de olieverf gegoooid, olieverf als plastic gebruikt, maar hij was er telkens van teruggekeerd. Wat Landheer zich toestond waren zorgvuldige druipers, spatten, grote delen met een paletmes, maar verder, alles geschilderd met penseel.

Hij herinnerde zich die collega, als een werk mislukt is, dan schuur ik het af met de vlakschuurmachine. Ben je nu helemaal besodemieterd, een werk kan helemaal niet mislukken. Ik schilder meer of minder dicht in de buurt van de idee. Een idee is matig uitgedrukt dus vraagt om verbetering, dat is onze taak.

Met een schuurmachine op je eigen werk af, dat doe je toch niet...Hij bleef een jaar lang tegen het verkeerde licht aankijken voor hij er toe kwam iets bij- of over te schilderen. Pas als hij zich nooit zou kunnen verenigen met het licht dat hijzelf had geschapen, maakte hij het anders. Ik ben geen blauwdruk schilder maar een benaderaar. Niet het eigenlijke schilderwerk, maar het kijken was het werk geweest. Net zolang kijken tot alles in beeld en in het licht was. In steeds langere perioden geschilderd. Steeds langer krachten verzamelen en kleine teksten schilderen tot plotseling, altijd weer onverwachts, al zijn krachten samenkwamen tot die ene groteske inspanning van een uur of een dag of een week of een maand, waarin hij begrepen had welk beeld verborgen lag. Begrepen had waar al die losse details en halen hem hadden gebracht.

Die jonge schilders met hun acrylaten, die werkten anders. Die begonnen met één tekst en lieten hun schilderijen slechts voortrollen uit wat in die ene tekst aanwezig was. Weet je wat het is met jullie afschuurders, jullie verliezen nooit de interesse in je werk omdat je er nooit bij betrokken bent geweest. Terwijl hij, nadat het eindelijk af was altijd weer op een dag zijn werk teleurgesteld bekeek en zag hoe het voor zijn ogen in elkaar viel. Niemand anders dan hij scheen het te merken.

Dat was het moment dat hij nog kort één keer de behoefte voelde het werk volledig anders te doen. Maar hij bleef eraf want het was zijn werk al niet meer, het was het werk van de één of andere kladschilder. Zoals het een schrijver die zijn werk terugleest plotseling duizelt met schaamrood op de kaken om de vreemde zinswendingen en de vele fouten. Is dit het werk waar zo lovend over geschreven is? De idee, die voor de lezers telkens nieuw is, heeft hem verlaten en hij leest slechts vreemde tekst die hij nu niet meer zou schrijven. Het werk van een beginner.

Weet je Landheer, je bent een wandelend anachronisme, multimedia, zegt je dat wat, computer, het einde van de schilderkunst, multidisciplinair, de act van het afschuren als gevideode act, kijk, Landheer, dat willen de mensen. Kijk nu eens goed naar Joseph Beuys en naar Marina Abramovic, die leren veel beter dan jij dat ooit kunt wat de mens is. Ja, gedronken hadden ze. Soms zat Hanne er gewoon even bij als ze hem kwam halen, of Johan, maar die moest er minder van hebben, van die afgetuurde mannen. En Hanne, die luisterde en lachte totdat ze het beu werd, kom Robert. Ja, dacht Landheer, zo was het, als ze klaar waren met hun huiswerk dan kwamen ze me halen, elke dag, uit mijn atelier of uit het café, maar halen kwamen ze me. En als we naar huis liepen, vertelden ze over school, over het onrecht dat ze was aangedaan, over de onvoldoende of over hun massa's vrienden en vriendinnen die zaterdag kwamen eten en wat of ik ervan dacht, kon ik niet Italiaans koken of Indisch. Nee, Johan kon pas laat helpen, moest eerst voetballen, je komt toch kijken.

En wat of ik ervan dacht als Irene.....Daar waren ze ook op enig moment mee begonnen. Die boodschap had Landheer, geobsedeerd door zijn grote daden, dus niet gehoord.

Hij bladerde door de vele foto's, die de schilder toonden in de kracht van zijn leven, voor grote schilderijen staande. Waarvan hij dacht dat hij als persoon bijna dezelfde kracht uitdrukte als zijn werk waarvan hij inderdaad had gehoopt dat het de geschiedenis in zou gaan als het einde van Vermeer.

Hij bladerde in het notulenboek op zoek naar de laatste aantekeningen, 1997. Slechts een paar zinnen, vermoedelijk geschreven vlak na Irenes dood. Thuiskomen, was het laatste woord en de zin een vraag. Men heeft zijn kinderen geen thuis meer te bieden in deze tijd omdat de vroegere huiselijke waarden verkild zijn. Of moet ik zeggen, wij konden onze kinderen geen veilige omgeving bieden. Irene drukte slechts abstract talig haar onvrede met zichzelf uit. Een bruine kiekendief met die machtig witte kop die begin april weer laag over de weilanden van het vorige seizoen vliegt, zou die thuiskomen of zou ze dit tot bouwterrein omgebouwde weiland als een even grote aanslag beschouwen als de kinderen de dood van Irene hebben beschouwd.

Hij staart lang naar de passage en schudt zijn hoofd. Zo kon het niet. Dit was niet het beeld dat hij had gezocht, dit waren slechts woorden om zijn gedachten vast te houden. Thuiskomen was wat Irene had gewild en een thuis was wat zijn zoon en dochter haar hadden willen geven.

Een verloren woord, waarvoor hij ineens de noodzaak had gevoeld het op te schrijven, thuiskomen..... Het woord dat zijn eigen falen perfect had uitgedrukt. Hij had gedacht, Irene, voor jou was het verlangen naar thuiskomen niets anders dan verlangen te sterven. Grote onzin, het was een ongeluk!

Hij herinnerde zich de enorme onmacht die hem had overvallen toen hij beseftte dat het woord thuiskomen dat hij zo in gedachten verzonken opschreef, was wat Irene alsmat had gezegd. De kinderen hadden gedacht dat ze aan haar vraag konden voldoen. Hoe konden ze ook begrijpen dat, zelfs als hij had gezegd, Irene je bent welkom, dat Irene dan ook gestorven zou zijn, door een ander ongeluk.

Hij kijkt naar de foto uit het pakket van Irene. Met dikke keel begint hij vervolgens waar hij in 1997 had moeten beginnen op het zwart gemaakte doek, met het schilderen van een open massagraf waar soldaten Duitse vrouwen omheen leiden. En in de loop van de daarop volgende weken zien we dat de nadruk niet wordt gelegd op de dode mensen maar dat de focus ligt op de rondlopende vrouwen. Langzaam zien we uit de overbekende foto een Robert Landheer ontstaan. Die vrouw, zegt Landheer en hij wijst naar de vrouw midden op het

doek, Irene, denk ik, dat je moeder is. Die, zegt hij, die hoort er niet bij, want die was alleen verliefd op de Duitse piloot Joseph, die was zwanger en is haar geliefde achterna gereisd. Die had helemaal geen verstand van goed en slecht, die dacht er zijn geen goede en slechte mensen in deze oorlog.

II

Begin 1993 had ik genoeg van mijn dode Duitse vrouwen en ontstond de behoefte meer leven in mijn werk te maken. Het werd tijd om afscheid te nemen van de sombere en harde beelden. Hoewel Irene en ik inmiddels vier jaar niet meer hadden gevreeën, betrapte ik mij erop dat ik soms dacht dat het celibaat allemaal zo erg niet was, dat ik er wel weer overheen zou komen. Irene leek soms wat meer rust met zichzelf te vinden. Ze werkte regelmatig, had enkele nieuwe interessante werken gemaakt. Overigens sliepen we al die jaren nog steeds met elkaar in hetzelfde bed en probeerde ik haar zo nu en dan aan te raken, maar steeds weerde ze me af of hield zich slapende. Ik voelde haar afwijzing steeds als een groot falen, want liefde behoorde alles te genezen. Maar mijn liefde had kennelijk het tegenovergestelde gedaan en scheen de situatie alleen maar erger te maken. Er was in die vier jaar geen dag voorbijgegaan dat ik niet dacht, ik leef verkeerd, ik leef in een tegenspraak. Irene kan mij niet liefhebben. Zij verstaat niets van mijn gedrag, zij ziet in elke kus iets bedreigends.

Dat was de onrust die permanent in hem leefde als Irene, zijn vrouw, bij hem in de buurt kwam, dat hij niet direct iets kon zeggen, dat ze elk woord als aanval op zou pakken en in de verdediging zou gaan. Dan dacht hij, ik moet weg, ik moet scheiden. Maar het was niet handelende psychologische agitatie, hij moest en hij hoorde zus en zo te handelen, maar hij zou niet weten hoe hij dat moest doen.

Vanaf midden 1993 heeft hij geen dode vrouwen meer geschilderd. Hij schilderde volgens hemzelf losse onderwerpen die niet tot een duurzame continuïteit kwamen. Hij voltooide weinig, begon ergens aan en liet het werk onafgeemaakt. Hij experimenteerde maar wat, zette niks door. In een enkel geval werkte hij wat langer aan een thema. Zo ontstond tussen 1993 en 1995 in totaal een schilderij of twintig, niks af. Ook ontstond er een aanzienlijk aantal tekeningen waar hij niets mee kon. Hij dacht soms, ik ben mijn gedrevenheid kwijt geraakt. Midden 1994 startte hij een groter project, een drieluik het laatste oordeel naar Memling waar hij aan werkte tot het overlijden van Jan de Schilder in die winter. Na de opname van Irene, begin 1995, werd zijn werk nog meer versnipperd, hij zegt zelf over die tijd dat hij in feite sinds de opname van

Irene niet meer geschilderd heeft. In werkelijkheid lag dat anders; bij elkaar genomen is er eind 1995 nog een werk of twaalf ontstaan, landschappen. We kunnen dus zeker vaststellen dat de schilder Robert Landheer tot 1993 een aantal magnifieke werken voltooide, daar enige bekendheid mee verwierf maar dat hij vanaf 1993 voor zover ons bekend is, geen serieus werk voltooide en geen nieuwe richting vond. Tellen we zijn ons bekende onvoltooide schilderijen op dan komen we tot tweeëndertig nauwelijks samenhangende werken, inclusief het onvoltooide laatste oordeel, (een drieluik) en twaalf landschappen van de herfst 1995 die hij als vlees noch vis karakteriseerde. Geen van die werken heeft hij op de markt gebracht. Voor zover hij kon overzien, had hij tot 1993 genoeg omgezet om zeker tot 1997 niks te hoeven verkopen.

In de maanden voor de dood van Jan de Schilder, najaar 1994, reisde ik als ik niet aan het laatste oordeel werkte, regelmatig naar Amsterdam. Als ik serieus van onderwerp wil veranderen, zo dacht ik, dan moet ik meer in het Rijksmuseum gaan kijken. Dat deed ik en daarbij werkte ik soms wat in een atelier van een kennis op de Rijksakademie die daar resident was en die in het kader van de voorbereiding van de open dagen ergens in Marokko wist ik veel wat aan het doen was. Men liet mij begaan, Janwillem Schrofer kende mijn werk, was een keer binnengelopen en wij hadden een aardig gesprek gevoerd. Hij zag zo ook wel dat er van de kunstenaar op dit moment niks te verwachten viel. Hij vroeg mij of ik wellicht, als ik hier dan toch rondhing, niet zo nu en dan eens met jonge super begaafde mensen wilde praten. Het is er niet van gekomen.

Begin oktober stapte ik bij Artis in tram 9 naar het Centraal Station, viel mijn oog op een vrouw, zeker tien jonger dan ik, open blik, vitaal. Het was voor het eerst sinds jaren dat ik een vrouw zag die mijn blik naar haar toetrok, dat ik een vrouw zag, laat ik eerlijk zijn, zoals Suzanne geweest kon zijn, een vrouw zonder de last van de tweede wereldoorlog op haar schouders. Een vrouw met haren en gekleed. Ik was een piekerende blinde reiziger geworden. Ik vond haar direct aantrekkelijk, zeer kort stakte mijn ademhaling, wat was het, ze had iets opens en nieuwsgierigs. Ik peilde haar ogen en ze keek met eenzelfde peilende blik terug, onze blikken vonden elkaar direct. Ik ging een paar stoelen achter haar zitten en vroeg me af of zij nu zo over mij zou denken als ik over haar. Bij het Centraal Station bleef ik even zitten, ze keek kort naar mij toen ze opstond. Ze was gekleed zoals Irene gekleed kon zijn. Met van die zwarte laarsjes, zwarte lange jas, zwarte broek, dun, ik zag als het ware haar slip getekend en haar billen toen ze wegliep, alsof ze geen jas aan had. Ze had wat Irene niet meer had, een combinatie van trefzekerheid en onzekerheid. Ik dacht, jij bent net als ik, gebonden. Ze liep in de richting van de Zeedijk. Ik keek haar na tot ze bijna bij de hoek naar de Binnenkant was en dacht, zoals in een matige komedie, als ze omkijkt hebben we elkaar. Ze keek niet om. Ik

dacht, dit is sinds lang dat ik een onbekende uit mijn bewustzijn moet zetten. Ik dacht, hoe lang geleden heb ik een vrouw nagekeken?

Ik had overigens al eerder in de trein naar 's-Hertogenbosch gemerkt dat er iets aan het veranderen was. Was het voorheen zo dat er in de trein nooit en te nimmer vrouwen tegenover mij kwamen zitten, waarschijnlijk omdat ik er te vadsig getrouwd uitzag, naar kinderen rook en simpelweg niks zag, de afgelopen maanden hadden herhaaldelijk vrouwen, van alle leeftijden, taxerend tegenover mij plaatsgenomen. Ze deden dat, waar vrouwen bekwaam in zijn, te weten, kijken. Ik vroeg me af wat ze zagen, een onthouding van een aantal jaar, het weggedrukte verlangen, of zelfbeheersing, een man die ze niet direct grijpt, maar die zichzelf in bedwang heeft? Of ze zien alleen nog maar afgeleefdheid en vragen ze zich af wat daar de oorzaak van is? Ik las stug door in Proust of Hegel of wat ik ook bij me had.

Ik dacht in de trein nog een keer aan de vrouw in de tram en dacht dat het toch mogelijk moest zijn om Hanne en Johan op de rails te houden als ik Irene zou verlaten. En dat was in feite de eerste keer dat mijn psychologische agitatie zich vormde tot de vage contouren van een plan, een wil. Ik dacht niet alleen, ik wil weg, maar vroeg me ook meer concreet af hoe ik dat dan aan zou moeten pakken. Ik dacht, ze kan het krijgen zoals ze het hebben wil, ik laat me niet langer frustreren in deze zinloze monogamie. Ik dacht, busvrouw. Ik wist zeker dat mijn intuïtie me niet bedroeg, het was voor het eerst, voor het eerst sinds Irene, dat ik geen voorbehoud had gevoeld. Ik dacht, ik ga ervoor, ik ga een ander leven opbouwen, ik heb mijn plicht gedaan, met Irene vrij ik nooit meer. Ik dacht, ik wil het niet meer, ik ben gerechtigd haar te verlaten. Dát ga ik doen.

Ik probeerde een week later in de middag te reconstrueren hoe laat ik de elke tram had genomen. Half zes, Artis. Ik liep naar de halte in gedachten verzonken en was haar eigenlijk al weer vergeten. Maar ze stond er al. Ik liep op haar af, stak mijn hand uit en zei

- Robert Landheer.

- Alma, zei ze, ik woon samen en sta al een kwartier op je te wachten.

- Dat komt goed uit, ik heb twee kinderen.

We stonden even tegenover elkaar, tja, wat te doen.

- Zullen we dan maar wat drinken, stelde ze voor, ik heb een half uurtje.

- Ik ook, maximaal.

Alma vertelde over haar leven, met name het leven met een vriend, organisatieadviseur, succesvol, hoe ze haar hart bij hem had liggen maar hoe ze vorige week, toen ze mij zag,

Ik lachte, zei,

- Ik geloof er niets van, nog een keer van die vriend, dolgelukkig en een perfect seksleven?

- Helemaal geen seksleven, hij wilde niets en ze werd er hartstikke gek van, straks ging ze nog perverse dingen doen.

Ik vertelde haar over mijn leven, de onmogelijkheid het licht in de ogen van mijn vrouw terug te vinden.

- Je ziet haar niet, concludeerde Alma.

- Nee, geen seksleven, zij wilde niet, altijd pyjama, altijd handen voor haar borsten en haar kruis.

- Wij, lachte Alma, zijn kennelijk de nieuwe lichtung celibatairen. Wij zijn Immanuel Kants.

- En je kinderen?

Alma en ik spraken elkaar sindsdien wekelijks, tussen de verschillende bedrijven door. Het wonderlijke was dat wij over van alles spraken alsof we elkaar al jaren kenden, simpele kleine dingen verder niets. Ze keek wel eens naar mijn werk maar begon er niet over. In een café drukte ze mijn hand op haar borst of ik mijn mening wilde geven over een hard plekje dat inderdaad een talgkliertje bleek te zijn. Ik liet haar tien minuten met een vergrootglas in mijn oog kijken, of ze iets beschadigd zag. Ze kwam ook wel eens naar mijn atelier in Amsterdam en was niks te beroerd een been, borst of bil te demonstreren of hand of haar, alles wat ik vroeg zonder dat ze er ooit een punt van maakte dat ik schilder was. Maar we raakten elkaar verder niet aan. Althans, dat deden we wel en meer dan dat maar we maakten er geen punt van, het hoorde erbij en ik vond niet dat ik Irene bedroog. Ik geloofde het overigens niet, ik bleef op mijn hoede voor een waarheid, iets van haar dat ik niet zou kunnen hebben. Iets in haar gedrag dat mij wanhopig zou maken. Maar er is niets van gebleken.

III

Natuurlijk had Irene meteen in de gaten dat ik een andere vrouw ontmoet had, al waren het maar vrouwen op straat en in de trein. Dat ik een vrouw had gezien met andere ogen dan ik naar haar keek. In mijn werken, hoe onvoltooid ook, waren ook fragmenten van andere vrouwen te zien, mijn werk werd wat woester, vitaler, de monochrome dood werd minder, de figuren kregen haren. Ik vertelde Irene over Alma en ze begon vanaf dat moment zeker te worden. We hadden jaren niet gevreeën maar ze ontpopte zich als jaloers, hoe we het hadden gehad, of ze goed was in bed. Ik zei dat ik geen monnik was, dat ik geen afspraken tot celibaat gemaakt had, ik zei, ik ben pas veertig, mijn grote werk moet nog komen, ik moet me op Vermeer concentreren. Ik zei dat onze

relatie opgedroogd was, dat ik mijn best gedaan had, maar dat ze me sloopte, dat ze de verkeerde krachten van mijn vroeg.

Het ging enorm snel. Ze had 3 februari 1995 drie nieuwe schetsen van mij kapot gescheurd toen ik een keer laat thuiskwam uit Amsterdam, inderdaad na een vrijpartij met Alma overigens. Ik reageerde woedend, of het verdomme bij haar was opgekomen dat dit werk was, waar zij en de kinderen dik van leefden en of ze het verder uit haar kop wilde laten. Dat deed ze maar ze gooide een dag later after shave flessen kapot op de badkamervloer en legde briefjes op mijn bord met de vraag of het geen tijd was een ander huis te zoeken. Ik was ziedend, ben je totaal gestoord, Johan en Hanne komen gewoon in de badkamer, weet je wel. Ik zei, Jan is dan misschien gestorven, maar er is voor jou geen enkele reden daar zo'n belachelijk punt van te maken. Ik had er geen enkel begrip voor.

Ik heb haar niet meer zien glimlachen. Ze kwam niet meer uit haar bed, waste zich nauwelijks, trok geen schoon ondergoed meer aan en sprak permanent over de terugslag, over haar ziekte. Ik voelde geen medelijden, ik voelde alleen woede waar ik geen kant mee uit kon. Ik was woedend om de wijze waarop ze haar leven vergooide, woedend om het grote in bed liggen, woedend om het glas in de badkamer en woedend omdat ze drie schetsen had verscheurd die ik in de huiskamer had laten liggen. Ik dacht, na al die jaren van lethargie en ons op de rand van de afgrond brengen geeft ze het verdomme op. Laat ze de verantwoordelijkheid die ze steeds al naar me toe schoof, plotseling helemaal aan mij over. Ik probeerde met de kinderen te blijven praten en plezier te hebben. Ik raasde en tierde tegen haar, kom verdomme uit bed, hou op met die flauwekul. Maar ze besloot te zwijgen.

Toch zag ik het niet aankomen, ik zag alleen dat er puur feitelijk iets aan de hand was. Maar ook andere keren was ze soms wel drie weken of langer ziek geweest. Snuffend en steunend. Of enorme aanvallen van astma of wat het was. Ik dacht zijdelings, ze is overstuur van Jan. En in plaats van goed te observeren besloot ik op enig moment dat ik er genoeg van had. Dat zei ik haar op een avond eind februari, ik zei, Irene, het is mooi geweest, ik heb er genoeg van. Als jij wilt dat ik ga, dan ga ik en anders keren we het om, maar het is over en uit. En dat is géén dreigement, na de psychologie van weglopen en blijven had zich nu een plan gevormd, een doel dat hij van plan was uit te gaan voeren. Ik koos in die weken voor de weg van de scheiding van Irene.

- Ik ben, schreeuwde ze toen dat tot haar doordrong tegen me, geen biografie-tje dat je weggooit als je het gelezen hebt. Ik laat mij niet opzij zetten.

- Als jij mij verlaat, dan maak ik mijzelf van kant, schreeuwde ze, ik laat me nu opnemen, dat wil je toch, daar zit je toch op te wachten. Dat doe ik!

Landheer schudde zijn hoofd, hier kon hij niets meer mee.

En ze rende blootsvoets naar buiten, richting Zuid-Willemsvaart. Dat is in feite niets anders, dacht Landheer, dan letterlijk doen, waar ze al die tijd al mee bezig was, zichzelf doodleven. Dat weten de kinderen niet. Daar stonden we op straat, zij met blote voeten aan de Zuid Willemsvaart en ik ook, midden in de vriesnacht en ik schelden en zeggen dat ze dit niet kon maken. Al die toeschouwers erbij die dachten dat ik haar de gracht in wilde duwen. Tot ze in de gaten kregen dat ik haar tegen probeerde te houden. Ze sprong niet, natuurlijk sprong ze niet, gelukkig sprong ze niet. We liepen samen naar huis en ik vroeg haar, wat heb je toch willen doen? Ik zei haar, tussen ons kan alles maar zelfmoord, dát gaat te ver. Ze knikte, zei dat er iets anders was, iets waar ze niets aan doen kon, iets in haar dat alsmaar woekerde en doorging, er was geen houden aan.

- Robert, zei ze vervolgens, Robert ik heb hulp nodig, ik wil niet meer, help me toch, laat jij mij nu niet in de steek, doe dat niet.

- Ik laat je niet in de steek, zei ik, maar er komt het moment dat ik bij je weg ga of jij bij mij, doet er niet toe. Er is geen weg terug.

Ze bleef rillen en moeilijk ademen. Ze raakte verder weg, riep één keer nog tegen mij dat ik nu op dit moment haar problemen op moest lossen en viel uiteindelijk flauw. Zie nu eens, zei ik, zie nu eens, wat er met je aan de hand is, zei ik nadat ik haar geholpen had om weer bij te komen.

- Robert, zei ze nog een keer, ik heb hulp nodig, jij moet mij helpen. Robert, ik kan het niet meer alleen. Het is allemaal zo anders dan jij denkt. Ik kan er niets aan doen, je ziet het niet.

Ik dacht, tien jaar lang doktoren, de afgelopen twee jaar wekelijks gesprekken met de psychiater, praten met hem over psychoses, ik moet gaan toegeven dat ze niet lijdt aan een dokterssyndroom, ik moet gaan toegeven dat ze ernstig ziek is, dat ze hulp nodig heeft. Ze heeft toch de laatste maand alleen maar in bed gelegen, zie nu toch eens hoe ze eruit ziet. En deze gedachte gaf mij wat rust, ik dacht, dit red ik niet, dit redden we niet. Ik dacht, ze liep zojuist bijna naakt naar buiten en wilde de Zuid Willemsvaart in, dát is een feit.

En ik zei,

- Wat bedoel je met hulp, bedoel je professionele hulp of bedoel je iets van mij. Irene wat ik je heb willen geven, kun je niet zien en het heeft niet gebaat. Irene, ik heb niets anders te bieden. Stop alsjeblieft met deze idiotie. Ik wil je niet helpen zoals jij dat ziet, ik ben er niet voor gebouwd om je te verzorgen en ik wil niet dat je nog een keer naar de Zuid Willemsvaart loopt. Wat nu, ik heb je niet in jouw ellende kunnen helpen, ik ben je man, ik dacht, een eenvoudige liefde geneest alles maar Irene, het zit dieper bij jou. Zó kan het niet verder, denk ik, je hebt de afgelopen maand in bed gelegen.

Ze begon te huilen, een half uur lang, zoals ze meer huilde in een golf van totale zelfopgave. Ik zag het niet, dat het opgave was, ik zag slechts enorm zelfmedelijden. Ik begon mijn oude litanie weer af te draaien maar de druk was er af, het waren woorden zonder iets, ik geloofde ze niet meer:

- Moet je nu eens zien hoe je de afgelopen nacht niets anders hebt gedaan dan uitvergroten te doen wat je al tien jaar doet, slachtoffer zijn. Je ligt nu al een maand in bed, om wat, om wat?

- Ik ben ziek, zei ze, ik heb hulp nodig. Jij denkt dat ik slachtoffer ben, dat ik je haat, dat zit allemaal in jouw hoofd. Robert Landheer, ik kom er niet meer uit. Ik ben ziek en ik stik.

Ik vroeg het nog een keer,

- Is dat wat je wilt. Is het tijd om op te geven?

- Ja, zei ze, dit is wat ik wil, jij moet voor mij zorgen en dat doe je niet, jij wijst alleen maar mijn tranen af omdat je bang bent voor gevoelens, jij hebt geen gevoelens en nu kan ik het niet meer. Ik wil straks niet opnieuw naar buiten rennen, ik weet het nu niet meer, ik kan het nu niet meer. De dagen zijn zo lang en het maalt in mijn hoofd, ik krijg geen adem, ik kan niet meer werken. Ik zie de kinderen, ik doe mijn best maar ik kan het niet meer. Ik heb het zo koud. Dat is wat ik wil, Robert Landheer, ik ben ziek. Ik rende net weg en ik wil niet morgen een mes pakken, dat zeg ik je nu, maar ik ben bang dat ik het doe.

Ik knikte, na al die jaren was dit onze conclusie. Ik voelde het niet als nederlaag, ik voelde het als een gesprek dat we tien jaar terug hadden moeten voeren. Ik dacht, ik heb nooit kunnen erkennen dat je ziek was, ik had je niet eens kunnen verzorgen want jouw ziekte is te groot voor mij. Ik dacht, zijdelings, dát heb ik niet geschilderd, dus.

- Ik ga een dokter bellen.

- Ja, zei ze, je moet een dokter bellen, ik moet geholpen worden.

Ik belde de huisarts die nachtdienst had, vertelde kort het verhaal. Hij kwam direct, sprak kort met haar, gaf haar een pilletje en verwees haar zonder aarzelen door naar de crisisopvang in Reinier van Arkel. Een half uur later werd ze opgehaald door een ambulance. Ik voelde me schuldig. Ik had wat kleding ingepakt en reisde met haar mee. Irene sliep. Na de benodigde formaliteit ben ik per taxi naar huis gereisd. Wij hebben geen afscheid meer genomen. Thuisgekomen verdween mijn zwartheid vrijwel direct, ik dacht, het is het beste zo. Ik begon met het opruimen van de enorme rommel die ik ineens in ons huis zag. Ik schrok en dacht, zó ver is het dus gekomen met ons. Ik heb het niet gezien, ik heb niets gezien.

Ik heb verhalen gehoord over wraakacties en over zelfmoorddreigingen waarmee mensen op het moment van scheiding hun partner aan zich pogen te bin-

den. Ik dacht altijd dat die wraak en die zelfmoord allemaal gericht waren op die ander iets erger aandoen dan hem of haar was aangedaan. Daarmee laat degene die verlaten wordt zien hoe die grote liefde is omgeslagen in haat. Men beraamt een wraakactie van een formaat die het overspel verre te boven gaat. Het mes in je ziel gestoken kunnen krijgen en de pijn te laten voor wat ze is. Verbind je er meteen een daad aan, dan heb je al getoond dat ook jij niet meer lief hebt. Maar bij Irene had hij alleen maar totale radeloosheid gezien, dat ze naar de Zuid Willemsvaart liep had niets, maar dan ook niets met hem te maken. Hij dacht, Alma was alleen maar de spreekwoordelijke druppel voor iets dat er al lang zat.

Het kwam niet in me op, toen niet, dat het wel eens zo zou kunnen zijn dat ze zich toch beschermd voelde bij mij, dat ze dacht dat ik de enige was die met haar wilde leven. En dat als ik haar liet vallen, ze haar toegang tot de wereld helemaal zou verliezen. Dat ik slechts de strohalm was geweest waaraan ze zich nog juist had kunnen vastklampen. Het kwam niet bij me op dat die zelfmoorddreiging serieus was, dat ze nu inderdaad wel overal mee kon stoppen.

De volgende ochtend vertelde ik het de kinderen, mama komt misschien lang niet meer thuis, mama is ziek, die is in het ziekenhuis. We gaan er vanavond naar toe. Grote stilte en gepeins. Ja, ze was wel veel in bed geweest. Ik legde ze uit dat er vannacht iets was gebeurd, dat had misschien met vroeger te maken of met Jan die dood was. Ik zei, ik weet niet of het lang duurt. De kinderen luisterden en starden voor zich uit. Ze stelden geen vragen. Deze stilte, dit staren zou lang aanhouden, dan zaten ze samen op de bank. Ik dacht, het is een trauma.

Ik bracht ze naar school en fietste naar Reinier van Arkel, waar men mij niet bij Irene wilde laten, maar wilde dat ik met een dokter sprak.

De psychiater vroeg, bent u Robert Landheer, de meester-schilder? Ik knikte.

- Ik heb er geen verstand van, maar al die dode vrouwen....

- Het is een wereldbeeld, reageerde ik kortaf.

Hij knikte. Irene wilde me niet zien en hij achtte het voor haar herstel beter als ik daar gehoor aan zou geven. Ze was in een acute psychose, reageerde weinig, huilde en tuurde voor zich uit. Ze had alleen gezegd dat ze Robert Landheer en zijn kinderen nooit meer wilde zien, verder niets. Dat moest ik nemen voor wat het waard was, dat ging voorbij, zeker voor wat betreft de kinderen. Ik reageerde deels strijdend, deels berustend. Strijdend omdat ik het niet kon accepteren. Dat is dat egoïsme, zei ik. Zij heeft de kinderen niet nodig, zo ijskoud is ze geworden, maar dat de kinderen haar nodig hebben, dat er van haar iets wordt verwacht in plaats van omgekeerd zij iets van ons verwacht, is dat bekend? Ik verontschuldigde mij direct, zei dat ik bedoelde, de kinderen waren

geschrokken, ik was boos op haar omdat ze zoveel in bed gelegen had. Ik zweeg vervolgens, dit leidde tot niets. De psychiater zei dat daarmee precies haar probleem aangaf. Hij zei, er is geen ruimte voor iets anders dan haarzelf, ze is ziek en die ziekte heeft volledig bezit van haar genomen. Stukje bij beetje moeten we die ruimte gaan maken, dat ze in zich de liefde voor de kinderen weer weet. Wat ik haar verweet werd hier behandeld, ik moest begrijpen dat ze er niets aan kon doen, dat mensen in innerlijke verscheurdheid geen ruimte hadden voor anderen.

- Dat heb ik gemerkt, zei ik, ik heb zolang gestreden haar opgewekt te krijgen en heb uiteindelijk niets, maar dan ook niets gewonnen. Stupiditeit. Maar je kunt toch niet maar zo een kind van acht en een kind van zes in de steek laten?
- Nee, beaamde de psychiater, daarom is ze dus ziek.

Of ik wat andere vragen wilde beantwoorden. Men wilde graag enige opheldering van mijn kant over de precieze toedracht gisteren, hoe het zo had kunnen gebeuren, ineens. Het was slechts informatie, zei de psychiater, verdere kennis loopt direct via Irene. Ik was blij dat hij het vroeg, ik zei,

- Het was niet ineens, het was vanaf dat we elkaar kenden. Ze is altijd ziek, ze communiceert als het ware per ziekte. Wil ziek zijn in de hoop dat ik dan haar moeder speel, of haar vader. Wil verzorgd worden, wil ouderlijke aandacht. Als ze ziek is, spreekt ze met kinderstem, is ze een ander mens. Maar ik dacht dat daar verandering in kwam. Ik zei hem, zij is een betere schilder dan ik, maar ze is er niet in geslaagd haar talent te mobiliseren. Ze heeft geen emotioneel bestaan, ze handelt niet als ze boos is maar verdrukt het, dát maakt haar ziek. Ik zei ook dat ik een vrouw ontmoet had en de laatste tijd wel een had gedachte om te nokken. Ik zie hem dat die vrouw voor Irene had gewerkt als een soort rode lap.

- Dus dat u haar zou verlaten, heeft de crisis veroorzaakt.

- Nou, zei ik, dat weet ik niet, er was geen rust tussen ons, ze zag mij niet, ze zag alleen een soort van beeld van mij. Het kan ook zijn dat de snelle dood van Jan haar heeft aangepakt. Ik had haar niet verlaten en ik heb met die vrouw niet gesproken over samenwonen. Ik vertelde hem over de laatste zinnen. Ik vertelde hem niet over het ontbreken van seksualiteit, ik dacht, daar komt hij zelf wel achter.

De kinderen vroegen me of mama lang ziek zou blijven. Ik vertelde ze dat de dokters zeggen dat we de eerste weken niet bij haar op bezoek kunnen omdat haar hoofd dan zeer doet. Dat snapten ze natuurlijk niet. De kinderen waren er wel aan gewend dat hun moeder vaak ziek was, maar hun moeder die langdurig naar een hospitaal ging en geen familie wilde zien, dat kon helemaal niet. Die avond ging ik met de kinderen in een Italiaans restaurant een pizza eten. Mijn dochter turend en liedjes zingend, mijn zoon verhalend over dinosaurus-

sen. Ik zag haar alsmaar voor me in bed, aan de Zuid Willemsvaart en nu op haar bedrand, mij verwijtend dat ik haar leven geruïneerd had. Mama is ziek, daarom kan ze niet zo goed aan jullie denken. We aten pizza en bij flarden begon een gesprek. Begon Hanne te huilen en ook Johan. Een huilen dat met tussenpozen zeker een half jaar zou duren, totdat ze in de gaten kregen dat Irene weliswaar lang, heel lang weg zou blijven maar de weg naar hen al weer terug had gevonden. In werkelijkheid betekende het vertrek van Irene overigens ook dat er een grote druk en een permanent op onze hoede zijn, wegvielen. En, zoals gezegd, orde in onze woning.

Wat had ik gedaan? Of wat hadden wij gedaan? Wat was er ineens gebeurd dat ze nu niet meer voor haarzelf kon zorgen? Ik had Irene kennelijk uitgezocht, op voorhand, een vrouw met een tic en dan proberen haar in het maatschappelijk gareel te krijgen. Het was me niet gelukt. Maar waarom moest ik haar zo nodig maatschappelijk in het gareel krijgen? Was dat de prijs die ik bereid was te betalen voor het model dat ik kocht? Had ik niet in Irene de perfecte uitdrukking gezien van alle vrouwelijkheid en hypochondrie die ik typerend vond voor de zieke samenleving? En had ik dat gezien niet gewoon altijd bij de hand willen hebben? Had ik haar niet simpelweg in een onmogelijke positie gedreven?

IV

Pas na een week of drie konden de beide kinderen haar voor het eerst weer een half uurtje zien. Veel tranen en verwarring bij haar en stilzitten van de kinderen. Ze had ze ook uitgelegd dat ze misschien nooit van ze gehouden had. Ze had het de kinderen natuurlijk als verontschuldiging uitgelegd, dat ze niet genoeg van ze gehouden had, maar die hadden het opgepakt als feit. Verward kwamen ze terug want hoewel ze weinig snapt van wat mamma zei, hadden ze gezien dat er heel wat mis zat. Ik dacht, dood gaan of ziek zijn maakt voor hen niet zo veel uit, van de ene dag op de andere is ze uit hun leven. Ik legde uit dat mama ziek was, dat mama hadden willen zeggen dat ze niet wist wat houden van was. Ze had ze toch altijd te eten gegeven? En drinken? En in bad gestopt en nagels geknipt? Welnu, als je goed voor kinderen zorgde zoals mama dat deed, dan hield je van kinderen. Mama bedoelde zeker wat anders. Mama bedoelde, dat ze iets niet kon wat ze wel graag wilde. Het was een verontschuldiging, wat er ook in haar toon had gezeten, het was een verklaring, een uitleg. Het was een verkeerde verklaring, let maar op, de volgende weken wil ze jullie steeds meer zien. En wie had, tot ze ziek werd, altijd de gang erin gehouden aan tafel? Precies, was het niet allemaal stil sinds ze ziek was? En dat was de waarheid, aan haar onvoorwaardelijke liefde voor de kinderen viel niets af te dingen. Maar ik sloot niet uit dat ze het die dag als feit gezegd had

en ik overwoog haar linea recta uit het Reinier van Arkel terug te halen. Onmogelijk natuurlijk.

De vraag die ik mijzelf regelmatig stelde en die ik steeds ontkennend moest beantwoorden. Had ik daadwerkelijk alles geprobeerd? Ik dacht dat in de loop van de tijd mijn aandacht was omgeslagen in een agressief haar aan het werk willen krijgen. Was mijn methode die van een marinier geworden, ik sla haar met geweld tot een man. Haar eerste man had ongecompliceerd haar ziek zijn geaccepteerd. En zij had hem verlaten omdat hij er zo weinig zou zijn. Omdat hij van haar vroeg haar leven in dienst te stellen van zijn carrière. Dat had ze gezocht maar ze heeft het niet gevonden. En ik? Ik had twee weken na haar opname Alma in huis laten komen.

V

Toen Irene een week of twee was opgenomen en ik naar Amsterdam ging om spullen te halen, heb ik Alma uitgelegd dat Irene was opgenomen. Dat komt dan goed uit, zei ze, want Mark is er vandoor, met een jongen. En ik wil weg. Ik heb werk in 's-Hertogenbosch, ik mag de Hogeschool onderwijskundig veranderen.

- Dat komt goed uit? vroeg Landheer, het is een tragedie.
 - Ach hou toch op man, natuurlijk is het erg, maar het is ook goed dat je een tijd van haar af bent, jullie konden niks meer met elkaar.
 - Als je niet te veel rommel meeneemt en twee kinderen hebben kunt, kom dan maar bij mij, zei ik, wij hebben nog wel ergens een kamer voor je.
- Of dat zomaar kon. Nee, dat dacht ik niet, maar daar pasten we een mouw aan.

En dat deed ze. Ik kan niet zeggen dat de kinderen bijster content waren met deze logee. Maar ze hield zich aan haar eigen leven, was meestal goedgehumtst, kon goede grappen vertellen en gaf duidelijk aan wat ze wel of niet wilde van de kinderen in haar buurt. Al met al kregen ze snel in de gaten niet veel last van haar te zullen hebben, ik handhaafde mijn oude ritmes en Alma mocht zo nu en dan graag mee fietsen of zwemmen en stond soms ook aan de kant te roepen bij het voetballen van Johan of het tennissen van Hanne. Stukje bij beetje gleed Alma in ons leven, een montere vrouw, goed op haarzelf passend, vitaal, handelend, verantwoordelijk, gedisciplineerd en betrouwbaar en vooral, zonder psychologische valkuilen. Zonder wraak, zonder afrekenen. Ze had een jeugd met herinneringen in grote lijn, enorm gelachen, enorm geleerd. Daarbij bleef ze op de achtergrond van ons gezinsleven, ze was een huurder of een zeer goede buurvrouw. En wij continueerden onze gesprekken en dat betekende, door de bank genomen, geen seks (of nee, we maakten geen punt van de

goede en regelmatige seks). Achteraf gezien ving Alma ons op, afstandelijk en dichtbij tegelijk. Ze ving de kinderen op zonder dat die dat bewust merkten. En ze ving mij op, door haar montere en relativerende aanwezigheid. Omgekeerd ving wij haar wellicht op. We hebben er nooit over gesproken, maar zeker is dat de kinderen zich in die jaren aan haar hechtten en zij hechtte zich aan de kinderen. Ze vroegen elkaar niks, maar soms kwam ik ze gedrieën in de stad tegen, op een terrasje of in de boekwinkel.

Wij besloten dat we die zomer goed met elkaar op vakantie zouden kunnen. Wat mij in die eerste maanden verbaasde en wat zorgen baarde, was dat er lichtvoetigheid in huis heerste en hoewel die lichtvoetigheid er soms ook was met Irene, was het met Irene ook steeds op de tenen lopen geweest of een spanning in alle stilte. Laat ik het anders zeggen, de kinderen misten Irene, dat is zeker en zochten en vonden de wegen om haar wat meer te zien, maar ik miste niks. Nu weet ik het beter, toen niet, maar ik heb haar simpelweg uit mijn leven gezet, ik heb geen enkele poging ondernomen beter te begrijpen wat er gaande was.

Alma, de kinderen en ik gingen in juli 1995 via Duitsland naar Frankrijk. Toen wij in de nieuwsberichten op die vrijdag 8 juli hoorden dat Mladic bezig was door te breken naar Srebrenica, zette Alma de auto aan de kant omdat we dachten dat Nederland in oorlog zou raken. Wij luisterden naar de radio maar er gebeurde niets, geen oproep van Kok om thuis te komen. Wij reden na een uurtje onzeker wachten weer door en volgden vanaf dat moment de berichten telkens een dag later. Ze waren zo vreemd neutraal, zo vanzelfsprekend, zo gewoon, er gebeurde niets, Dutchbat werd niet doodgeschoten, de NAVO begon geen oorlog op grote schaal en Srebrenica werd niet in de brand gestoken. Er waren incidenten, er was onrust. Er kwam zo'n merkwaardig gevoel van alles is toch in orde terwijl het natuurlijk zo fout zat als maar kon. Mladic ging voor genocide, dat wisten we allemaal. Ik dacht aan mei 1940, na de nederlaag, ik dacht, hoe heeft het voor de mensen gevoeld toen Nederland zich overgaf. Afgezien van de NSB'ers zou er iemand zijn geweest die niet gedacht heeft dat het tijdelijk was? Landheer dacht, waarom kunnen Mladic en Karadzic hun desastreuze gang gaan, waarom worden ze niet gestopt? Omdat, dacht hij, Europa helemaal niet wil vechten, die heeft geen zin haar mensen te geven.

Ik ergerde mij meer aan de restauratietechnieken van de Duitsers dan aan de politiek, ik zei, ze maken het weer zo als nieuw dat het verleden niet meer te zien is. Op de camping werden we geconfronteerd met het Duitse adagium dat men op de camping alles mag. We lagen twee nachten wakker en met ons ook Duitsers, waarvan op enig moment een Duitse vrouw uit de tent tegen de dronkaards schreeuwde Arschlöcher. Waarna ze in tranen uitbarstte en we man of vriend haar hoorden troosten.

- Dat, lachte Alma, kun je toch moeilijk een dode Duitse vrouw noemen. Von hinten und von vorn auf die Martha Horn, dat was wat die dronken Duitsers de hele nacht zongen. Op zaterdagmiddag waren we naar de Rijn gereden en probeerden ons de Duitse lofzang op deze rivier voor te stellen. We zagen het niet, alle winkels waren dicht en er was geen fatsoenlijk terrasje open. Op 11 juli scheurden we weg naar Frankrijk waar we bij de Vogezen de Moezel overstaken en ons lieten zakken naar de grens van de Zwitserse en Franse Jura. Eenmaal over de grens namen we ons voor nooit meer naar Duitsland terug te keren. Een besluit dat we gelukkig niet hebben uitgevoerd. Achteraf bezien waren het Mladic en zijn dreiging die ons hypergevoelig hadden gemaakt. Ik besloot nogmaals geen Duitse vrouwen meer te schilderen, nu bewust, de Duitsers, dacht ik, hebben al genoeg last met mijn wereldbeeld gehad.

Op dinsdag 11 juli 1995 viel Srebrenica. Terwijl Karremans op 12 juli zijn eerste machteloze gesprek voerde met Mladic, constateerde ik in Maria Laach dat er veel invalide Duitse mannen rondliepen. Ik zei de kinderen ik heb er geen onderzoek naar gedaan maar als je zou tellen dan zou je in Duitsland onder de mannen tussen vijftig en tachtig jaar een hoger percentage missende armen, benen aantreffen dan in andere landen. Ik legde ze uit dat het de mannen van Hitler waren, toen nog jongens. Mladic met zijn grote bek, veel te hoog in de bevelstructuur voor Karremans, waarom schiet je op onze onschuldige soldaten als je neutraal bent. En Karremans deed er terecht eerst het zwijgen toe en zei pas veel later, ja, maar ik ben slechts de pianospeler. Wat zegt hij, vroeg Mladic en Karremans herhaalde de zin nog maar eens in de wetenschap dat wat hij had willen zeggen door de vraag van Mladic aan kracht had ingeboet. Schot voor open doel voor Mladic in zijn gebrekkige Engels, you are a worse pianoplayer.

Het waren de spanning, de stilte en het onophoudelijke gevoel dat er iets heel erg fout zat. Ik bezat te weinig kennis van zaken maar ik dacht dat Mladic Srebrenica met de grond gelijk zou maken of iets anders ergs. Dat Mladic Dutchbat op zou rollen en dat dan, eindelijk, de wereld reden had om een vuist te maken tegen deze etnische absurditeiten. Ik had een mager beeld van de vluchtelingen in Srebrenica en geen duidelijke kennis van wat eraan vooraf was gegaan, waarom zaten ze daar? En wat was nu precies die onmogelijke opdracht van Dutchbat? Ik had een mening en die was dat ik dat hele denken in safe areas niet geloofde. Als je eenmaal een etnische verdeling hebt gemaakt, vluchtelingen toestaat in een safe area, heb je natuurlijk niets meer, heb je het begin van het einde al getekend want dergelijke onmenselijke gebieden blijven niet tot in lengte van dagen, veredelde vluchtelingenkampen. Ik dacht eerst, de vluchtelingen zijn goed en onschuldig maar er zaten wel degelijk moslimmannen tussen die in de voorafgaande jaren heel wat terreur hadden aange-

richt. En Srebrenica werd verdedigd door het 28ste legioen onder leiding van Oric. Er zaten tassenmensen tussen. Ik meen dat die zogenoemde veilige gebieden drie en een half jaar hebben bestaan, veel te lang natuurlijk voor de mensen die erin verkeerden. Ik dacht, er dient meteen een enorm arsenaal aan bommen op Mladic en zijn mannen gegooid te worden. Dit alles doet er niet toe in het licht van de latere gebeurtenissen, waarover wij in die eerste dagen van de val van Srebrenica alsmaar niets hoorden en vanaf 14 juli in toenemende mate niet bevestigde geruchten van moorden op grote schaal. Ik geloofde het niet, ik geloofde niet dat in Europa, nadat iedereen tot in detail van de wanden van de Duitsers was doordrongen, ooit nog geplande massa-executies plaats zouden kunnen vinden. Ik was er oprecht van overtuigd dat de genocide een overwonnen misdaad was. Merkwaardig genoeg voelde ik me de eerste dagen opgelucht omdat groot vertoon van geweld uitbleef, want ik had, stupide genoeg, aangenomen dat Mladic en Karadzic voor het oog van de wereld hun politiek van ellende gewoon door zouden voeren. Zo vierden wij onze vakantie. Wij lazen nauwelijks kranten na de eerste onrustige week. Op 21 juli 1995 verliet Dutchbat de compound van Potocari. Veel pers, een feest, de kroonprins en de minister president aanwezig. Ik herinner me dat ik dacht, wat is er nu precies gebeurd? Mladic valt een veilig gebied aan en verovert dit veilige gebied voor de Serviërs. De vluchtelingen worden naar een andere safe area gedreven, de wereld doet er niet al te moeilijk over dat er tijdens die vlucht een paar duizend vluchtelingen het leven laten en Dutchbat wordt feestelijk onthaald. Ik kon niet bedenken wat er mis mee was, het luchtte me op al die feestende mensen en dacht, het was kennelijk zo erg niet. Op de achtergrond nog steeds dat onrustige gevoel dat er iets grondig mis zat.

Ergens toen moet ook de uitspraak zijn gedaan van no good guys en no bad guys. Er zat iets in dit cynische wereldbeeld van Karremans, natuurlijk, hij zag loepzuiver wat iedereen elkaar had aangedaan, maar in de aanhoudende stroom berichten over de Servische moord op de vluchtende moslimmannen, ook binnen de enclave en de toenmalige kennis, komt hij wrang over. Je kunt hem interpreteren als een vrijbrief om niet in te grijpen. Ik denk, er viel niets meer in te grijpen behalve je net zoals de slachtoffers te laten doden, maar zo zag men het niet. Het gevoel dat er iets totaal mis zat, wellicht is het dát wat Karremans weg heeft willen redeneren. Mladic een collega en een kundig strateeg noemen, was toen niet correct en is het nu nog steeds niet.

En pas later, het zal augustus geweest zijn, werd duidelijk hoe afschuwelijk het was geweest, wat er was gebeurd. Er zijn duizenden mannen zoek, dát was wat steeds werd gezegd en er zijn vele doden gevallen tijdens de verhuizing van de vluchtelingen. Dat gevoel, dat er iets fundamenteel mis zat, wat de Dutchbatters merkten doordat er, zo beweert later onderzoek, op de compound in Poto-

cari zelf al 100 tot 400 man zijn vermoord, zo veel mogelijk onttrokken aan het oog, dat gevoel was, denk ik, niet alleen het gevoel van de Dutchbatters. Dat was het gevoel van iedereen in Nederland. Iedereen met een beetje kennis van de stand van zaken, wist dat de Serviërs iets vreselijks van plan waren. Niemand geloofde de Serviërs. Dat wist zelfs iedereen in de wereld, iedereen wist dat als Srebrenica valt dan gebeurt er iets afschuwelijks dan zijn weerga sinds WO II niet heeft gekend. En in die optiek beschouw ik de toenmalige krantenkopen dat de Dutchbatters toekeken bij massamoorden als onrechtvaardig. De soldaten waren ontwapend, ondergingen vernedering op vernedering, schoten eerder niet, gezien de enorme stroom burgervluchtelingen die ze direct in gevaar zouden brengen op 12 juli. Latere analyses zeggen dat ze misschien te gemakkelijk de wapens, uniformen en materieel hadden ingeleverd. Er was geen alternatief, het enige alternatief was dat ze zichzelf lieten doden. Nu ja, achteraf geredeneerd hebben ze toch niks voor de vluchtelingen kunnen doen, ook gezien het grote aantal doden op de tocht zelf en hadden ze zich kunnen laten doodmaken door te weigeren wapens in te leveren.

Ze hadden allemaal het gevoel dat er iets vreselijks niet in de haak was en niemand was meer in de gelegenheid te stoppen. Dit mag niet alleen aan Karremans opgehangen worden. Er is later wel eens spottend gesproken over het Karremans gevoel in het kader van sport en dan had men het over een nederlaag. Deze uitdrukking moet met kracht uit het Nederlandse vocabulaire geschrapt worden want de nederlaag van Karremans was geen psychologie, de nederlaag was de grootste naoorlogse verschrikking in Europa. Deze gebeurtenis heeft het beeld van Nederland in de wereld veranderd, hoe onrechtvaardig dat ook zijn moge. Daar past geen vrolijk gevoel over een sportieve nederlaag. Ik vind dat de moslims niet door Dutchbat in de steek zijn gelaten, ik vind dat het verenigde Europa de vluchtelingen in de steek heeft gelaten, ongeacht de vraag of het ging om schuldige of onschuldige moslims. Er is om etnische racistische motieven welbewust een massamoord aangericht. Niemand van de moslimmannen geloofde dat ze door de Serviërs in leven zouden worden gelaten als ze gevangen werden genomen. Vandaar de vluchtpoging van Srebrenica naar Tuzla. Een lint burgers en soldaten van 10 kilometer lang door de bergen op weg naar Tuzla en voordat de laatste groep was gestart had het Servische leger al in de gaten dat men op de vlucht was. Niemand van de vluchtelingen mocht in Tuzla aankomen. Een paar dagen later liet Mladic onder ogen van CNN gevangenen per bus vertrekken uit het inmiddels gevallen Zepa, waardoor je dacht dat Mladic misschien toch de mannen had laten gaan of zou laten gaan.

Het schoot me pas een paar jaar later te binnen, inderdaad bedoelde Karremans met zijn zin iets anders dan dat Mladic niet de pianospeler neer mocht schieten. Karremans bedoelde de boodschapper. Ik dacht, die zin is fout, Kar-

remans was juist niet de pianospeler en Karremans had dus wel neergeschoten moeten worden, een zinloze held moeten zijn. Op zulke momenten maakte ik wel enkele schetsen, potlood, houtskool, ik schetste niet de burgers of het geweld maar telkens Mladic en Karadzic, ik dacht er niet eens aan de andere kant te laten zien. Het werd niets. Naamloze bourgeois misdadigers in een beschaafde wereld, hoe was het mogelijk dat in het Europa van 1995 dergelijke barbaarsheid zich herhaalde? Hoe was het mogelijk dat in 1995 absurde etnische vraagstukken de politieke agenda bepaalden? Maar veel erger was, hoe was het mogelijk dat geaccepteerd werd dat een etnische benadering op dat moment het beste was? Hoe kon Nederland een etnische benadering van de kwestie toestaan terwijl het in eigen land alles deed om etniciteit te vermijden? Landheer had er geen antwoord op, het hele begrip etniciteit was fout, het ging om culturen.

Na deze vakantie 1995 probeerde ik landschappen te schilderen. Het waren landschappen die niets te maken hadden met mijn voorafgaande werk. Ik schilderde met aan de ene kant de traditie van Jacob van Ruysdael, van Goyen en Hobbema in mijn nek. In het bijzonder Hobbema omdat hij van zijn vrouw een kroeg cadeau had gekregen. Wat hem er niet van had kunnen weerhouden dat weergaloos mooie gezicht op Middelharnis te schilderen. Van de andere kant werkt ik vanuit de Kooning, zonder kleur. Het werden grijze landschappen zonder stoffering, meer kleurrijk dan de dode vrouwen. Landschappen in de herfst of in de lente. Zorgvuldig vermeed ik het volle zomergroen. Zoals gezegd, is er na 1995 in totaal een twaalfstal losse landschappen ontstaan, maar het waren verwarrende, inconsistente werken. Het was alsof ik de diepte niet meer in kwam. Tegenwoordig zie ik beter dat er dualiteit in zat. Natuurlijk speelden de gebeurtenissen in Srebrenica op de achtergrond. Ik zocht, vergezocht misschien, een verbinding te schilderen tussen Karremans en de voorzichtig in gang gezette massale vernietiging van het Nederlandse landschap, nieuwbouw in buitenwijken, de enorme hoeveelheid polderland, aangekocht door projectontwikkelaars die werd ontmanteld. Geen gemeente die zich nog iets aan het landschap gelegen liet liggen. Niemand die dit erfgoed in beheer nam. Ongeveer als volgt: Nederland is na de moorden in Srebrenica nooit meer hetzelfde in de ogen van de buitenwereld, wij zijn lafaards. Terwijl in werkelijkheid de hele wereld vooraf al had voorvoeld dat er in Srebrenica iets vreselijks zou gaan gebeuren. Nederland vernielde haar landschap even heftig en ingrijpend als in Bosnië door de oorlog gebeurde. Ik kreeg de beide vernietigingsthema's natuurlijk niet bij elkaar, ze waren weliswaar beiden destructief maar van verschillende orde.

Nadat Irene eind februari 1995 was opgenomen en er geen strijd meer was om haar aan het werk en het leven te krijgen, werd de plaats die ze in mijn be-

wustzijn innam, zoals gezegd, snel kleiner. Ik weet niet goed of ik in die tijd Irene als gespreksonderwerp af hield, of zodanig gedrag vertoonde dat Johan en Hanne niet over haar durfden of wilden praten. Ik dacht soms aan haar, ze belde vanaf mei soms op om Johan en Hanne te vragen om langs te komen, dan vroeg ik hoe het ging. Wel goed, zei ze dan. Soms vroeg ze me iets te brengen van haar atelier. Ik kwam tot de slotsom dat het voorbij was tussen ons, dat we, ook als ze niet ziek zou zijn geworden, gescheiden zouden zijn. Ik dacht, we zijn dus uit elkaar en dat is de situatie van waaruit we straks weer verder gaan. Ik reflecteerde niet op ons huwelijk. Ik voelde slechts de rust, het ontbreken van de gespannen aandacht om Irene. En bouwde mij zo beeld voor beeld een nieuwe toekomst op. Johan en Hanne leken ook rustig. Als Irene belde, gingen ze graag naar haar toe. Ze belden soms zelf, ja, het was leuk als ze kwamen en dan stapten ze op hun fiets. Soms vroegen ze wel eens of ik niet naar Irene moest. Ik zei dan dat ik zo nu en dan belde en dat de doktoren nog steeds vonden dat Irene nog niet beter genoeg was. Ik vormde mij over het geheel genomen dus absoluut geen beeld van haar genezingsproces, ik wist niet welke vragen ze oploste. Ik stelde er geen vragen over. Ik dacht in de kern genomen, opgelucht, waarschijnlijk niets anders dan opgeruimd staat netjes.

Jan de Schilder

I

Mijn ogen dwaalden over mijn onvoltooid gebleven Laatste Oordeel, waar ik sinds de dood van Jan en de opname van Irene niet meer aan had gewerkt. Ik haalde het stof eraf. Ik keek of ik niet toch op een bepaalde manier het overlijden of de ziekte van Jan in het drieluik had geschilderd. Maar ik zag niets. Dacht ik ineens dat er een verband moest zijn tussen het overlijden van Jan in december 1994 en de opname van Irene, twee maanden later. Bedacht ik ineens dat ik nooit aan Irene of aan Jan ook maar iets gevraagd had over hun relatie toen ik ze die avond in 1982 voor het eerst in het café samen had gezien. Schoot mij weer te binnen dat ik in het tweede pakket van Irene een pakket met brieven van hem had gezien.

De meeste brieven waren geschreven tussen 1982 en 1985, enkele waren van 1990. Ik las ze, maar begreep de betekenis ervan voor Irene niet goed. Het waren alledaagse verhalen over Wernhout, over z'n vader en moeder. Verder brieven over acties van Joseph Beuys, zijn grote voorbeeld. Hij schreef dat Beuys een huis in Weert had gekocht, over Beuys als gevechtspiloot en in Nederland als parachutistenpiloot. Vrij gedetailleerd, aardig gereconstrueerd. Ik voelde me ongemakkelijk onder deze brieven. Hij schreef niks persoonlijks aan Irene, maar ik had het gevoel dat er in dat alledaagse voor Irene een grote betekenis had gelegen die me ontging. Herinnerde ik haar vriendschap met Jan, wat had het voor hem betekend dat ze ineens een relatie met mij had? Wat had Jan met haar depressies te maken gehad? Was hij de man met wie ze wel had willen vrijen? Ik schudde de irritatie van me af, ik wilde per se niet met terugwerkende kracht jaloers op hun beider liefde zijn, als er liefde was geweest, wilde ik die kunnen verdragen en respecteren, dat was het minste dat ik ze verschuldigd was.

In de brieven van 1990 begon hij weer over Beuys, die toen al overleden was. Hij schreef pas toen dat hij Beuys in 1984 had opgebeld. Beuys had hem willen ontvangen op zijn landgoed in Weert. Ze hadden samen in het veld gelopen. Hij schreef over het charisma van deze man, die in 1984 overigens al niet erg gezond meer was, dat hij niet had verwacht dat Beuys hem had willen ontvangen. Jan schreef dat hij met Beuys wilde praten over diens periode in de oorlog in Nederland maar dat hij zijn punt niet kon maken want Beuys had hem gezegd

dat er een groot leed en grote schuld in Nederland lagen, dat hij daar iets had verloren. Beuys had hem ook verteld dat hij daarom later depressief was geworden, niet alleen vanwege de oorlog maar ook om het geluk dat hij in Nederland had laten liggen. Of ze het verhaal van moeder van der Grinten kende, dat stond in een biografie, die moeder had gezegd, Joseph, ik hou van je maar ik word helemaal wanhopig van die depressiviteit van je. Nou, dat had hij geaccepteerd en dus was hij maar weer aan het werk gegaan op het land. Mooi verhaal! Romantisch! Jan schreef dat het ongelooflijk was dat hij met Beuys in diens tuin had kunnen wandelen en diens bijenkorven had bekeken. Beuys had zich niet uitgelaten over een paar foto's die Jan hem van zijn eigen werk toonde. Dat verbaasde hem want Beuys was toch een wereldleraar. Jan schreef dat hij haar niet al in 1984 over deze ontmoeting had verteld omdat ze iets met mij begonnen was. Landheer begreep het niet, kennelijk hadden ze met elkaar iets afgesproken over dat bezoek aan Beuys.

Beuys is in 1945 op de valreep naar het Oostfront gestuurd en is daar krijgsgevangen genomen door de Britten. In 1946 is hij vrijgelaten. Weet je, Irene, het spannende van het werk van Beuys is, dat hij de oorlog en de Duitse ideologie niet categorisch ontkent. Wat hij zij hele leven heeft gedaan, is de ideologie waarin hij is grootgebracht ten goede te keren. Dát is wat hij bedoelt met sociale plastic, dat hij de mensen niet tot Sieg Heil wil bewegen maar dat wil laten ontkiemen dat ik elk mens aanwezig is, liefde voor de natuur, liefde voor de kunst. Een nieuwe massabeweging, maar nu ten goede. Toen ik vertrok, heeft hij mij een paar tekeningen laten zien. Ik dacht dat hij al zijn werk per contract voor de kostprijs af moest staan aan een verzamelaar maar deze kennelijk niet. Het waren tekeningen die hij in 1945 had gemaakt. Een vrouw, zwanger en oorlog.

Ik kon mij niet herinneren dat Irene grote belangstelling had voor het werk van Beuys. Jan de Schilder wel, dat wist ik. Ik hield het maar op het intieme vertrouwen, iets aan Irene meedelen in de zekerheid dat ze luistert omdat ze van je houdt. Ik dacht, als dat zo is, os ze om Jan blijven treuren.

Het eerste laatste oordeel dat ik in oktober 1994 begon, was gebaseerd op het laatste oordeel van Hans Memling. Het was een groot opgezet drieluik met als middenpaneel kale mensen in een ruïne van een gotische kathedraal, een linkerpaneel waar mensen naar beneden tuimelden en een rechterpaneel waarvan niet duidelijk was of men steeg of viel. Boven het centrale paneel zweefde een Engel. Ik had het schilderij niet voltooid. Ik was ermee begonnen in de periode dat Jan ziek werd. Na zijn dood was ik er langzamerhand mee gestopt. Ik weet niet goed of het werk met Jan te maken had, waarschijnlijk met treurnis om zijn onvermijdelijke dood. Misschien probeerde ik Jan betekenis te geven,

maar dan zou hij ergens in dit schilderij verborgen zitten. Als Engel? Als één van de kale mensen in de kathedraal? Ik dacht, het is natuurlijk geen laatste oordeel, het zijn kale naakte mensen in een ruïne, verder niets. Het schilderij stond minder los van de dode Duitse vrouwen dan ik toen had gedacht, had veel minder van de levendigheid van Alma meegekregen dan ik dacht. Hoewel meer dan een jaar nadien gestart, behoorde het qua vormgeving zeker tot de dode vrouwen, maar met een ander centraal thema. Er waren mannen en vrouwen in het schilderij, ik dacht, ik heb ze hoogstens met meer mededogen geschilderd dan ik de dode vrouwen heb geschilderd. Ik dacht, wie velst er hier het laatste oordeel? Of heb ik in feite de situatie ná het laatste oordeel geschilderd, een ruïne met daarin gevangen mensen voor wie nooit meer iets verandert.

Ik had me er toen geen raad mee geweten, ik had me so wie so geen raad geweten in de turbulentie van de gebeurtenissen. In december werd Jan begraven en in februari werd Irene opgenomen. Zoals gezegd, pas nu begon mij een verband tussen de gebeurtenissen te dagen, een verband dat ik toen niet had kunnen zien ook al sprak ik er wel over. Oorzaak of gevolg, wie zal het zeggen, maar ik kon niet verder werken aan het laatste oordeel nadat Jan gestorven was. Was met de dood van Jan het oordeel geveld? Of was het werk vanuit een te naturalistische drijfveer opgezet, drama om het komende overlijden van een vriend – treurnis als slechtste raadgever voor de kunstenaar omdat de emoties te dik worden?

Er was ook nog een brief uit 1984 waarin hij haar geluk wenst met de relatie met Robert Landheer. Hij schrijft dat hij de gesprekken met mij erg waardeert maar dat ik wel precies het tegenovergestelde ben van alle ontwikkelingen in de moderne kunst die er werkelijk toe doen. Een ouderwetse realist, een esthetist noemt hij mij. Het deed me groot genoeg dat hij dat geschreven had, want dat was zeker correct voor mijn vitale werk.

Naar het schilderij starend, valt hem in dat De Schilder wellicht niet bij machte was geweest met Irene te vrijen, gevolgd door de gedachte dat Irene na de geboorte van Hanne niet meer met hem wilde vrijen omdat ze, in de diepte, heel haar hart bij Jan gelegd had. Hij dacht, ik hield van Jan omdat ik in hem de redder van Irene zag. Onbewust. Irene scheidde van haar verkeerde huwelijk om met De Schilder iets te beginnen. Maar deze kon geen vrouwenzaken aan zijn hoofd hebben. Landheer kijkt naar het laatste oordeel in wording en vroeg zich af of Irene zichtbaar was in het werk. Maar het schilderij openbaarde zijn geheim niet, het schilderij liet nog steeds niet zien waar het over ging, wat het was. Landheer kon dus onmogelijk vaststellen wat het werk was, dus was het niet af. Hij zag wel enkele plekken waar hij hoognodig iets aan zou moeten doen, maar die ingrepen waren zo divers, dat hij dacht, dit werk is mislukt, dit

is een werk zonder idee, daar kan ik niets aan doen. Hij dacht, ik heb mijn verwarring over Jan veel te veel ruimte gegeven en dus nepdrama geschilderd. De dood van een vriend is geen basis voor een schilderij.

Hij zette het schilderij weer weg en concentreerde zich op het doek in de zwarte grondverf, dat een tweede laatste oordeel had moeten worden, dat herinnerde hij zich perfect, de woede waarmee hij het werk in de zwarte grond had gezet, de zekerheid dat dit een meedogenloos werk zou worden. Maar na het gronden was hem alles uit de vingers geglipt en had hij zijn atelier verlaten.

II

Irene had hem kort na de eerste nacht bij haar thuis aan Jan voorgesteld. Ze waren direct in gesprek met elkaar geraakt over het niets dat Jan wilde schilderen, inhoudelijk niets en qua schilderskunst niets. Dus schilderde hij met bezems, met stof, met oude verf. Zijn beelden waren een enorme puinhoop. Dé Theo Kuipers zou tegen hem hebben gezegd dat hij hem niets meer kon leren. Jan had daarop de kunstacademie verlaten. Landheer, gepokt en gemazzeld in de westerse filosofie, hield Jan voor, dat niets volgens Hegel altijd de ontkenning van iets was en hij zich dus bewust moest maken van het iets dat hij wilde ontkennen. Jouw niets is altijd in confrontatie met een inhoud of een vorm. Nou, dat was nog maar de vraag, meende Jan, hij bedoelde eigenlijk gewoon, absoluut niets. Landheer was er niet bijster in geïnteresseerd, onzin, zei hij het absolute niets schilderen is een tegenspraak. Ik bedoel, het is wel mogelijk dat het absolute een zinvol begrip is in de filosofie, maar niet als uitgangspunt voor een schilderij. Hij liet het verder maar, hij was in het schilderij talent van Jan geïnteresseerd, dat hij als vele malen groter beschouwde dan zijn eigen talent, eerder dan in diens theoretische bagage. Het niets van Jan was de ontkenning van estheticisme en van de beelden van de westerse schilderkunst, dat had Landheer direct gezien en gewaardeerd. En wat hij in het werk van Landheer zag, was precies dat verfoeilijkje estheticisme.

Enige jaren later begon Jan het landleven van Wernhout bij Zundert te schilderen. Niet zoals ik het dorp zag, via een provinciale weg door het dorp rijdend, maar van binnen, vervlochten met het landleven. Realisme, abstractie, alles op weg naar het grote niet geschilderde, dat wat hij bij hun eerste ontmoeting het niets had genoemd, krassen, een enkele schets, zonder stijl, minimaal. Landheer vergeleek de fascinatie van Jan de Schilder met de fascinatie van Van Gogh, met name van diens Nuenense periode. Nooit te bereiken absolute tegenspraak. Al het werk van Jan getuigde van zijn zoeken naar dit niets, althans zo meende Landheer dat het zat maar later, toen hij met zijn familie sprak,

bleek er veel meer Wernhouts naturalisme in het werk, dan hij ooit had kunnen bedenken. De toevallige werkelijkheid toevallig weergegeven met de middelen die de kunstenaar op dat ogenblik ter beschikking vond. Kon realisme zijn, kon oud papier zijn met wat strepen. Bij elkaar een wereldbeeld van antiekunst, ont-snapte zelfs aan de tot kunst verklaarde readymades. De theorie van het niets, toegepast op het boerenleven uit Wernhout, zo dacht Landheer, kon je ongeveer Jans schilderkunst, maar ook zijn leven begrijpen. Allemaal veel Beuys in zijn werk, ook dat.

In Jans werk was geen vrouw te vinden. Daar had Landheer wel eens naar gevraagd.

- Jan, ben jij homoseksueel?

Zou kunnen, hij dacht van niet, hij had altijd wel wat met een vrouw, maar waarom Landheer dat vroeg.

- Er is geen vrouw in je werk te vinden.

Nou, dat lag toch anders. En hij toonde Landheer vervolgens enkele goed gelukte vrouwenportretten, nauwkeurig getekend. Daar verdiende hij nog geld mee ook. Wernhouters die van hem voor een zacht prijsje een portret wilden. Landheer stond perplex om het technisch niveau en het mededogen.

- Blote vrouwen, bedoel ik en dan modern geschilderd.

Of hij nu helemaal gek was, kijk dat je een portret tekent voor dorpsbewoners, dat moest kunnen of dat je je ouders aan tafel schildert of een bordje Wernhout, dat moest ook kunnen, maar een blote vrouw, hij was geen estheet, kom.

Landheer had beter moeten kijken en beter moeten vragen en met Irene over hem moeten spreken, hij had moeten horen wat er tussen hem en haar was geweest, maar hij liet het allemaal na.

Jan vroeg van Landheer eens één van de vitale werken uit 1983 te leen, een zelfportret dat hem kennelijk ergens om aansprak. Na een maand of twee bracht hij het terug.

- Ik had het bijna kapot gemaakt, zei hij, ik heb er het nodige over geschreven.

- Dat vreesde ik, zei Landheer wenkbrauwenfronsend, gelukkig dat je het niet hebt gedaan.

- Ik heb, zei Jan op een middag in het ziekenhuis, nog vele dagboeken die allemaal vol staan met zeer lelijke dingen. Ook over jou.

- Dat, zei Robert, dat zijn na je dood vermoedelijk de meest interessante delen. Ik ben niet nieuwsgierig naar wat je over mijn werk hebt geschreven of over mij, ik kan het me wel zo'n beetje voorstellen. En ook dat je man en paard niet uit elkaar houdt, dat je met alle Theorie van het Niets toch de werking van mijn werk niet stil hebt gekregen. Maar hij was ook teleurgesteld, dacht dat

Jan grootmoediger was. Toegegeven ook Landheer schreef in dagboeken, met name als Irene ziek was, probeerde hij haar mopperend beter te schrijven, een punt achter de relatie te zetten of een handelwijze te ontdekken. In de regel gaf hij niet af op mensen die hij overdag met open vizier benaderde. Ach wat, dacht hij, Jan overdrijft. Wat Landheer niet bedacht, was dat zijn gevoel van vriendschap voor Jan niet volledig wederzijds was. Dat De Schilder nog wel het nodige psychologische met hem te verhapstukken had, Irene.

Wat Jan de Schilder overigens met name bestreed en wilde vernielen, waren de vitaliteit en de lust die spraken uit zijn werken uit de Suzanne periode. Machteloze begeerte naar een onbereikbare vrouw, een zodanig kloppende erectie bij het kijken naar een schilderij dat je er alleen masturberend vanaf kwam, pornografie dus. Landheer niet, de vree zich suf met Suzanne in die tijd.

III

Liotard maakt van het vernietigingskamp Auschwitz een icoon van het boze. Liotard stelt dat Auschwitz fundamenteel onbegrijpelijk is en wijst alle pogen om Auschwitz te begrijpen van de hand. Daar zegt hij goede gronden voor te hebben: wanneer de filosofie haar traditionele rol als verteller van de grote verhalen ook Auschwitz in een ketting van aangeregen gebeurtenissen opneemt, een ketting van gebeurtenissen (enchaînement) die tezamen de bewijslast moeten vormen voor de verwerkelijking van de Idee, dat Auschwitz een zin had, dan maakt zij zich mede schuldig aan de misdaad. De wreedheden, begaan in Auschwitz, zijn van dien aard dat er nooit en te nimmer een zin aan gegeven kan en mag worden. Auschwitz is een einde. Een absoluut niets.

Adorno en Levinas zeggen dat de grote totaliteitsfilosofieën zich mede schuldig hebben gemaakt aan de Shoah. Hun overtuiging dat de gehele werkelijkheid vanuit één beginsel begrepen kan worden, is een wijsgerige reductie van de werkelijkheid, die van dezelfde orde zou zijn, als de reductie van de humaniteit, zoals die door Nazi-Duitsland, zou zijn voltrokken. Was het niet Hegel, die in het voeren van een oorlog het beste middel zag om vastgeroeste structuren wakker te schudden, om het gelukkige familieleven, dat steeds meer voor zich opeiste, tot in haar basis te verstoren. Was het niet Marx die in eenzelfde totaliteitsdenken de Oost-Europese vernietigingsbureaucratie legitimeerde? Auschwitz, deze absoluut inhumane toedracht, betekent het einde van alle ontwikkelingsillussies, inclusief het einde van een wijsbegeerte die het als haar hoofdtaak beschouwt te begrijpen.

Grote quatsch, meende Landheer, niet het totaliteitsdenken is de oorzaak maar het totaliteitshandelen dat Hegel probeerde te begrijpen. Lyotard versleet de wijsgerige boodschapper voor dader.

Lyotard zou als antwoord op mijn waaromvraag geven dat het hoog tijd was geworden om mijn opvattingen van begrijpen aan een nadere analyse te onderwerpen. Als het zo is, dat ik onder begrijpen niets anders versta, dan het kunnen denken van een positief resultaat, de zin van iets, dan heb ik niet begrepen wat het werkelijke resultaat van Auschwitz is, namelijk het besef, dat alle ontwikkelingsdenken, alle geloof in de verwerkelijking van de Idee van rechtvaardigheid, illusie en ressentiment zijn. *Mais mémoire de personne, à propos de rien et pour personne.....La dialectique spéculative, ce genre de discours, ne peut pas accepter cette sorte de fin. Elle ne se tient pas pour battue par le nihilisme* (Le Différend, pp. 151). Zij houdt zich niet verslagen door het nihilisme, zij laat zich niet verslaan door het nihilisme, zij mag niet verslagen worden door het nihilisme, voor zover dit een adequate Nederlandstalige weergave is van de zinsnede van Lyotard, zij wil zich geen geweld aandoen om verslagen te worden door het nihilisme; dan pakken we de morele lading volledig mee. In deze zinsnede tegen de dialectiek drukt Lyotard perfect mijn positie uit. Want het wil er bij mij eenvoudigweg niet in, dat Auschwitz onbegrijpelijk zou zijn en ik laat mij zeker niet tegenhouden door wat voor nihilisme dan ook.

Auschwitz dient jou tot besef te brengen dat het optimistische ontwikkelingsdenken, de noodzaak dat alles groeit in de richting van perfectie, de opvatting dat niets voor niets is geweest, een misverstand is. Als jij Auschwitz wilt begrijpen, moet je je Hegeliaanse opvattingen over begrijpen veranderen, houdt Lyotard mij voor. Geen Idee, geen resultaat, geen groei naar humaniteit. Auschwitz willen begrijpen, aldus Lyotard, is uitdrukking van hetzelfde denken als de nazi-ideologie. Dat is precies het grote taboe dat ons ertoe brengt te volstaan met dat machteloze gestamel, dat nooit meer. Deze morele onwil om te begrijpen, omdat begrip de werkelijke ellende op zou heffen, is wat volgens Lyotard vermeden moet worden.

Tegenover dit tot zwijgen willen brengen van het klassieke begrip, wil ik inbrengen dat ik er niet op voorhand van overtuigd ben, dat een poging tot begrijpen van Auschwitz zinloos is. Als ik het niet kan begrijpen dan zeg ik in feite dat de mens naar willekeur handelt vanuit een kennelijk boze natuur, dat de vernietigingsdrang van de mens nu eenmaal in hem zit als een onbeheersbaar natuurgegeven. Onzin. Ik ben ervan overtuigd dat de stelling, dat de mens nu eenmaal slecht is, dat het oorlogsgeweld nu eenmaal als geweld in de menselijke natuur zit, wel eens een totaliteitsaanspraak zou kunnen zijn, van dezelfde orde als het denken dat hier ter discussie staat. Je moet juist niet stil blijven

staan bij Auschwitz, je moet dieper achter de ellendige gebeurtenissen denken, Auschwitz leren begrijpen als een Europese ramp en niet, als een Duitse daad. Zoals de Europeaan nooit oog heeft gehad voor de andere culturen, zo neigen de verschillende volkeren binnen Europa steeds weer naar eigen volk eerst. Dát is in essentie de Europese ziekte – of de wereldziekte.

Als je willekeur of natuur als bewegend beginsel van de geschiedenis van de hand wijst, kom je onvermijdelijk bij de vraag naar de zin en dus bij de vraag waarom een samenleving tussen 1933 en 1945 zijn zinnen, zijn verstand, zijn rede heeft verloren of beter, de vraag naar het wereldbeeld van die samenleving. Laat ik het anders zeggen in termen van op zich en voor zich. Wanneer wij naar het verleden 40-45 kijken dan zien wij een aaneenrijging van afschuwelijke beelden van hongers, vernietiging en dood. De vraag is nu, hoe kan het dat deze aaneenrijging van afschrikwekkendheid voor de Duitsers zelf tijdens 40-45 een heldenepos was? Willen wij iets van WO II begrijpen, dan moeten we niet volharden in categorische afwijzing van de pulpterm discriminatie, waaronder wij het brede scala van afschuwelijk gedrag samenvatten en verdringen, maar moeten wij er toe over gaan de kernelementen van de Duitse ideologie te reconstrueren. Kortom, we moeten het Germaanse heldendicht opnieuw leren lezen, in plaats van te leven in de angst voor de enorm gevolgen van dit heldendicht. Hoe komt het dat Goebbels tot de laatste dag in zijn dagboeken blijft schrijven over het noodzakelijke gevecht, hoe komt het dat men de verpaupering die men aanrichtte niet zag? Zoals wij ook het stalinistische epos moet leren lezen, in plaats van de categorische afwijzing van de onder de pulpterm communisme verwoorde angst voor de volksvernietiging op grote schaal. De pulpterm van de jaren negentig en dat wilde Peter Handke ons leren, is overigens de term Servië. Het gaat erom de woorden dader en slachtoffer uit het morele vocabulaire te bannen waarmee wij sommige wandaden pogen te begrijpen. Dat is de bittere conclusie van Karremans over de geschiedenis van Srebrenica, there are no good guys, there are no bad guys, rijg de gebeurtenissen aaneen en je krijgt een nieuwe beeld van de geschiedenis.

Onzin natuurlijk, grote onzin, alleen wanneer men neutralistisch het verschil in intentie tussen de bevrijders en de misdadigers loslaat, wanneer men enkel het geweld ziet, kan men spreken over een zinloze wederzijdse vernietiging. Wanneer men echter het onderscheid in intentie meedenkt, een bezeten Duits volk dat meent het boze uit te roeien en een democratisch georiënteerde strijdmacht die de verslagenen redt, in plaats van plat te branden en leeg te roven, zoals de Duitsers deden, dan wordt het verschil in kwaliteit zichtbaar. Er is wel degelijk een kwalitatief verschil tussen het bombarderen van Dresden en het plunderen van Rusland. Dresden was de laatste waarschuwing aan de fascistten, stop ermee of alles gaat plat. Rusland was een kolonie die leeg geroofd en

gedood mocht worden. En het zien van een verschil in intentie, is opnieuw, een Hegeliaanse wijsbegeerte bedrijven, is opnieuw de vraag naar de idee stellen, de vraag naar de zin stellen. De vraag naar het resultaat van Auschwitz is geen faire vraag, men doet er beter aan de vraag naar het resultaat van de oorlogshandelingen tegen de door de nazie-ideologie bezetenen te stellen. Het feitelijke resultaat is, dat de eens door de nazie-ideologie bezetenen er voor eens en vooral van doordrongen zijn, dat het boze met een Endlösung niet uit te roeien valt. En dat het boze zich moet tonen als het boze. U, die meent het boze met wortel en tak uit te roeien, bent precies daarom het boze.

Nee, dacht Landheer, ook de staat Israël is het wereldhistorische resultaat van de wandaden van de Duisters. Zonder Auschwitz geen Israël. Landheer dacht vervolgens dat de monoculturele staat met haar Joodse burgers met rechten soms zo kwistig zijn met termen als antisemitisme, dat ze op eenzelfde manier de rechteloze Palestijnse burgers van de staat Israël aanpakken als de Duitsers dat deden, dat kan wel eens een veel gruwelijker en dieper resultaat zijn van Auschwitz. Niet een verontschuldiging, alleen de totale oorlog tegen de Duitsers is wat ze op zal luchten. Verder is er niemand die ook maar iets heeft geleerd van die oorlog. De enorme schuld die wij collectief denken te moeten betalen is een ander resultaat van Auschwitz. Auschwitz woekert nog decennia lang door in onze cultuur.

IV

Het was een gewone maandagochtend in mei, 1994. Vanaf het begin die ochtend had hij zich op een verkeerde manier slaperig gevoeld. Te weinig inspiratie om het probleem te beginnen. Hij zag niet wat hij kon willen en aarzelde na twee uur zinloos turen om er de rest van de ochtend nog tijd aan te besteden. Hij had al een keer zijn schetsboek te voorschijn gehaald om te beginnen aan een ander werk maar was boven de beelden weggedommeld. Slaperigheid als nooit mis te verstaan teken dat hij op een doodlopende weg zat. Dat een ander paradigma zich toegang verschaft. Verzuipen in een bepaalde versie die tot niets meer zou leiden. Vastzitten in beelden die niet tot een oplossing zouden leiden. Een kwartier wegdommelen, dan opgefrist of vervreemd ontwaken en met andere ogen ertegenaan kijken. Zo ging dat veelal. Kennelijk was hij op een kern gestuit en had hij zich erin vast gemolken.

Belde Jan de Schilder, die inmiddels als taxichauffeur in zijn onderhoud voorzag. Een jaar terug had hij zijn eerste expositie gehad in een kleine galerie in Heusden. Landheer was er per fiets heengegaan en had de keuze van Jan niet verstaan. Klein werk, slechts fragmenten van boerenleven in Wernhout, een

gierkar, een grashalm. Landheer trok toen de conclusie dat al deze details samen te weinig waren om een goed beeld te geven van de enorme kracht van Jan, het was hem te snel gemaakt allemaal. Hij zag een discrepantie tussen de verhalen van Jan over het boerenleven, tussen het andere werk dat hij van Jan kende, de foto's van Amerika en wat hij had tentoongesteld. Hij had overigens wel twee werken gekocht, vriendendienst en omdat hij vond dat hij werk van Jan de Schilder moest bezitten, of het nu een vriend was of niet. Irene had ook twee werken gekocht. Achteraf hoorde hij van Jan dat het feit dat Landheer werken van hem kocht de verkoop zeker ten goede was gekomen.

- Ha, had Landheer gezegd en toch blijven zeuren over mijn bourgeois esthetisme zeker.

- Robert, ik wil je iets vertellen.

En hij vertelde dat hij vele weken moeizaam had gescheten. Telkens weinig en dun. Dat hij nu helemaal dicht zat, soms alleen wat bloed. Hij had onderzoek gehad en de arts had er met zijn slangetje niet meer goed doorheen gekund, het zit als het ware dicht in mijn darm. Zijn huisarts had eerst gedacht, aambeien, dus daarom had het allemaal lang geduurd. Maar het was hedenmorgen vastgesteld als volksvijand nummer 1, K.

Onmiddellijk de herinnering aan zijn moeder bij wie het in het begin allemaal veel minder was geweest.

- Wat is het plan, had hij aan Jan gevraagd.

- Ik word geopereerd en ze halen het weg.

Landheer deed er het zwijgen toe.

Vervolgens spraken ze over de blik naar de wereld van de mens die op een grensvlak staat. Ik behoor, zei Jan nu ook tot 'ze'. Ik zie de mensen hun grote belangen volgen terwijl ik buiten spel ben gezet. Hoe hij zich daaronder voelde. Dat ging wel, alleen last van zijn buik. Hij had al een dag of vier niet lekker gescheten, wel winderig, maar ja, het maakt zo onrustig.

- Schijten gaat altijd weer, zei Landheer, maak je daarover geen zorgen.

Dat was een foute inschatting, dat ging helemaal niet meer want de darmen van Jan waren afgesloten.

Hij ging vanaf die ochtend dat Jan hem had gebeld elke middag vanuit zijn atelier op bezoek totdat deze werd opgenomen. Irene niet. Hoewel bij elk bezoek even werd gesproken over de stoelgang, gingen de gesprekken daarna over het werk, over het Niets, over Vermeer en over de foto's die Jan in Amerika had gemaakt.

V

Hij heeft Jan in 1994, in de periode dat deze wachtte op zijn oproep zijn eigen begrip van het niets laten zien, de Hitler-cyclus, één van de thema's waar hij na zijn dode vrouwen iets mee geprobeerd had. De Schilder is de enige die deze werk van Landheer ooit heeft gezien. Hij heeft van eind 1993 tot de zomer 1994, tussen de bedrijven door, terloops aan deze cyclus gewerkt. Hij zou ze zeker niet tot zijn schilderijen rekenen. Hij was ermee gestopt omdat hij er alsmaar niet in slaagde de dader te schilderen. Hij dacht, ik weet er veel te weinig vanaf. En hij dacht, om de daders te schilderen moet je achter hun ouderschap komen. Dat is me niet gelukt. Het was wel wat Botho Strauss had bedoeld, toen hij schreef over de Duitse zelfhaat, dat het na zoveel jaar tijd werd iets van de enorme schuldenlast van de vorige generatie van de schouders te laten vallen. Landheer vond dat zijn cyclus te clichématig was, het verkeerde onderwerp (te groot) en de verkeerde context. Een soort Syberberg, te veel beschuldiging, te weinig begrip. Geweldige film overigens. Het werk had het stadium van onderzoek dus niet verlaten. Het waren beelden in grote lijn die een consequente detailuitwerking ontbeerden.

Hij en Jan hadden die middag lang over het werk gesproken. Jan was niet thuis in de politieke filosofie die was puur om zijn beeldend talent direct van de MAVO naar de kunstacademie gegaan. Landheer had besloten Jan de postmoderne theorie van Lyotard uit te leggen. Nogmaals.

- In grote lijn beweert deze filosoof dat Auschwitz zo gruwelijk is geweest dat je het niet meer dialectisch als een ontwikkelingsfase op kunt en mag vatten, dat Auschwitz geen resultaat heeft. Het is pure negativiteit, absolute ontkenning van alle menselijkheid. Doet er eigenlijk niet toe, als jij een beetje kon lezen, Jan, dan had je hier goud in je handen met jouw niets. Het niets van Lyotard is volledig doordrongen van politiek en humanisme. Hoe dat ook zijn moge, ik ben het op een bepaalde manier wel met hem eens en ik voel het ook zo. Ik dacht, laat ik nu eens degene pakken die in mijn ogen resultaatloos is, degene pakken die voor mij qua begrijpen het absolute niets is, dat is de Führer. En laat ik nou eens de vraag proberen te beantwoorden, die iedereen nog niet heeft kunnen beantwoorden, namelijk naar het menselijke achter Hitler. Kijk, als ik zo'n snorretje schilder en zijn haardracht, dan heb ik geen mens meer, dan heb ik een icoon.

En vervolgens had hij Jan de beelden getoond van Hitler. We zien op het eerste schilderij Hitler, naakt, gebukt, een lange onderbroek aantrekken, terwijl hij verschrikt achterom kijkt. Jan lachte.

- Wat het punt is bij dit schilderij, zei Landheer, dat een van de weinige goede biografen ergens schrijft dat Hitler een enorme angst had dat iemand hem

naakt zou zien. Dat, dacht ik, is toch een gegeven dat menselijk is. Maar wat gebeurt er, jij ziet geen mens die schrikt, jij ziet het als een spotprent. Niemand kan een mens zien in Hitler. Poging mislukt. Ik denk, waarom wilde hij niet dat iemand hem naakt zag. De leider in alle kwetsbaarheid? Welnee, ik denk dat hij geen ballen had of een tweeslachtig apparaat of zoiets, kortom, een enorm goede reden om bitter te zijn als je daar als ouders niet van jongs af aan goed mee omspringt. Hitler had misschien kleine borsten als van een vrouw, wie zal het zeggen. Maar goed, het gaat niet om de verklaring, het gaat om het universeel menselijke achter het ontbrekende geweten.

Op het tweede, grote schilderij, zien we veel Duitsers op een station, waartussen Hitler anoniem staat.

- Daar staat hij, zei Jan.

- Precies, dat wilde Landheer zeggen, er is ook zo'n kinderboek, zoek Anno zei ik tegen mijn kinderen en dan vinden ze hem ook. Het schilderij draagt eigenlijk de titel, zoek de leider. Weet je wat het punt is, als je je eenmaal verdiept in de Hitlerperiode, dan ontdek je snel dat Hitler helemaal geen sterke leider was, eigenlijk helemaal geen dictator, zoals wij ons dat voorstellen. Wij denken een sterke leider heeft kennis van zaken en drukt zijn stempel op alle activiteiten, een sterk leider stuurt de ellende aan, is wreed. Een soort van Saddam Hoessein die mensen laat executeren op die video. Maar ook dat heeft niets met kracht te maken, maar met extreme lafheid. De dictator als sterke leider is een democratisch beeld, geen werkelijkheid. De dictator is macho en gewelddadig, maar een sterk mannelijke leider is hij nooit, want de echte mannen begeven zich op de context, luisteren en bouwen met hun wil iets duurzaam op, juist voor anderen. Het gebrek aan leidinggevende en politieke competentie is de belangrijkste oorzaak geweest van de chaos. Hitler liet alle groepen op hun beloop en die voelden zich gelegitimeerd door een staatsethiek die alle remmen had losgegooid. Als je ongeveer in de richting van de terreur handelde, dan was het goed. We moeten ervoor oppassen bang te zijn voor Hitler. Voor iemand als hij hoeven we helemaal niet bang te zijn, impotent als hij was. Hitler gaf geen leiding en als mensen niet democratisch geleid worden door leiders wier ideeën democratisch zijn getoetst en ontwikkeld, dan gaan ze zich misdragen. Ken je het verhaal van Abramovic uit 1974? Daar maakten mensen haar bijna dood. Het is nog niet zo eenvoudig om economisch, politiek, juridisch en noem die hele business maar op fatsoenlijk te sturen. Zogenaamde sterke leiders in termen van dictators, hebben misschien een grote bek en een hoop geweld om zich heen, maar uiteindelijk zijn ze slap omdat ze de toekomst niet sturen en omdat ze de krachten die ze moeten besturen te weinig concrete sturing geven en te veel abstracte decreten. De samenleving vervalt spoedig tot ideologisch gekleurde anarchie, gericht op realisering van wat de mensen denken dat de staat wil en goed vindt. De mensen verpauperen, er is geen econo-

mische ontwikkeling, alleen egoïstische zelfverrijking in dictatoriale staten. De sterke leider is daarom een slappeling omdat hij zijn wil het centrum acht. En dat wilde ik schilderen, de grote leider als volstrekt naamloos. De dader als gebrek aan opbouwend vermogen, de dader als gemakzuchtig en volgevreten egoïst die wat vage ideeën uitkrijst met grote boosheid. Al die mensen die dromen dat het geluk ze zonder opbouw ten deel valt en die dat vervolgens gaan doen, Hegel noemt dat ook, het grote niks willen als absoluut destructieve kracht in de cultuur. Hitler wilde niks en heeft nooit wat gewild, elke idee was een aanfluiting, het grote Duitse rijk, het nieuwe kolonialisme. Een volk dat gemakzuchtig wordt, een volk dat gelooft in een deus ex machina gaat met zulke leiders aan de haal. Zie Milosevic en Karadzic met hun Groot Servië. Niks opbouwen, een abstractie najagen die, als hij eenmaal is gerealiseerd een ruïne blijkt waar de Duitse overwinnaars schuld bewust rondlopen. Waarom, omdat ze als slachtoffer zijn begonnen en vanuit hun slachtofferschap hun gelijk zijn gaan halen. Nu lopen de Duitsers nog steeds beschaamd rond, ja, wij hebben geprobeerd Duitsland etnisch te zuiveren. Ook wij hebben de doos van Pandora wijd open gezet.

Dan het derde schilderij, waar we Eva Braun, in bloemetjesjurk, verbijsterd zien kijken naar Hitler, die haar zijn geslacht laat zien met nerveuze blik. Jan knikte, er begon hem iets te dagen. Het moet anders en hij liet Jan het vierde portret zien. Wie is dat, had hij gevraagd. Dat is Hitler, maar nu zonder snor en zonder zijn karakteristieke kuif. Het schilderij heet dan ook, kappersbezoek. Kijk, nu ontdeed ik Hitler van zijn symbolen en nu is hij als Hitler niets. Zo eenvoudig is het. Een boef moet nooit zijn karakteristieke kenmerken afleggen, eerst les van de kapitalistische propaganda. Alleen mensen die de dozen van het boze opentrekken hebben die uiterlijke onpersoonlijke kenmerken nodig, anders gaat een volk er niet voor. Maar Kok kan gewoon zijn baard laten staan, dan herkennen we hem toch. En zo bestond de cyclus in totaal uit 8 schilderijen. Weet je wat het punt is, Robert, ik wist gerust wel dat je goed was, zei Jan, maar dat je je voor zulke vragen interesseert, dat wist ik niet.

- Ach, had Landheer gezegd, het gaat er eigenlijk niet om. Die dode vrouwen van mij hebben niets met de ellende van de concentratiekampen te maken. Er zijn zoveel foto's bewaard gebleven die precies laten zien wat er getoond moet worden. De uitgemergelde tweelingen in lompen waar Mengele zijn zogenoemde experimenten mee deed, zonder hypothese, gewoon uit sadisme. Dát was waarschijnlijk een beul zoals wij ons alleen in onze angstdromen kunnen voorstellen. Ik weet niet waarom ik die vrouwen ben gaan schilderen, ik snap niet waarom de mensen het goed werk vinden. Wat feitelijk is gebeurd, is al geschilderd door Rogier van der Weijden in zijn laatste oordeel waar mensen in doodsangst in het vuur worden gegooid. Ik heb een persoonlijk probleem geschilderd. Mijn werk gaat over de zich als slachtoffer presenterende daders.

VI

(Rede Van Den Führer Over De Schuld Aan Den Oorlog)

Ik heb één geschrift van Hitler gelezen. Het is een geschrift dat mijn grootvader van moederskant bewaard heeft, stiekem, omdat hij wilde begrijpen wát er nu eigenlijk in de koppen van de Duitsers omging. Ik heb het in 1975 van mijn moeder gekregen, ze vroeg me onzeker of het geschrift mij misschien kon helpen met mijn studie. Ik was toentertijd verzonken in de boeken van Dr. de Jong, de dagboeken van de Duitse leiders en de Heidelberg processtukken. Zij had er voor alle zekerheid een briefje in gedaan waarop ze had geschreven 'Hoe ontstond het derde Rijk. Het hoe en het waarom van Hitler. Dit alles had zijn grote interesse. Hoe ontstond het derde Rijk. en waarom de oorlog en alles wat daarom heen gebeurde'. Ik vroeg haar waarom zij dat briefje erin had gestopt. Omdat, zo zei ze, zij niet wilde dat de mensen zouden denken dat haar vader dit geschrift had bewaard omdat hij instemde met Hitler. Ik begreep dat een intellectuele interesse in het verleden voor zulke gewone mensen als mijn ambachtelijke timmerman restaurateur en vakbondsman, gevaarlijk was. Ik begreep dat de naoorlogse gewone mens zijn interesse in de nazie-ideologie maar het beste onder stoelen en banken kon steken. Mijn moeder drukte mij nog op het hart dit geschrift weg te stoppen, het niet aan iedereen te laten zien. Ik heb dat inderdaad niet gedaan, het geschriftje heeft altijd toegankelijk, alleen voor mijzelf, goed verborgen gestaan, tussen de werken van Dr. de Jong. Ik zou absoluut niet willen dat de mensen zouden denken dat mijn grootvader, mijn moeder en ikzelf in Hitler geïnteresseerd zijn.

Ik was het wel, vooral in het korte filmpje waar hij een dansje maakte met Eva Braun, of andere filmpjes waar hij bijvoorbeeld een kind over het hoofd strijkt. Zou er iets door hem heen zijn gegaan wanneer hij, op die rare manier de Hitlergroet brengend, met zo'n slap armpje, zich met een open auto door het volk begeeft dat hem gedisciplineerd toejuicht. Wat voor menselijks, vroeg ik me af, heeft er in dit symbool gezeten? Ik zag het niet, ik heb het nooit gezien. Ik dacht, Hitler gaf je waarschijnlijk een slappe hand, week. Bronnen vermelden dat hij een lui en feodaal regeerder was, die steeds minder tijd kreeg voor staatszaken en steeds later op de dag wakker werd.

Ik heb ooit eens in een bibliotheek Mein Kampf op de boekenlijst zien staan en het aangevraagd. Ik kreeg het niet. Ik heb het ook eens gewoon besteld, natuurlijk met rood hoofd en excuses stamelend bij de boekhandel. Ik kreeg het niet. Ik kan wel de meest racistische en fascistische biografieën over Hitler bestellen, ik kan kwijlende biografieën bestellen over de genialiteit van Goebbels, ik kan op markten de duurste nazie-insignes kopen of voor mijn kinderen Duitse speelgoedsoldaatjes kopen en Duitse vliegtuigen besproken zien in tech-

nisch lovende woorden in dubieuze oorlogsgeschiedenis blaadjes, maar een achterlijk boek als Mein Kampf mag van mijn zedenmeesters de openbaarheid niet in. Het boek is trouwens even onleesbaar als de dagboeken van Goebbels, maar daar gaat het niet om.

Rede van den Führer en Rijkskanselier Adolf Hitler, gehouden voor den Duit-schen Rijksdag van den 11den december 1941 over de schuld aan den oorlog van Franklin D. Roosevelt. Mijn hypothese over de inhoud was dat Franklin D. Roosevelt volgens Hitler schuldig aan den oorlog zou zijn, omdat hij Jude is. Geen politieke motivatie, maar het bekende alchemistisch brouwsel van Juden-tum als oorzaak van alle Duitse moeilijkheden op weg naar de bevrijding van de wereld. Wanneer de Voorzienigheid het zoo gewild heeft, dat deze strijd (te-geen Engeland) het Duitse Volk niet bespaard kan blijven, dan ben ik Haar er dankbaar voor, dat Zij mij de leiding van een historische worsteling toever-trouwe, welke in de komende vijfhonderd of wel duizend jaar niet slechts onze Duitse geschiedenis, maar ook de geschiedenis van Europa, ja van de ge-heele wereld beslissend zal vormen. Het Duitse volk en zijn soldaten werken en strijden thans niet voor zichzelf en den Huidige tijd, maar voor komende en zelfs heel verre generaties. De Schepper legde ons een herordening op, die in dergelijken omvang slechts eenmaal kan voorkomen, en op ons rust thans de plicht deze te voltrekken.

Men ziet welk een gigantische pretenties en welk een door alleen God gegeven taak men meende te moeten vervullen. En ook de enorme getallen waarin die idioten rekenen, vijfhonderd jaar, duizend jaar, honderd miljoen jaar, wat kan het bommen. In deze rede houdt Hitler een lang verhoog over zijn gelijk en hij poogt een verhaal te maken, dat eindigt met de opmerking dat de nationaal socialistische er wel in zijn geslaagd Duitsland aan het werk te krijgen en de staatsschuld op te lossen, terwijl Roosevelt de situatie in Amerika alleen maar erger heeft gemaakt. Hoe valt dit verschil tussen de beide leiders nu te verklaren? *Dat is zo verwonderlijk echter niet, als men bedenkt, dat de geesten, die deze man tot zijn ondersteuning heeft opgeroepen, of juist, die hem hadden geroepen, tot die elementen behoren, die als Joden slechts belang kunnen hebben bij verrotting en nooit bij orde. De wetgeving van de New Deal van dezen man was fout.Hij werd daarin gesterkt door een kring van Joden uit zijn omgeving. Zo begint dan de invloed van den Amerikaanschen president steeds meer gericht te zijn, om conflicten teweeg te brengen of bestaande conflicten te verscherpen, en in ieder geval te verhinderen, dat conflicten een vreedzame oplossing vinden..... Verderop in de rede zegt hij dan bovendien kan ik in het geheel niet beledigd worden door den heer Roosevelt, want ik houd hem, even-als destijds Woodrow Wilson voor geestesziek. Dat deze man met zijn jood-schen aanhang sedert jaren tegen Japan strijdt, is ons bekend..... Wij weten*

welke kracht er achter Roosevelt staat. Dat is de eeuwige Jood, die zijn tijd gekomen acht om ook aan ons te voltrekken, wat wij in Sovjet-Rusland vol huivering moesten zien en beleven. Ook als wij geen bondgenootschap met Japan hadden, zou het ons duidelijk zijn, dat het de bedoeling van de Joden en hun Franklin Roosevelt is den eenen staat na den anderen afzonderlijk te vernietigen. Het is ons duidelijk wat deze andere wereld met ons voor heeft. Zij hebben het democratische Duitsland van weleer doen verhongeren, zij zouden het nationaal-socialistische Duitsland van thans willen uitroeien.

Andere verklaringen dan de verwijzingen naar het Jodendom voor de aanvallen van Amerika op Duitsland, geeft Hitler niet. In de lange rede wordt verder, naast de nazie-interpretatie van de oorlogsfeiten, de historische taak van het Duitse volk, gepaard met zoveel opoffering geschetst. *De Amerikaanse president en zijn plutocratische clique hebben ons de volken der niets-bezitters gedoopt. Dat is juist. Maar de niets-bezitters willen leven en zij zullen in ieder geval bereiken, dat het weinige, dat zij hebben om van te leven, hun niet ook nog door de bezittenden wordt geroofd. Ik wil mijn tegenstanders ook nog de verzekering geven, dat niet alleen geen wapengeweld of tijd ons zullen overweldigen, doch dat ook geen innerlijke twijfel ons kan doen wankelen bij onze plichtvervulling. Onze tegenstanders moeten zich niet vergissen. In de 2000 jaar der ons bekende Deutsche geschiedenis is ons volk nooit méér aaneengesloten en eensgezind geweest dan thans. De heer der werelden heeft de laatste jaren zooveel grootsch aan ons gewrocht, dat wij ons dankbaar buigen voor de Voorzienigheid, die ons bedacht heeft met de eer tot een zoo groot volk te mogen behoren.*

Ik denk, zoals eerder gezegd, dat *de eeuwige jood* voor Hitler en de Duitsers niet zomaar een woord was. Voor het benevelde brein van het Duitsland anno 1933-1945 was de eeuwige jood absolute werkelijkheid. De eeuwige jood als de verpersoonlijking van het absolute gevaar; de zich als mens voordoende duivel wiens ogenschijnlijke menselijke handelingen geen ander doel hebben dan de vernietiging van de mensen. In 1937 was de grote tentoonstelling over de ewige Jude: sie haben typische äussere Merkmale. En zo was het boze gereduceerd tot een uitroeiingprogramma aan de hand van een aantal typische uiterlijke kenmerken. De eeuwige jood toch herkenbaar! Gelukkig maar, anders viel er niet met zekerheid uit te roeien! Zoals eerder gezegd, in vele moderne computerspellen vinden we deze angst als bewegende beginsel terug: het moeten uitroeien van Aliens die niet als Aliens te herkennen zijn en wier doel het is de mensen te infiltreren en de macht over de wereld over te nemen. Dat is het spel *The Nomad Soul*, dat is *The Matrix*. De Duitse nazi's die zichzelf begrepen als *Men in Black* of als *Ghostbusters*.

In die zin is de wereld anno 2000 nog volledig bevangen in deze ideologie van het moeten uitroeien van het absoluut boze, alleen niet in de politieke openbaarheid, maar in de enorme spellencultuur waarmee we onze kinderen grootbrengen. Bezweet en gespannen zitten ze achter het scherm de wereld te redden door de onherkenbare infiltranten met behulp van enorm oorlogstuig uit te roeien. En de voornaamste regel is: schiet gelijk, praat niet.

Aan het feit dat de Amerikanen hele dorpen vol vrouwen hebben geleid langs de gruwelen die in hun achterkamer zijn verricht, Duitse vrouwen hebben gedwongen de doden bij elkaar te rapen, de massagraven te openen, gaat een diep verlangen schuil. Alleen door met eigen ogen te zien dat er geen abstracte Jude, geen abstract symbool van het boze is doodgemaakt, maar dat er concrete, niet als etnisch andere mensen herkenbare subjecten zijn gedood, moest de waarheid van deze ideologie wel tot hun bewustzijn door dringen. Hij dacht, wat hebben die vrouwen gezien? Hij dacht, dit beeld is het moderne beeld voor het laatste oordeel. Althans, dat hoopt Landheer, in werkelijkheid is de mens wellicht op de grenzen van zijn vermogen tot analyse en reflectie gekomen en is de gedachte van een slechte macht die uitgeroeid moet worden voor het heil van de wereld even onuitroeibaar als de betreffende macht.

Wat rest, is het dorp naast het concentratiekamp waar de bewoners generaties lang de schuldigen blijven.

VII

In de namiddag van de operatie kwam hij weer terug in het ziekenhuis. De dienstdoende zuster had hem telefonisch niets willen zeggen waar hij niets bij gedacht had omdat hij so wie so weinig hoop had. Het bleek dat de chirurg Jan alleen had opengemaakt om vervolgens vast te stellen dat er operatief niets meer aan te doen viel. Landheer zei niks, maar het verbaasde hem niet, gezien het patroon dat de dood van zijn moeder hem had ingeprint. Een vriendin belde met kennissen en met Jans moeder. Nu, zei Landheer, voorzichtig, daar heb je dan toch in ieder geval het grote chirurgische niets ontdekt. De vriendinnen hadden pissig gereageerd, maar Jan had het wel kunnen waarderen.

Na de operatie takelde Jan snel af totdat artsen besloten hem kunstmatig te gaan voeden om hem chemotherapie te kunnen geven. Ongeveer gelijktijdig met de start van de kunstmatige voeding waren Irene en Landheer onzeker met de kinderen op reis naar Frankrijk vertrokken. Voor de eerste keer met een tent. Ze belden hem regelmatig en kregen vanaf de eerste dag goede geluiden, ja, hij had eten binnengehouden, ja, hij kreeg chemo en hield zijn haren erbij.

Irene was degene die belde en Landheer dacht dat ze er beter uitzag naarmate het beter ging met Jan. De chemo sloeg zo sterk aan dat Jan zelfs in september, na 3 maanden ziekenhuis, naar huis kon. Hij ging terug naar Wernhout. De artsen hadden toen gezien dat door de chemo alle uitzaaiingen weggedrukt waren, behalve het grote gezwel waar alles mee begonnen was. Landheer had gezegd, waarom hebben ze dat dan niet weggehaald en Jan had dat beaamd. Landheer was er op dat moment niet meer van overtuigd dat Jan zou sterven. Hij dacht, hij is een levenskunstenaar, die redt zich er wel uit. Half oktober vond een kleine operatie plaats en daarna vertrok Jan weer naar Wernhout om bij zijn familie op krachten te komen. Landheer had vanaf dat moment nauwelijks meer gebeld. Hij dacht vanaf half oktober, geen bericht is kennelijk goed bericht en het geeft geen pas elke dag naar Wernhout te bellen om te vragen hoe het nu met hem is. Zeker niet toen hij belde en ons vertelde dat hij weer per auto naar Antwerpen was geweest.

Maar begin november 1994 ging het mis met Jan. Irene en ik hoorden pas de vrijdagavond 20 november dat hij die dag weer in het ziekenhuis was opgenomen en dat het wellicht snel met hem af zou kunnen lopen. Landheer regelde bezoek via de broer en had geluk. Hij was dinsdagavond in het ziekenhuis en trof Jan goed bij kennis aan, hij zat nog rechtop, zakte zo nu en dan weg door de morfine. Hij vroeg wat Landheer zo van deze situatie dacht en deze zei (en dit keer wel degelijk met dichtgeknepen keel en tranen wegdrukkend), dat hij heel erg gehoopt had dat de chemotherapie wel had aangeslagen. Dat, omdat alle uitzaaiingen weg waren, het toch redelijk was dat het grote gezwel ook zou verdwijnen. We zeiden nog tegen elkaar, goh, waarom hebben ze dan ook niet even dat ene gezwel weggehaald, als je toch open lag. Stom, natuurlijk, zei ik dinsdagavond tegen hem, als er nog zo'n groot gezwel zat, dan hadden we toch wel kunnen weten dat het fout zat. Dat beaamde hij. Hij zei dat hij er vrede mee had dat hij nu snel zou gaan sterven.

- En jouw laatste oordeel, Robert?

Tja, wat viel erover te zeggen.

- Ik zwerf, ik krijg het onderwerp niet helder. Of wellicht moet jij er nog in worden geschilderd op weg naar het grote niets, het absolute niets.

- Dat had ik gedacht.

Toen ik wegging heb ik hem de hand geschud en gezegd, dat ik de volgende avond weer even zou komen maar dat, voor het geval hij er morgen niet meer zou zijn, ik hem heel veel sterkte wenste en het beste aan gene zijde. Dat vond hij ook. Ik was onder de indruk van zijn rust en zijn vermogen om afscheid te nemen. 's Morgens werd Landheer gebeld. Jan is dood. Landheer hoorde later dat hij midden in de nacht wakker was geworden en tegen zijn schoonzus had gezegd, wat is het plan en dat hij vervolgens was gestorven. Landheer was

naar het mortuarium van het ziekenhuis gegaan. Dat is niet bepaald de beste plaats om te liggen, alleen te bereiken via de achteruitgang van het ziekenhuis maar hij dacht dat Jan, net zoals hij, het verblijf op deze plek wel interessant zou hebben gevonden. In een la lag hij daar met andere gestorvenen. Een moederlijke vrouw in witte schort was bezig een dood kindje van een maand of twee aan te kleden. Landheer dacht, dat is een boerenvrouw, dat kan niet anders. Ze kwam naast Landheer staan en zei, dat is te jong. Er druppelden tranen over zijn wangen zonder dat hij het realiseerde. Hij legde zijn hand op Jans hoofd, dacht, wat is hij koud en dankte de vrouw dat hij afscheid had mogen nemen en liet Jan alleen achter.

Jan die zich telkens weer in merkwaardige vriendinnen stortte die Landheer helemaal niet aantrokken. Hij was met ze mee gereden in de bus die vrijdagavond naar de wake in Wernhout. Ze wilden allemaal voorin zitten omdat ze misselijk zouden worden van het getril en geschud. Stupide paniek, dacht hij, spanning die geen enkele uitweg weet. Men begrijpt zichzelf niet. Misselijkheid als toverwoord voor de angst om het gemis. Hoe weinig is men in staat een verband te leggen tussen hoe men zich voelt en wat er gebeurd is. Het verdriet om Jan volkomen geneutraliseerd tot het misselijk worden van een busritje.

VIII

Na de wake was hij teruggereisd met een vriend en vriendin van vroeger. En tegen hen was het spreken begonnen, alles wat hij over zijn werk had gedacht, alles wat hij de afgelopen weken met Jan had besproken. Het grote niets als centraal thema. Daarom was zijn werk zo weinig. Maar het was een weinig waar hij soms maanden over had gepiekerd, een weinig dat een keuze was. Je moet zijn werk bij elkaar zien, de vloeretage van het Eindhovens museum, zei hij, dan krijg je pas een wereldbeeld. Niet die paar beelden in een galerie in Heusden. Weet je wat Jans meesterwerk is, dat is niets anders dan dat hij zijn stamboom heeft gereconstrueerd. Is niets, behalve dat hij het cyclisch heeft opgebouwd, waarbij hijzelf in het midden staat, als resultaat van de voorplanting van de gehele wereld. Het is een Jan centraal Wereldbeeld, alle liefde van de wereld heeft maar een doel gehad, te weten de geboorte van Jan. Een zo geconstrueerde stamboom dat er na hem niets meer zou kunnen worden geboren. En hij vertelde hen het verhaal van het geleende schilderij en dacht, ik weet wel hoe ik in zijn dagboeken sta. Afgemaakt en aangevallen. Mijn beste vriend die om zich overeind te houden in alle stilte moest afrekenen. Hij vertelde ze over de gesprekken met Jan over Rembrandt en over de vrouwen die Jan nooit had geschilderd en die hijzelf vooral dood schilderde. Het past in de filosofie van het niets van Jan om geen vrouwen te schilderen.

We zijn nergens gekomen. Een vermoeide eind dertiger die met zijn idealen geen kant meer uit kon. Die bij het sterfbed van Jan aan een Laatste Oordeel ploeterde. Hij dacht aan het oeuvre van Jan dat nu voltooid was. Jan was taxi-chauffeur geworden en had moeten toezien hoe zijn talent dreigde uit te drogen. Hoe hij in feite zijn oeuvre niet op peil had kunnen houden. Ja, hij was definitief in Wernhout gekomen, al schilderend en tekenend. En hij vertelde hoe Jan hem op een ochtend kwam halen met zijn taxi, krantenbericht bij zich. Er was geschoten op zijn taxi, kijk, de kogelgaten zaten er nog in. En hoe Jan bij carnaval midden in de nacht, terugrijdend, zijn taxi total loss had gereden, de macht over het stuur verloren. Altijd op weg.

Bij het station den Bosch gekomen, hadden ze hem bedankt, maar hij had hen bedankt voor het luisteren.

De volgende dag, zaterdag, is hij begraven in Wernhout, naast zijn vader, die drie jaar geleden op vrijwel dezelfde datum is gestorven. Het was mij niet duidelijk in hoeverre Jan mensen in zijn leven toeliet. Hij had een aantal vrienden en vriendinnen die hem nabij waren. Het was druk, ik dacht het hele dorp is er. Muziek van Peregolesi, stabat mater, lang genoeg uitgesponnen om de mensen Jan te laten denken. Het dorp drukte haar aanhankelijkheid aan Jan uit door voor hem een kruisje aan een lege muur van de kerk te hangen. En dat voor iemand die zo nadrukkelijk niet gelovig meer was. De gelovigen bewezen hem met hun eigen middelen misschien wel de hoogste eer die ze konden geven. Je moet, dacht ik, toch werkelijk iets voor die mensen hebben betekend, als ze zoiets voor je doen. Velen had hij op hun eigen karakteristieke wijze afgebeeld. Hun Jan was overleden en wij waren de vreemdelingen uit de stad die er vandaag bij mochten zijn. Landheer dacht, wat heeft Jan betekend?

Op het kerkhof in het midden staande, met bloemen, de vrienden die het laatste afscheid konden nemen. Hij herinnerde zich hoe Jan hem had verteld dat hij veel met zijn moeder de eerste dagen naar het graf was gewandeld. Zo vanuit het huis naar het kerkhof. De kist werd niet in het gat gedragen maar bleef boven. Van de aanwezigen werd verwacht dat zij weg zouden gaan. Landheer beseftte dat hij dat eigenlijk niet wilde, dat hij het belangrijk vond dat Jan in het gat verdween. Altijd met dichte keel. Schilderend of bij Jan.

Na de dienst en het afscheid op het kerkhof met een Brabantse koffietafel na inclusief een borrel, zodat iedereen goed de tijd had om afscheid te nemen. De familie wilde niet gecondoleerd worden maar toen Landheer en Irene weg liepen riep Jans moeder hen bij haar aan tafel. En Landheer dankte haar en veronderstelde dat hij wel tevreden zou zijn geweest met een dergelijk kruisje aan de muur. De pastoor hield een mooie toespraak gisteravond, zei hij

tegen de moeder, die echter was gaan lachen. Dat was de pastoor niet, dat was de kruidenier.

Hanne heeft op de ochtend van de begrafenis haar b-diploma gehaald. Buurman Harrie ging mee en Johan en de buurkinderen Maarten en Simone. Ze hadden haar uitgelegd dat ze naar Jan z'n begrafenis moesten en dat begreep ze goed. Ze was na de vakantie in augustus met Landheer mee geweest naar de toen nog herstellende Jan en ze had bij hem op bed zitten praten over van alles en nog wat en had verteld dat ze meewerkte aan Landheers laatste oordeel, dat ze ook stenen van de kathedraal had moeten schilderen, zes jaar. Glimlach. Landheer was wel ongerust geweest, wie haalt haar nu uit het water als het mis gaat en ze fanatiek te ver onder water zwemt en haar vader is er niet. Maar het ging natuurlijk niet mis, ze zwom twaalf meter onder water vertelde de buurman en kwam monter weer boven.

Hanne zei die avond aan het eten dat als Jan toch naar de hemel ging dan kon hij misschien de hemel even opentrekken en dan kon hij meteen oma even terugsturen. Johan moest daar natuurlijk om huilen.

Het was allemaal persoonlijk drama maar in essentie, dacht Landheer, is Jan nu toegetreden tot het niets. Er is herinnering, maar vooral, er zal wel leegte ontstaan en spijt dat we niet meer iets samen kunnen doen.

IX

(Intermezzo)

Landheer staart de avond na de begrafenis van Jan naar het televisiescherm in een café, waarop de verschillende etnische brandhaarden in beeld worden gebracht en becommentarieerd. Alsmar doden. Hij denkt, oorlog of kanker, wat doet het er toe. De kinderen zijn naar bed, Irene is naar bed. Hij gaat naar een late voorstelling van een film. Er haakt iets, iets dat ruimte zoekt maar zich geen ruimte geven kan.

In het café praat een aangeschoten vrouw, deel van een groepje van drie, vrolijk ordinair. Hij kent haar, dat is een vrouw die tien jaar terug contacten had met het Stedelijk Museum en wier keramisch werk toen door velen werd beschouwd als waardevol. Ze praat giebelend over mannen die ze vroeger heeft gehad. Hij slaat haar nieuwsgierig gade. Hoe is het mogelijk dat een vrouw die al tien jaar geen werk heeft verkocht, zo goedgehumt kan staan brallen. Dan praat ze dromerig over het werk waar ze mee bezig is, hoe groot dat zal worden en ze lacht zichzelf vrolijk uit.

Kunstenarsroes, denkt Landheer, meestal gekoesterd door al die mensen die hun dromen niet meer werkelijk kunnen krijgen, maar hier een artiest die om zichzelf lacht. De ware vrijheid, zegt Hegel, is het verstandsmatige doel dat je voor ogen hebt- dus niet de hele wereld als utopie, maar iets concreets in tijd en plaats- te verwerkelijken. En zo heb ik altijd gewerkt, denkt Landheer. En deze vrouw droomt weg over haar werken, misschien te weinig professioneel, om het grote dat haar ogen staat werkelijk te maken. Maar toch aangeschoten zonder gezeur. Men moet, denkt Landheer, realistisch blijven, altijd bezig zijn met de vraag hoe men morgen dat ene doel gaat aanpakken.

De vrouw roept hem toe,

- Hé, wat zit jij te staren naar ons, heb ik iets van je aan of zo?

Dromende vrouw, denkt Landheer, krijg ik haar in bed, wil ik haar in bed. Hij had gestaard. Geen ontkennen aan.

Ze loopt naar hem toe.

- Vind je mij mooi, vraagt ze hem, wil je mij? Dat willen jullie toch allemaal, uiteindelijk, schaars geklede zwart ondergoeden vrouw.

Op een open toon die hem wel aanstaat. Nu geen clichés. Modelvrouw, denkt hij, nog niet dode vrouw.

- Ja, zegt Landheer laconiek grijnzend en open, wij mannen willen in het algemeen alleen maar dat ene, de rest is sublimatie, benen wijd hier op de bar of zeg je, niet te ordinair?

- Dat moet je toch heel anders aanpakken, zegt ze, licht hilarisch, veel meer macho. Je moet je vrienden op de schouders slaan en in het café roepen dat je mij wel even zult pakken. En mij dan iets te drinken aanbieden en pas na een uur, totaal zat een beetje frunnikend je jongeheer niet meer omhoog krijgen.

- Mijn jongeheer?, grijnst Landheer, sommige van je zusters spreken over een slurfje. Ik heb geen vriend meer. En ik sla hem ook niet op zijn schouders. Hij gaf trouwens helemaal niets om naakte vrouwen. Misschien kreeg hij hem ook niet omhoog, maar zat was hij nooit en frunniken deed hij evenmin. Bitterder dan gewild.

Ze kijkt hem kort aan, wat wil hij.

- Ik ben met mijn vriendinnen, zegt ze, sorry, een andere keer misschien.

- Te veel droom, mompelt Landheer, te weinig professionele deskundigheid en vrouwelijkheid om je dromen werkelijk te maken, dat is ongeveer wat ik dacht. Kom, ik ga maar eens afrekenen.

- Kunstenaar zijn en kunstenaar dromen, daar ligt ongeveer het verschil, voegt hij nog toe, neem Jan, waarom heb je hem niet gevraagd? Ze is naar hem blijven kijken, maar heeft er niets van verstaan.

- Aantrekkelijk zijn en genomen worden of je laten nemen, dat is de werkelijkheid, anders gewoon oud worden en sterven op mijn hoofdwerk. Allemaal dode vrouwen, uiteindelijk. En het ontbreekt mij definitief aan een vriend die met

mij wil drinken en op de schouders slaan. Allemaal dode vrouwen, uiteindelijk, geen één meer die nog tot leven wil komen.

Hij rekest af en verlaat het café. De vrouw haalt hem echter in aan de overkant, wilde ogen, opgewonden,

- Ik doe het, zegt ze.

- Doe wat? lacht Landheer.

- Werkelijkheid zijn, droomvrouw zijn.

Landheer is verbaasd, heeft ze hem begrepen?

- En wat staat er op het spel?

- Mijn man, mijn kind, mijn toekomst.

- Dat, zegt Landheer, zet je op het spel voor een dingetje in de bioscoop?

Ze keek hem aan. Geen romantiek, bedoelde ze, geen romantiek maar de harde en snelle werkelijkheid. In de bioscoop, daar heb ik geen tijd voor en van beffen hield ze niet. Dit bedoel ik, help me eraf.

En ze troonde hem mee de boerenmouw in, nam zijn hand en drukte die onder haar rok, nadat ze haar slip omlaag had gerold. Met haar hand opende ze zijn gup en pakte bedreven wat ze zocht.

- Snel, zei ze, snel, alsjeblieft, mijnheer, wij vrouwen moeten regelmatig klaar-komen. Landheer deed wat hem werd gevraagd en steunend kwam ze al klaar, kletsnat, ze rukte nog wat aan hem, ondertussen zijn nog bewegende hand proberende te vermijden, maar stopte ineens.

- Ik ben me daar gek ook.

Ze deed haar slip weer omhoog, kuste hem en verdween, bedankt cowboy.

- Be my guest, geheel de uwe, tot uw dienst, nee, bekommert u zich niet om mij, pakt u nog wat te drinken.

Ze stak haar hand op, licht wankelend tuimelend richting café.

- Je slip! riep Landheer, voor mijn dode vriend!

- Fetisjisten, hoe kon ik dat vergeten, volgende keer vragen, je houdt hem te goed, panty.

En daar rolde ze de Boerenmouw uit, terug naar De Palm.

Landheer knoopte zijn broek dicht en liep richting St. Jan, Casino, aanvankelijk met een kloppende erectie, men schat gemakkelijk het verwerkelijsingvermogen van sommige vrouwen te laag in. Avontuurtje, nauwelijks werkelijkheid, net voldoende voor haar, hoeveel van die avonturen kon zij aan per etmaal. Er is een rechte lijn naar de bioscoop en daar is hij in feite niet van afgeweken. Jongensdroom, zo snel dat het nooit werkelijkheid zal krijgen.

Irene had die avond direct in de gaten dat Landheer onomkeerbaar vertrokken was.

Een week of twee later, tussen kerst en Nieuwjaar, bezochten Irene en hij de familie van Jan. Ze draaiden met zijn broers en moeder de dia's, die hijzelf van zijn werk had gemaakt. Tot Landheers stomme verbazing herkende Jans familie exact wat er op alle fragmenten werd getoond, ze lachten om de karikaturen van mensen uit het dorp, laat ie dat maar niet zien, maar ook om wagenonderdelen das den ouwen bak, die stet bie Ruud. Ze lachten om Jan die al die rommel en afval had getekend. Landheer besepte dat hij zich te veel had gefixeerd op de moderne anti esthetische middelen waarvan Jan zich had bediend en te weinig op de doeltreffendheid van deze middelen. Zij zagen gewoon direct hun dorpsleven dat Jan had geschilderd, die zagen niets van de middelen. Daarom kreeg hij een plaats in de kerk, omdat hij hun chroniqueur was geweest. Dus, dacht Landheer, dat heb je bedoeld met niets. Ik zag het niet, voor mij dreigde je dorpswerk te dun te worden, voor hen en voor jou is het de volledige waarheid. Dat is veel meer dan er ooit over mijn werk gezegd zal worden. Het stemt hem tevreden, zijn vriend Jan, het genie dat alleen hij, Robert Landheer, zag.

Ze kwamen te spreken over het werken op het land. Jan had nogal eens tegen Landheer over het boerenwerk verteld als levenswijze en over zijn vader, met liefde. Mijn vader, die werkt en doet dat in een bepaald tempo. Dat is iets, niet gehaast, niet gestresst, met de terugkeer. Met een Duvel erbij hadden ze de filosofie uitgesponnen van één zijn met het werk op het land als hoogst te bereiken doelstelling. De boer in de avondzon leunend op zijn hark. Zonder die westerse haast maar juist, zoals hij dat uitdrukte, met de natuur mee in het tempo van de natuur. Dat waren ook gesprekken met pijn om hun eigen haast en hartkloppingen.

- Jan en werken op het land, zei zijn oudste broer minachtend. Nee, den Jan werkte niet, die keek zo'n beetje toe, die zag het allemaal gebeuren.

Maar hij had toch zijn eigen veld, een enorm aardbeienbed. Hoongelach, jawel, dat klopt, maar daar heeft hij zich nu niet bepaald een kapotte rug aan gewerkt. Nee, onze Jan werkte niet, die liep er maar zo'n beetje bij, die hoorde in de stad. Jan had mij regelmatig verteld dat hij aarzelde of hij niet definitief terug naar Wernhout zou moeten gaan en daar met zijn broers het werk van zijn vader moest overnemen.

Nostalgie, had Landheer achteraf gedacht, de romantische blik naar de boer die liefde heeft voor wat de natuur voor hem doet. Zo zou hij willen leven, het stoïcijnse doorgaan in zijn eigen tempo, zonder stress.

Voor Landheer was het de eerste maal dat hij in Wernhout kwam, afgezien van de begrafenis en hij was verbaasd hoe weinig het beeld van het boerendorp dat

hij van Jan had overgenomen, overeenstemde met zijn eerste indrukken van het dorp. Hij had zich een geïsoleerd dorp in Groningen voorgesteld, maar het was een door midden gespleten dorp door een drukke provinciale weg, veel nieuwbouw. Pas op het einde van de dag vond hij enkele perspectieven van waaruit Jan het dorp had getekend. Bepaalde hoeken, die plotseling de kerk of een deel van de boerderij er uitlichtten en die zo gezien inderdaad het onbegrijpelijke hadden, dat Jan had proberen uit te drukken. Het perspectief van de beeldend kunstenaar, mompelde Landheer bij zichzelf, niet het perspectief van de filosoof die er niet aan zal ontkomen het geheel van het dorp mee in de overwegingen te betrekken; dan is het een dorp van niets geworden dankzij die provinciale weg.

Wat hetzelfde was, was het dorpsbord dat Jan zo vaak had gefotografeerd en dat door die zesendertig jaar van zijn leven kennelijk onveranderd was gebleven. Men moet, dacht Landheer, de geschiedenis van Jan en het dorp vanuit de verschillende perspectieven van deze dorpsgrens leren begrijpen. Vanuit het pad dat naar de boerderij liep keek je naar het naambord en daarachter lag dan de kerk. Het zijn deze beelden die we moeten zoeken.

Neergeslagen reisden ze terug. Hij dacht, om het genie Jan de Schilder waarvan alleen ik vanmiddag pas geleerd heb, waarom hij zo goed was. Neergeslagen had hij voor het graf gestaan waar nog geen grafsteen was gelegd. Wat viel er eigenlijk te verwerken aan de dood.

In feite ging het vanaf deze dag snel bergafwaarts met Irene. Ongeveer anderhalve maand later stond ze aan de rand van de Zuid Willemsvaart.

Thuiskomen II

I

Zo schilderend aan de vrouwen die werden gedwongen te kijken naar de uitgemergelde slachtoffers kwam Irene tot leven, rustiger, met meer vergiffenis. Speelde een wir war van gevoelens. Irene, Suzanne, Alma. Hij dacht, ik ben te lang celibatair gebleven. Ik ben monnik geweest en heb haar dat te zwaar nagedragen. Hij had in een roes geleefd waarin hij alleen maar fanatiek bezig was om Irene om te vormen tot wat ze niet was en niet kon worden, met de bekende tragische afloop. Ik heb geen enkel beeld van haar gehad, het enige beeld dat ik had, was wat ze niet was.

Ik voelde me er nog schuldig om, maar schuldig of niet, langzaamaan begonnen herinneringen te stromen. Ik schilderde als het ware belangeloos. Ik dacht, ik ben nu bijna vijf en veertig jaar en pas nu kan ik me met de problemen bezighouden die ik wil.

De kinderen waren er niet meer op terug gekomen. We spraken meer over Irene, bekeken foto's en gaven haar zo langzaamaan een plaats.

II

Irene was na verloop van tijd meer met de kinderen gaan praten, de scherpe randen waren er al snel vanaf, ze was dingen samen gaan doen. Ik veronderstelde dat Irene in het ziekenhuis de helende en veilige beslotenheid gevonden had die ze al die jaren gemist had, maar volgde niets van haar ontwikkelingen. Ik was er dan ook in 1997 niet op bedacht, zelfs nog niet toen na twee jaar haar psychiater een gesprek met mij aanvroeg, dat wil zeggen een gesprek tussen Irene en mij om dingen van vroeger helder te krijgen en over de toekomst te praten. Ik had dat gesprek geweigerd, stom natuurlijk, ik zei dat ik niets meer met haar te maken had, dat zelfs in de tien jaar voor haar opname er reeds sprake was van vervreemding en scheiding. Ik leidde een ander leven, was een ander mens geworden.

Juni 1997, ruim twee jaar na haar opname stond Irene in mijn atelier. Ik had haar niet verwacht, wist niet of ik blij moest zijn of moest schrikken en liet haar

binnen. We dronken koffie, praatten wat. Ze kwam snel ter zake. Ze sprak rustig. Ze zei dat ze de dingen begrepen had die ze moest begrijpen, dat ze nog kort medicijnen slikte en dat ze binnenkort weer naar huis kwam en hoe ik dat zag. Het was een groot onverwerkt verdriet geweest, dat was niet over maar ze zou zich er niet meer door van de wijs laten brengen. De tijd van ziekte was voorbij.

Tja, dat zag ik helemaal niet natuurlijk.

- Irene, ik leef met Alma, er kan geen sprake zijn van een thuiskomen in de zin van zoals jij het bedoelt.

- Alma gaat weg, zei ze, want ik ben weer beter, die vrouw is niets voor je, ze is te jong, ze wil kinderen.

- Er is niets met Alma. Waar het om gaat is dat het voorbij is tussen ons. Je bent en blijft de moeder van Johan en Hanne, maar niet meer mijn vrouw. Irene, wij gaan niet meer samen verder. Dát zei ik je twee jaar geleden.

Zo ongeveer ging het gesprek, misschien iets minder direct maar ik wilde er geen misverstand over laten bestaan.

Ik dacht dat ik me niet meer in haar wilde verdiepen.

- Ik wil je graag helpen als je zelfstandig wilt worden. Ik wil een ruimte voor je huren, bij ons in de buurt. Ik wil je ook helpen een eigen atelier te zoeken. Irene, je stapt opnieuw de samenleving in, maar zonder mij als man, ik wil je niet nog een keer als mijn vrouw om me heen, nu niet, nooit niet. Je kunt komen eten wanneer je wilt, we zoeken samen iets, je kunt hier logeren maar je komt niet bij mij terug.

- Ik ben twee jaar ziek geweest, zei ze, daar kon ik niets aan doen.

- Nee, Irene, voor mij ben je veel langer ziek geweest. Toen jij werd opgenomen, kende ik Alma al

- Je hoort toch te wachten, zei ze.

- Ik heb gewacht, Irene, ik heb bijna tien jaar gewacht maar het doet er verder ook niet toe, gesprek afgerond.

Ze had me aangekeken, lang, met dat zwijgen dat ik nog van haar kende. In worsteling met verdriet of grote woede.

- Ik wil de helft, zei ze, ten slotte, en de zorg voor de kinderen. Maar ik zag dat het pure wanhoop was, dat ze oprecht gedacht had dat ik op haar zou wachten.

- Dan neem je maar een advocaat, zei ik, we waren niet in gemeenschap van goederen getrouwd, ik wil je een goed bedrag geven dat je fatsoenlijk kunt beginnen.

- De kinderen willen dat ik thuiskom, zei ze.

- Ja, zei ik, maar ik ben glashelder tegen ze geweest. Ja, ze willen dat je terugkomt, néé, ik begin er niet aan.

- Ik wil het, zei ze, ik wil hier met jou wonen, ik wil niet iets anders.

Absoluut uitgesloten, nooit meer, dat dacht ik, maar ik begon ook te twijfelen, zo veel zekerheid, zo veel kracht.

- Luister, Irene, je moet accepteren na zoveel jaar dat het tussen jou en mij voorbij is. Ik ben het met je eens, wij hebben samengeleefd en ik wil graag met jou de consequenties pakken van dat je nu beter bent. Maar ik wil niet samenwonen en niet meer samenleven met jou. Ik wil graag dat je in de buurt komt wonen en als je beter bent, dan kunnen ook de kinderen bij jou wonen als je dat wilt.

- Ik wil, Robert Landheer, jouw vrouw zijn, ik ben jouw vrouw, ik kan er niets aan doen dat ik ziek geworden ben. Je had op die afspraak moeten komen. Ik schudde mijn hoofd.

- Dat bedoel ik niet, ja. Ik had op die afspraak moeten komen maar dan had ik ook gezegd wat ik nu zeg. Ik wil graag met je praten over de kinderen, ik wil graag dat je in de buurt komt wonen, ik wil graag dat je aan de slag gaat maar samenwonen met jou is uitgesloten. Ja, Alma en ik vrijen wel eens, néé, we hebben niet een relatie, ik ben jou trouw gebleven op een bepaalde manier. Nu ben je beter, nu zeg ik je, ik ga niet verder met jou, wij gaan als vrienden verder en dat is beter dan als man en vrouw.

- Ik heb naar je verlangd, Robert, naar de tijd dat we begonnen. Ik hoopte dat wij als normale man en vrouw tegen elkaar aan konden liggen. Maar het zit anders bij jou, begrijp ik, nu ik normaal ben, ben je niet meer in mij geïnteresseerd, je was alleen maar geïnteresseerd in die Irene die bij tijd en wijlen halfdood was. Niet om te helpen, maar om te schilderen.

- Dat kan waar zijn, dat weet ik, ik schilder geen dode vrouwen meer.

Ze vertrok. Ik wist niet wat ik ermee aan moest. Ik voelde me onrustig, was ik te open tegen haar geweest, was ik te hard geweest. Ik dacht, we moeten verder praten, we moeten zien wat acceptabel is voor haar en voor mij. Ik dacht, ik zal met Alma praten, ik zal zeggen dat Irene hier is geweest. Ik belde het Reinier van Arkel en maakte alsnog een afspraak voor Irene en mij met de medische staf over haar toekomst. Ik bood mijn verontschuldigen aan over mijn oorspronkelijke botte reactie. Ik vroeg naar haar begeleider en vertelde het verhaal. Die zei dat ik meer vertrouwen diende te hebben maar dat ze op haar zouden letten.

Een paar dagen later, 11 juni 1997, scheerde ze zich eerst kaal en vervolgens sneed ze haar polsen door in het bad, bijna conform de kale dode Duitse Bathseba, één van de grotere schilderijen die ik een paar jaar voor haar opname had geschilderd. Ik schrok me wezenloos, ik was boos, verward, schuldig en verbijsterd. Johan en Hanne waren volledig overstuurd en zo boos op mij, zo boos op mij dat ze het niet voor zich hielden.

Als ze mijn afwijzing niet kon accepteren, was ze dus helemaal niet beter. Ik voelde haar dood eerst als een soort morele chantage- zelfvernietiging om mij mijzelf schuldig te doen voelen. Zonder jou wil ik niemand, jij hebt mij geleerd hoe ik mezelf moet doden. Maar later zag ik ook het beeld van eenvoudig verdriet, van eenvoudig denken dat ze zonder mij en de kinderen niet verder wilde leven, van enorme verlatenheid. Had ik het niet helemaal verkeerd gedaan? Had ik haar niet een kans moeten geven? Ik dacht, ze heeft al die jaren zonder mij geleefd, feitelijk, het was een rudiment, een laatste restje van een ziekte die bijna voorbij was. Verdomme, verdomme, dat ze nog een keer terug zou vallen, was wellicht onvermijdelijk maar dat het haar gelukt is, dat is verschrikkelijk. Hij koppelde dus, zonder vragen, haar zelfmoord aan zijn weigering haar in huis te nemen en voelde zich, hoe hij dat ook probeerde te ontkennen, van boven tot onder schuldig. Wat juist was, was dat hij steeds haar grote alleenheid, haar grote verdriet had gemist. Hij kon het niet denken omdat hij haar man was, omdat hij dacht dat er juist door hun samenzijn geen alleenheid kon zijn. Strikt genomen was het verschil tussen hen beiden geweest, dat hij schilderde en dat er altijd wel mensen waren om te ouwehoeren.

- Waarom, verweet Johan mij op zijn eigen manier, mocht mama niet thuiskomen?

- Mama, zei ik toen, mama was niet zielig. Mama was woedend en verongelijkt om wat ze vond dat haar was aangedaan en zielig omdat ze die woede en verongelijkheid zo sterk maakte dat het een levenswijze werd. Mama miste het vermogen om zichzelf als enige oorzaak van haar daden en gemoedstoestanden te denken. Mama miste het vermogen tot vergeving. Onbegrijpelijke en veel te zware taal voor de kinderen. Maar wat moest ik dan zeggen, dat ik het nog in overweging had gehad, dat ze te voorbarig was geweest.

- Het was een ongeluk, zei ik, ze was radeloos of het was het laatste probleem op een lange weg en het was niet de bedoeling dat het lukte.

De begrafenis was intens treurig en verward. Natuurlijk wilden wij Irene de begrafenis geven die haar toekwam maar we waren er niet op bedacht geweest. En ik voelde me zo immens schuldig, ik dacht, iedereen ziet dat ik de man ben die zijn zieke vrouw geweigerd heeft. Ik dacht, een heftiger stigma dan een snor of een kuif. Ik heb tijdens de begrafenis iets gezegd over het onvermogen van de kunstenaar en over haar leven als ontsnapping aan haar verleden. Hanne speelde viool, Johan gitaar en wij draaiden de pianomuziek waar Irene van gehouden had, veel Satie. Er waren veel van haar vriendinnen van vroeger. Wij stonden daar als naaste familie van Irene. Ik wilde dat alleen de kinderen er waren, ik dacht, ik had juist gezegd dat ik geen familie meer was. Alma op de achtergrond. Ik voelde me beroerd, ik dacht, ze had me een kans moeten geven een oplossing te vinden die wel acceptabel was voor iedereen, ook voor

haar. Terwijl ze zo sterk was, hoe kón ze dit dan doen? Ze was depressief, had hulp nodig, allemaal oké, heeft één keer gedreigd in de Zuid Willemsvaart te springen, maar verder.....

Wij wisten niet wat ons was overkomen. Ik dacht dat ik sinds de eerste keer dat ik Irene had gezien, niet had geweten wat mij was overkomen. Ik besepte dat ik alles aan Irene te danken had, mijn schilderijen maar ook mijn werkdiscipline. Ik besepte dat haar verhouding tot de kinderen uiteindelijk anders was dan ik dacht.

Ik kon vanaf die dag niet meer schilderen, ik kon niets meer. Hoewel, ik had natuurlijk al sinds de dag van haar opname geen fatsoenlijk schilderij meer gemaakt, daarvoor ging het al bergafwaarts. Ik zette na de begrafenis een groot doek in de zwarte grondverf, keek ernaar en dacht, dát dus nooit meer, dit is het laatste dat ik ooit heb geschilderd. Dit is het grote overbekende niets als detaillering verloren in zwarte ruis.

Ik had haar achtergelaten zoals ze was, een graf gegeven en was veel gaan lopen wanneer de kinderen naar school waren maar ook met de kinderen wanneer ze niet op school waren.

III

Verscheurde brief, eind 1995, niet bij Landheer terecht gekomen. Lieve Robert, er is te veel om te beginnen. Ik ben nog ziek, dat wil ik je eerst zeggen, ik ben erg ziek en het kan nog wel anderhalf tot twee jaar duren voor ik beter ben. Helemaal beter zal ik nooit worden, ik bedoel, wat is gebeurd, is gebeurd, dat kun je niet wegpoetsen. Ik kan niet van je vragen op mij te wachten en je wacht ook niet op mij, dát heb je me duidelijk gemaakt.

Ik wil je ook zeggen, Robert, dat jij er niets aan kunt doen, ik had mij geen betere man kunnen wensen, je hebt voor mij gedaan wat je dacht dat goed was. Ik weet wel dat je mijn ziekte alleen maar opvat als persoonlijk falen, omdat die gedachte dat de ideale liefde reddend is, dat je die naïeve gedachte niet uit je hoofd krijgt. Ik ben je daar dankbaar voor, dat je nooit met mij in deze waan bent meegegaan. Maar het had wat vriendelijker, minder boos gemogen, dat wel.

Ik wilde wel met je vrijen maar het werkte niet meer bij mij. Ik was droog. Na de geboorte van Hanne was ineens alles weg, ik voelde niks meer. Ik ben sindsdien niet meer klaargekomen, nooit de behoefte gehad om te masturberen en

ik durfde je mij niet meer aan te laten raken. Je bent boos geweest maar hebt mij gelaten, al die jaren. Je hebt me vaak gezegd dat je geen celibatair priester was, dat je het absurd vond als gewoon burger te moeten leven zonder seks. Je hebt gelijk, ik voelde het als falen, maar ik had geen woord, ik wilde dat ik het woorden had kunnen geven maar ik had ze niet. Ik zweeg daarom terwijl jij om mijn zwijgen steeds bozer werd.

Ik wil je zeggen, ik hoef het je niet zeggen, maar ik zeg het toch, ik wilde dat de kinderen dit niet meemaakten. Ik wilde dat zo graag. Maar het is niet anders. Ver voor ik je kende had ik al deze aanvallen en ik ben eigenlijk nooit goed gerepareerd. Ik dacht met slapen en uitzieken moet het goed komen maar ik snap nu wel dat die weken in februari, dat het depressie was waar ik nooit meer alleen uit was gekomen. Ik heb drama gemaakt, die Zuid Willemsvaart, dat was ik niet en dat ben ik niet. Ik zal mezelf nooit dood maken. Ik zie het misschien niet en ik heb wel eens tegen je gezegd, ik zet de auto in de sloot als wij ruzie maakten, maar dat doe ik niet. Ik was radeloos, ik zag het niet en ik was zo boos op die vrouw, nee, ik was zo boos op jou en op mezelf. Ik zag in die vrouw natuurlijk precies wat ik niet was, ik was zo jaloers, Robert, je bent vaak zo boos, we hebben geen seks meer gehad, daarom ben je boos, dat snap ik, maar toch, ik weet niet of ik nog hou van zo'n boze en agressieve man, op het einde wist ik het niet meer iemand die alsmaar tegen mijn bed stond te roepen dat ik eruit moest komen. Je bent er tot het einde mee door gegaan, dat siert je. Maar het was de verkeerde benadering, denk ik.

Woorden, fragmenten 1997. Niet aan Landheer gegeven.

Robert Landheer, Robert Landheer.

Lieve Robert, je werk is niet best. Denk je niet dat je mij nodig hebt om verder te kunnen schilderen. Iemand die anders met je omgaat dan in de vervulling van al je wensen. Waarom, Robert Landheer, zeg je niet één keer tegen mij, Irene, dank je wel dat je mij hebt laten schilderen, dank je wel dat ik hand in hand met jou die kale dode vrouwen heb geleefd.

Er ligt iets dat ik alleen met jou op kan lossen. Daarom moet ik terugkomen, daarom moeten wij een kans krijgen. Wij moeten Johan en Hanne geven wat ze hebben gemist.

Robert Landheer, ik zal het maar eens in jouw harde woorden zeggen. Na de scheiding hield ik kort van een man, dát was Jan de Schilder. Jan gaf alles wat hij had aan mij. Maar wij konden niet vrijen, néé, ik moet zeggen, hij kon niet vrijen, ik wel, ik kon het altijd. Hij kon niet vrijen met mij, wel met die rare

vriendinnen van hem. Tot de geboorte van Hanne, ineens was alles weg. Na Hanne kwam Jan zo raar in mijn denken. Ik kon hem niet kwijt raken, hij was zo groot.

IV

(Sein zum Tode)

Lyotard stelt tegenover de belle mort, de dood die een zin heeft, die voor de subjecten een doel diende, de nietsheid dood. Het bestaan van elke Jude moest worden gewist, het ging om het overhouden van niets. Vóór degenen die door de kampcommandant gerustgesteld waren, was het geen eens zeker dat men zou sterven. Wij hebben jullie nodig, jullie zijn vakmensen, maar wij willen er zeker van zijn dat jullie niets overkomt, geen infecties, geen besmettingen, daarom moeten jullie eerst een douche nemen. Men kleepte zich uit, alle kledingsstukken op een hoop en ging ongekleed de doucheruimte binnen. De deuren werden gesloten.

En dat is het moment waar Lyotards filosofie aanvangt. Niemand van ons heeft ervaren wat er achter die deuren gebeurde. Niemand van degenen die de gas-kamers zijn binnengeleid, heeft kunnen getuigen van wat zich daar afspeelde. Wij kunnen ons er wel een beeld van vormen, van buiten af, want er zijn voldoende getuigen in leven gebleven, om te getuigen van dat er, na enige tijd, wanneer de deuren geopend werden, slechts ontzielde lichamen werden aangetroffen. We weten ook dat er hard gestookt moest worden om al de lijken te verbranden.

Wij kunnen ons een voorstelling maken van wat er gebeurt, wanneer een groep mensen veronderstelt een douche te krijgen maar in plaats daarvan stroomt er gas binnen in de ruimte. Misschien heeft men eerst nog gedacht dat er ont-smettingsmiddelen binnengespoten werd, misschien heeft men gedacht dat de-gene die het blauwzuurgas naar binnen liet vallen de verkeerde dosis gebruikte, dat er, op het moment dat men door de kampcommandant gerustgesteld was, een technische fout gemaakt is door de bureaucraten en dat men door die stupide fout alsnog de dood zou vinden. Of zat het anders, was men van top tot teen gespannen en was dit het moment waar de reis om begonnen was, kwam het er nu op aan. Zou er water stromen of zou het absolute vreselijke dat zich vanaf dat de Duitsers waren binnengevallen onmiskenbaar aankondigde, nu dan gaan gebeuren? De laatste hoop, als er gewoon water stroomt, laten ze ons in leven. Wat doen ze? Nee, het is gas, de berustende constatering, dit was dus het plan. We weten het niet, zegt Lyotard, want degenen die het kunnen vertellen, zijn dood. Men zag om zich heen mensen neervallen en verloor zelf

het bewustzijn. Men kreeg het benauwd en vreselijke pijn, kreeg geen lucht meer. Wij kunnen ons als ouders voorstellen wat wij zelf denken wanneer onze angstige kinderen eerder neervallen dan wijzelf. Wij kunnen ons voorstellen wat wij denken wanneer wij er in geslaagd waren, vooraf, onze kinderen op een plaats te brengen waarvan we niet zeker weten dat het een veilige plaats voor ze is. We dachten, we komen er binnenkort terug. Wij kunnen ons voorstellen dat er paniek is ontstaan en dat men in paniek elkaar dingen heeft aangedaan.

Bij de Heidelbergprocessen is een bekende getuigenis van een postbode die het verhaal vertelt van een kuil met lijken waarop een man met een machinegeweer zat die telkens groepen naakte mensen naar voren haalde, ze dood schoot en de volgende groep liet komen. Een rij van gevangenen die wel degelijk wist dat zij zo meteen gedood zou worden en dat de kans niet denkbeeldig was dat de schutter ze niet meteen dood zou kunnen krijgen. Wat is er door de naakte wachtenden heengegaan die zagen wat het plan was?

Men kan de wijsbegeerte van Heidegger op vele wijzen interpreteren, maar de interpretatie van Hollak is dat de bovenomschreven dood de precieze verwerkelijking is van Heideggers uitspraak, das Sein ist ein Sein zum Tode. Men kan in deze uitspraak het heroïeke wapengekletter horen, de Duitse soldaat die zich heldhaftig naar het front beweegt omdat hem daar een belle mort te wachten staat, zijn Sein is een heldhaftig zijn naar de zinvolle dood. Maar naar mijn mening geven we de op neutrale toon onder ogen gebrachte wezensbepaling van het zijn, van het menselijk bestaan (Dasein) daarmee te veel eer. Heideggers constatering dat het zijn een Sein zum Tode is, is één van de grotere enormiteiten die in de westerse wijsbegeerte is uitgesproken en ik vat haar op als het laatste en laagste woord van troost dat de filosofie meende uit te moeten spreken tegen de Joodse bevolking. Wat jouw overkomt is de verwezenlijking van jouw natuurlijke bestemming, jouw Dasein is niets anders dan een Sein zum Tode en omdat jouw Dasein dat is, zullen wij Duitsers je helpen met de verwerkelijking van je zijnsbestemming. Heidegger geeft geen enkele aanwijzing voor een zin, Heidegger geeft geen enkele aanwijzing dat er iets anders voor het Sein in het verschiet kan liggen.

Heidegger geeft de legitimatie voor het Duitse mechanische doden. Het is weliswaar onvermijdelijk dat wij sterven, maar het sterven is niet de zin van ons leven, het is slechts het natuurlijke lot. Het sterven is slechts een randvoorwaardelijke beperking, het sterven is de eindigheid waarmee wij met onszelf in het reine moeten zien te komen. Maar voor de Joodse mensen, of allen die door nazi's het recht op leven werd ontnomen, was hun zijn wezenlijk niets anders dan een neutraal uitgesproken, maar in feite afschuwelijke constatering, jij bent een nummer, jij bent bestemd om te sterven, jouw zijn is een Sein zum

Tode. Deze Heideggerinterpretatie is geen onvriendelijke interpretatie die poogt aan te tonen dat Heideggers connecties met de nazi's ook zichtbaar worden in zijn filosofie. Ik kan mij voorstellen dat Heidegger de bui al zag hangen en geen enkele uitweg meer wist. Dat hij zich heeft neergelegd bij de feiten.

Wie Heideggers wijsbegeerte zo interpreteert, moet vaststellen dat zijn wijsbegeerte misschien zelf niet waardeloos is, maar wel dat zijn wijsbegeerte de wijsbegeerte van de waarden-loosheid is, de wijsbegeerte van het zonder zin zijn, de wijsbegeerte van het nihilistisch ontbreken van de Idee. Tegenover Heideggers waarden-loosheid die het wezen van de mens in de lege nietsdood legt, staan Hegels uitspraken: *sondern das alles Wirkliche nur insofern ist, als es die Idee in sich hat und ausdrückt. Sein hat die Bedeutung der Wahrheit erreicht, indem die Idee....., es ist also nunmehr das, was Idee ist..* Die absolute Idee allein ist Sein, unvergängliches leben, sich wissende Wahrheit, und ist alle Wahrheit. Waar het hier slechts om gaat is dat Hegel tegenover het zinloze zijn naar de dood, poogt uit te drukken, dat het eindige weliswaar onvermijdelijk is, maar dat de taak van de wijsbegeerte is, dit zinloze niet te accepteren en de zin te achterhalen. Niet het zijn is de essentie, de idee is waar het om gaat!

Zoveel is zeker, Irenes leven direct na haar dood had voor mij het karakter van een Sein zum Tode en haar dood leek mij zinloos.

De weekendsoldaten, milities, uit Servië die in Bosnië opereerden hadden al helemaal geen zin om te sterven. In hun ogen, gericht op gewelddadig doden van burgers, ze beroven en huizen plunderen, was een soldatendood zinloos. Milities hielden zich buiten schot. Die kwamen pas na langdurige omsingeling en beschieting een kapotte stad binnen om eerst de niet Servische burgers te doden of op transport te zetten en om vervolgens de huizen leeg te roven. Kwam het aan op verdediging van een Servische stad, dan lag het anders. De milities weigerden risicovolle gevechten omdat de burgers gevlucht waren. De milities vonden dat ze niet voor dit soort laffe burgers, die hun stad ontvluchtten, hoefden te sterven. Burgers die vluchtten, dat waren geen goede Serviërs.

V

Het leven van Dingeman de Wolf was uiteindelijk wel een Sein zum Tode. Landheer beschouwde zich, zoals gezegd, pas na 1985 als beroepsschilder. In dat jaar huurde hij een groter atelier in 's-Hertogenbosch, schreef zijn bedrijf (Landheer) in bij de Kamer van Koophandel en begon aan zijn grotere en meer

complexe projecten waarmee hij zijn eerste bekendheid verwierf. Vanaf dat moment zag hij zichzelf als ondernemer, met als kernproduct geschilderde beelden waar de mensen behoefte aan hadden en waarvoor ze dus bereid waren een behoorlijke prijs te betalen.

Dat hij in Amsterdam in 1982 genoeg van de emotionele problemen met Suzanne kreeg, hing samen met het groeiende besef dat hij op deze manier niet verder kwam. Landheer schilderde maar door en schreef teksten, zonder dat er een werk tot voltooiing kwam. Er kwamen er heel wat tot voltooiing, overigens, maar hij zag het niet en beleefde het niet zo. De willekeur, de permanente onvoltooidheid, het bezingen van Suzanne, het waren in zijn beleving allemaal persoonlijke en psychologische doelen die niet zouden leiden tot werk van kwaliteit. In feite was het oeuvre van Landheer tot die tijd een stapel niet uitgewerkte en niet uit te werken aantekeningen. Hij slaagde er niet in om een artistieke vraag te stellen; zijn werk was voor hemzelf te weinig vormgeving en te veel emotionele nood. Hij voorzag in die tijd in zijn onderhoud door tijdelijk voor uitzendbureaus te werken, maar besloot, eenmaal in 's-Hertogenbosch, complexer en meer geschoold werk te gaan zoeken. Want hij zou geen huiskamerintellectueel worden, néé, hij zou de waarheid leren kennen door midden in de samenleving te staan. Door het vertoeven in de samenleving zou hij de kennis en kunde opdoen om zijn werk meer houvast te geven, zou hij ontdekken waar het hem werkelijk om moest gaan. Néé, Landheer zou geen ivoren toren kunstenaar worden, die zou geen overheidsondersteuning nodig hebben om te overleven.

Maar het ging niet alleen om de inhoud, het was ook onzekerheid. Juist omdat al het werk dat hij maakte in zijn ogen te kleingeestig persoonlijk was, was hij er in 1982 niet zeker van dat hij artistiek gezien een toekomst had. Sterker, hij zag zijn artistieke bezigheden tot dan toe als een mislukking. Dat inzicht bracht hem er mede toe te solliciteren naar een tijdelijke baan als ambtelijk secretaris bij een onderwijsvernieuwingsproject van Hogeschool 's-Hertogenbosch. Het ging om onderwijs in cultureel werk en maatschappelijk werk. Hij schreef een brief van zes kantjes aan de projectleider Dingeman de Wolf, een baardige expriester, waarin hij zijn visie op de samenleving, het gebrek aan welzijn en de betekenis van het sociaal agogisch onderwijs luid en duidelijk uiteenzette. Waarin hij overigens zorgvuldig zijn schilderkunstige ambities verborg. De Wolf had van het geouwehoer genoten en voorgesteld deze man uit te nodigen. Na enig heen en weer gepraat kreeg Landheer tot zijn verbazing de begeerde parttime baan, voor een loon van niks, maar dat deed er voor hem niet toe. Want de baan bood hem ruime kans om te leren wat hij nodig had. Wat er van hem verwacht werd, waren competenties als zakelijk schrijven, gericht op resultaatgerichte weergave van gesprekken die waren gevoerd. Wat hij ook leerde, was

beleidsmatig schrijven, zodanig dat er handelen aan kon worden ontleend, doelen stellen. En tenslotte leerde hij hoe een complex ontwikkelingsproject werkt, van visie tot realisatie. Kortom, hij leerde resultaten te bereiken in een niet emotionele context. En hij leerde dat hij waardering kreeg voor zijn bijdragen.

Landheer zal zijn hele leven blijven beweren dat Dingeman de Wolf zijn leermeester is. Hij bedoelde daarmee in feite vertrouwen, dat Dingeman de Wolf direct het werk aan hem had overgelaten. Hij gaf wat commentaar, tekst en uitleg over zaken die gaande waren, zei soms hoe het moest maar liet in de regel Landheer zijn eigen teksten ontdekken. Ondertussen zag Landheer hoe Dingeman de Wolf opereerde in relatief complexe verhoudingen, maar wat hij vooral met veel ijver leerde was de zakelijke discipline van het schrijven en weergeven. Voor een man die zich jarenlang had verloren in tot niets leidend machteloos gepraat tegen Suzanne en over Suzanne, tot psychologisch schrijven en schilderen, was dit werk een absolute verademing. Zijn werk was wild alle kanten opgegaan, niet tot rust gekomen en hij betwijfelde of hij er ooit in zou slagen zich te bevrijden van dat persoonlijke. Dingeman de Wolf zag er iets in en vertrouwde dat de interventies van Landheer ergens toe leidden. Dingeman de Wolf zag in Landheer ook filosofische verwantschap. Voor De Wolf ging het, mede vanuit een soort theologische belangstelling, overigens ook toen al om de vraag naar een levensfilosofie, de vraag naar de zin van alles vanuit een persoonlijk psychologisch belang. Terwijl Landheer zich meer als een soort van vakfilosoof bekommerde om de reconstructie van het denken van Hegel, die de verwerkelijking van de geest als de zin van alles poogde aan te tonen. In zijn dagelijks leven was Landheer niet geïnteresseerd in de zin van het leven, hij had het veel te druk met de problemen van het leven zelf.

Landheer zag dit toen allemaal niet, Landheer zag een man met een baard die hem vertrouwde, die hem het gevoel gaf dat hij zelfs maatschappelijk iets zou kunnen betekenen als hij dat wilde, die hem het gevoel gaf dat hij begrijpelijke teksten kon schrijven. Een man die bovendien met Landheer in ingewikkelde filosofische en onderwijskundige discussie wilde. Het was precies, zoals gezegd, dát wat Landheer nodig had gehad, het vertrouwen dat hij redelijk was en dat hij in staat was een beeld af te maken, dat was de bodem waarop hij zijn eigen krachten leerde kennen en inzetten.

VI

Landheer deed zijn werk goed en schreef op enig moment, meer in de marge van zijn baan, een notitie over een hogeschoolbreed Studium Generale. Deze notitie kwam bij de directie van de kunstacademie terecht. Na afronding van

het vernieuwingsproject kreeg Landheer in het voorjaar van 1984 tot zijn verbazing een opdracht van de kunstacademie. Doel was het maken van een Instellingswerkplan dat richting gaf aan de ombouw van een vijfjarig curriculum naar een vierjarig curriculum. Landheer kwam met zijn schilderkunstige ambities dankzij deze opdracht ineens dicht bij een vuur te staan, overigens zonder dat zijn opdrachtgever iets wist van die ambities. Landheer zag kunstonderwijs, waar hij niet aan had deelgenomen, maar waar hij natuurlijk wel een mening over had, in grote lijnen als doorwerking van het verleden. Kortom, elke kunstenaar diende zich door een fors pakket filosofie, kunstgeschiedenis, politiek, maatschappij en beeldende ambities heen te worstelen. En, zo zag hij dat, in een nauwelijks georganiseerde context. Kortom, jij schilder willen worden, jij dan hier in dit atelier beelden gaan maken en dan komen er wel docenten langs die met jou gaan spreken. Verder niks, want, zo dacht hij dat, het vermogen om duurzaam zelf beelden te maken wordt niet ontwikkeld wanneer je kunststudenten opvoedt in een te opdrachtgestuurde leeromgeving. Imitatio, dat dan weer wel. En verder zag hij de kunstacademie ongeveer als Joseph Beuys. Niet neutraal dus, maar gepolitiseerd. Met deze beelden ging hij naar zijn opdrachtgevers.

Landheer stelde vast dat er veel kunstenaars van nationale naam op de academie werkten. Hij constateerde ook dat het de academie ontbrak aan een duidelijke visie op kunst, kunstenaarschap, leren en dat het ontbrak aan fatsoenlijke en rechtvaardige beoordelingsprincipes. Evenmin had men een duidelijk beeld bij de inhoud van de verschillende vakken die werden aangeboden. Althans, hij snapte geen zak van wat er met de meeste vakken werd beoogd en hij snapte nog minder op welke gronden bepaalde vakken werden gegeven. Hij concludeerde dat de academie kennelijk een soort verzamelplaats was van betere en slechtere kunstenaars en dat het leren volledig werd geleid door een achterhaalde gedachte van vakken, waarbij bovendien de vakinhouden waren gekoppeld aan de luimen van de docent. Hij constateerde dat de kunstenaars mede dankzij hun baan op de academie het hoofd boven water konden houden, dat wel, maar dat zij daar omgekeerd weinig loyaliteit en didactische kwaliteit tegenover stelden. Geen loyaliteit maar wel waren zij volledig verknocht met hun academie. Geen docent had enige theoretische notie over de vraag hoe jonge kunstenaars leerden en hoe dit leren door hen kon worden beïnvloed. Er heersten warrige principes van afbreken, de waarheid zeggen, aanpakken, kortom, onzin. Een aantal docenten leek soms hoofdzakelijk bezig frustraties uit te leven op die kids. En daartussen liepen enkele parels van kunstenaars en docenten rond, maar te weinig erkend en te weinig bevraagd op hun didactische principes. Hij vroeg zich al luisterende naar de verhalen over het weinige professionele gedrag van de docenten af (relaties met vrouwelijke studenten, alcohol drinken in de middagpauze, ver-

baal geweld) of ze wel hielden van het jonge genie. Of ze niet alles afbraken vanuit duistere ideeën in de hoop daarmee hun eigen werk hoger te houden dan het werk van de leerling. Stupiditeit achterlijkheid. En het gebral over het artistieke concept, meende Landheer, dat was juist niet waar het om ging, een academie zou een leerplaats moeten zijn die welbewust werkte vanuit een helder didactisch concept, al dan niet gevuld vanuit een creatief artistieke opvatting over leren, gebaseerd op een duidelijk beeld van hoe de jonge kunstenaar leert. Er is te veel gewauwel over wat een kunstenaar wel of niet is. Er is te weinig analyse en verwerking van de concrete bestaande beelden, er is teveel kunsthistorisch lineair geouwehoer over stijlperioden en structuurkenmerken. Ze vergaten de fundamentele vragen te stellen, wat wilde Jacob van Ruysdael, wat dacht hij als hij naar de Haarlemse bleekvelden liep of naar Schloss Bentheim.

Er was een aantal problemen dat in sneltreinvaart opgelost diende te worden. Het voornaamste probleem was dat het vijfjarig curriculum, vooruitlopend op de definitieve ministeriele beslissing, terug moest naar vier jaar. De nieuwe propedeuse zou al per 1 september 1984 van start dienen te gaan, terwijl het project pas startte in april. De beschikbare tijd was dus feitelijk veel te gering voor een combinatie van ontwikkelen en expliciteren van een visie, gevolgd door de implementatie ervan. Maar dat zag Landheer gelukkig geheel anders. In het instellingsplan zouden moderne ontwikkelingen in kunst en vormgeving, in beroepsbeoefening van de kunstenaar en vormgever en hun betekenis voor het onderwijs tot uitdrukking komen. Zonder dat Landheer dat in de gaten had bevond hij zich op achtentwintigjarige leeftijd in een positie geplaatst die hem de kans gaf om het kunstonderwijs aan de kunstacademie te beïnvloeden. En dat alleen omdat hij het afgelopen jaar zakelijk had leren schrijven. Men wist niet waar hij zijn kennis over kunst en filosofie vandaan had gehaald, waarom dat stuk over het studium generale goed was. Men stelde die vraag eenvoudigweg niet. Sommige kunstenaars zagen hem als een bureaucraat van niet het slechtste soort, maar andere kunstenaars dachten vanaf het begin dat hij door hogerhand was geplaatst om te bezuinigen. Niemand wilde zien dat hier een collega aan de slag ging en dat was voor de slagkracht van Landheer, wellicht maar goed ook.

Hij begon de opdracht in samenwerking met twee docenten, waarvan er echter één kort na de start stopte, omdat het project enorme consequenties had voor zijn collegiale betrekkingen. De tweede is tot het einde doorgegaan en heeft de druk van de collega's weerstaan. Ná het project moest hij echter met vervroegd pensioen. Gezamenlijk slaagden ze erin de kunstacademie in rep en roer te brengen.

Het kostte hem, zoals gezegd, in de eerste tijd grote inspanning om het toenmalige academi curriculum te begrijpen. Op enig moment kwam hij tot de conclusie dat er geen leerconcept bestond, in ieder geval niet expliciet. Hij nam aan dat er wel op impliciet, intuïtief niveau een bepaalde redelijkheid heerste, dat het wellicht geëvolueerd was maar die logica was zeker niet meer consequent doorgevoerd. Anarchie was het verkeerde woord om de situatie te bestempelen, Landheer dacht eerder in een termen als geblindeerdheid. Het kunstonderwijs was geblindeerd. Er was een curriculum dat in tientallen jaren gegroeid was en dat uitgevoerd werd door de kunstenaarsdocenten, maar dit curriculum was niet uitdrukking van expliciet of impliciet gehanteerde collectief gedragen beginselen. Het was geen zootje maar het was evenmin een middel dat op aantoonbare of reconstrueerbare wijze consequent leidde tot een beoogd resultaat. Het was niet duidelijk welke instructies een nieuwe docent kreeg, het was niet duidelijk welke onderwijskaders er waren. Binnen de vele verschillende en versnipperde afdelingen (die tot grotere eenheden zouden moeten worden georganiseerd) heerste wel een soort van stilzwijgende overeenstemming of (h)erkenning van kwaliteiten van docenten. Tussen de afdelingen heerste animositeit. Er heerste aan de ene kant vertrouwen onder docenten dat het onderwijs en het curriculum goed waren maar tegelijk een onvermogen om ook maar iets te veranderen, wat zich uitte in gemopper op elkaar en op de directie in de wandelgangen (dit gemopper bleef binnen de perken). Er heersten geen gezamenlijke didactische visie en geen gezamenlijk gedragen idee van wat er moest worden geleerd door kunstenaar en vormgever: op de kunstacademie bepaalde de individuele docent zijn of haar vak, zonder samenwerking, zonder overleg. Zoals gezegd, uit de titels van verschillende propedeusevakken liet zich wel enige logica achterhalen, maar alle vakken tezamen waren niet uitdrukking van eendrachtige bijdrage aan de realisatie van beoogde leerdoelen. Alleen bij periodieke gezamenlijke beoordelingen waar op grond van door hem niet begrepen criteria studenten werden beoordeeld, werkten de docenten samen en ging het er onbeschoft hard aan toe. Landheer kwam tot de conclusie dat de kunstacademie een soort terreurorganisatie was tegen studenten, wier leerpogingen tot tranen toe werden afgemaakt door kennelijke godheden op grond van wist hij veel wat voor didactische en inhoudelijke criteria. En als vrouwelijke student was je, overdreven gezegd, je maagdelijkheid niet zeker als je een diploma wilde. Het was er rokerig en ranzig. In feite bood de kunstacademie een chaos van vakken en kunstenaars. Alleen de werkelijk talentvolle en gedreven student slaagde erin binnen de chaos op te pakken wat hij of zij kon gebruiken. En op dit abjecte kunstenaarsbegrip bouwde de academie haar identiteit – de goede kunstenaar komt er altijd wel, zei men. Maar Landheer zag dat anders, die zag dat veel goede mensen werden afgebroken en dat die mensen mogelijk-kerwijze helemaal nergens meer zouden komen.

Ze gingen monter aan de slag, moesten hard werken in verband met de korte termijn waarin resultaten moesten worden geboekt, voerden zo goed mogelijk overleg met docenten (over hun feitelijke onderwijs en over mogelijkheden) en probeerden een plan te ontwerpen dat recht zou doen aan de eigen aard van het kunstonderwijs en aan de geconstateerde grote claim die ze op het zelfsturend vermogen van de studenten wilden leggen. Wat Landheer en van Zon probeerden, was de bestaande situatie in kaart te brengen, te institutionaliseren, te reguleren en interventies in te zetten, juist vanuit die bestaande situatie. Ze formuleerden een eerste versie van het instellingswerkplan waarin een beeld werd gegeven van actuele ontwikkelingen, ze formuleerden een visie op het kunstonderwijs van de academie, eindtermen die richting moesten geven aan het onderwijs, een systeem van beoordelingscriteria, gekoppeld aan een systeem van beoordelen en een propedeuse nieuwe stijl.

Ze wilden dat het onderwijs, meer gereguleerd dan het nu was, een afspiegeling zou worden van de toekomstige kunstenaarspraktijk van de studenten. Ze stelden dat de kunstenaar en vormgever de kracht moesten ontwikkelen, inspiratie uit zichzelf te halen en dus moest het onderwijs zo worden ingericht, ook in de propedeuse. Niet langer zou de propedeuse een optelsom zijn van vele verschillende vakken, maar centraal zou de kunst creërende student komen te staan, dat was zijn of haar opgave, daarbij ondersteund en aangemoedigd door thematische richtinggevende colleges van docenten per periode enerzijds en ondersteunende vakken en instructies anderzijds. Vanaf de propedeuse zouden de studenten in ateliers gaan werken. Landheer en van Zon keerden de situatie dus als het ware om. Ze constateerden dat inderdaad de goede student zichzelf een weg baande in chaos en wat ze deden was voorstellen om meer expliciet dit zichzelf een weg banen te gaan faciliteren en de onmenselijke dingen uit de chaos te halen. De academie moest een open creatief leerklimaat worden, een open atelier en niet een plaats waar studenten werden gemangeld door de hoeveelheid vakken.

Dit concept werd tussen mei en juli ontwikkeld. Per half augustus moest de propedeuse nieuwe stijl van start gaan. In augustus zouden zij doorwerken aan de drie latere jaren en zouden zij de propedeuse bijstellen. Dat deden zij opnieuw in uitgebreid overleg met de docenten. De belangrijkste ingreep was het terugbrengen van de vele versnipperde afdelingen tot enkele ateliers die zich qua inhoud tot elkaar dienden te verhouden (samenwerking, overstap). Maar ondanks het uitgebreide overleg en het aan kunnen tonen dat de voorstellen en wensen van de docenten in het concept waren verwerkt, stuitte ze op toenemende weerstand bij de nieuwe voorstellen. Deze weerstand vloog alle kanten uit en werd nooit operationeel, of voor zover ze het wel werd, greep ze telkens terug op oude zaken die geen recht deden aan het nieuwe concept.

De nieuwe propedeuse werd vanaf de start in september een puinhoop, docenten werden boos en deden niet wat ze conceptueel moesten doen, maar bleven hun in feite gewoon hun vakken geven. Docenten, niet gewend aan veranderingen, spraken tegen studenten over de slechtheid van het nieuwe onderwijs en over hoe tot voor kort alles beter was. Studenten gingen daarop in staking en dreigden de academie te verlaten. Toen studenten werd uitgelegd hoe het concept in elkaar zat, richtten ze hun protest tegen de directie omdat het concept ze aansprak en ze het dus beter uitgevoerd wilden krijgen. Dat is de academie dat jaar en latere jaren niet gelukt. De uitval was erg groot in dat studiejaar. Laten we zeggen, regulier viel ongeveer 70% uit over vijf jaar, nu viel in de propedeuse al zo'n 50% uit (overigens was het de eerste keer dat de uitvalcijfers werden bijgehouden, ook een plan van Landheer omdat hij op de hoogte was van wat het nieuwe College van Bestuur van plan was).

Er kwam een complicerende factor bij. Voor zijn komst was er sprake van grote boventaligheid en veel te hoge uitgaven door de academie, er zou gesaneerd en bezuinigd moeten gaan worden, er was een oude directeur die overspannen was omdat hij nooit had leren delegeren. De oudere docenten koppelden zowel de te verwachten bezuinigingen aan de nieuwe plannen als de bestuurlijke ingrepen tegen de oude directeur en draaiden oorzaak en gevolg om. In het tweede jaar van de vernieuwing werd de kunstacademie door het nieuwe College van Bestuur enerzijds gesaneerd (40% van de docenten weg) en vonden anderzijds renovatie en verhuizing naar een gerenoveerd fabriekspand plaats. Allemaal de schuld van het nieuwe curriculum, dus van Landheer.

In het geheel is volgens Landheer het curriculum sterker docentgecentreerd gebleven dan wenselijk was en is het visiegerelateerde werken door de docenten van de kunstacademie nooit geaccepteerd. Daardoor is de opleiding voor jonge kunstenaars sterk een optelsom gebleven van leuke plannetjes en dingetjes van professionele kunstenaars, niet gereflecteerde scheidingen, harde opmerkingen van docenten, goeie kunstenaars als gastdocent. De academie mist een didactische visie, geëxpliciteerde criteria en het vertrouwen dat er onder de geëxpliciteerde onderwijsrealiteit een meer impliciete professionele overeenstemming schuil ging.

In juni 1985 eindigde zijn eerste en enige adviesperiode bij die kunstacademie en nam hij het besluit dat hij artistiek ondernemer, kunstschilder was.

Later schreef hij over wat er mis was gegaan: ik dacht, als je maar opschreef hoe het moest worden, dat mensen, als ze de tekst gelezen hadden, dat ze dat dan ook zouden gaan doen. Maar ze lazen niet en lieten zich uit over de oogmerken, zonder kennis van zaken. Ik heb te weinig aandacht besteed aan massage. Ik heb

te weinig beseft dat ik een cultuur wilde veranderen. De mensen dachten dat wij als het ware een raster over de academie legden, een bouwtekening, waar zij aan dienden te voldoen en dat wilden ze niet. Maar ze namen niet de moeite te begrijpen dat deze bouwtekening organisch uit hun eigen bende was voortgekomen. Ze snapten niet dat hun hoge uitgaven, hun lage rendementen, hun boze studenten het gevolg waren van hun systeem dat geen systeem was. Ze keken niet naar zichzelf. Cultuurverandering kost tijd, dát heb ik niet begrepen.

Het eerste probleem was dat de verandering van de propedeuse, die in drie maanden bereikt moest worden, een enorme omslag in het doen en laten van de academie betekende. Dat kan niet in drie maanden. We hadden na de ontwerpfasen een jaar moeten krijgen voor de uitvoeringsfase. Het nieuwe concept van zelfwerkzaamheid en zelfontwikkeling was te rigide voor propedeusestudenten. Om dit te realiseren had meer ruimte voor individuele begeleiding gereserveerd moeten worden, zeker in de propedeuse. Opdrachten hadden een duidelijkere plaats horen te krijgen - dat zou een groot deel van de docentenweerstand weggenomen hebben omdat voor docenten het werken met - en beoordelen van opdrachten het hart van hun docentschap uitmaakte. Ikzelf wilde daarbij te graag dat het concept direct en volledig werd ingevoerd in plaats van te denken in termen van ontwikkeling.

Men was het niet eens met een teruggang van vijf naar vier jaar en bleef hangen in algemeen verzet hiertegen. De vereiste bezuinigingen speelden daarbij een grote complicerende rol, in die zin dat docenten zeer wantrouwig waren en in alle ingrepen verkapte bezuinigingen zagen. De directie was daarbij onduidelijk in bevoegdheden. In de idee van de docenten lag de besluitvorming bij de projectgroep wat niet zo was. De directie opereerde niet verbindend.

De docenten ervoeren alle onderwijskundige aanwijzingen als bureaucratische richtlijnen, bedoeld om hun autonomie en identiteit aan te tasten. De docenten meenden so wie so dat veranderingen eigenlijk iets slechts waren, ze waren ook niet gewend aan veranderen.

Volgens de nieuwe directeur had het project een ongekende impact op de academie gehad, waren er ongekende veranderingen bereikt, misschien niet wat we beoogden, maar de weg terug was afgesloten. Dat was misschien zo, maar het bereiken van veranderingen alleen, was niet de opdracht, evenmin als de opdracht was geweest om vastgeroest en verouderd onderwijs los te weken. Er lag een dieper geformuleerd positief doel.

Dit speelde zich af voor de zomer van 1985, de zomer waarin Landheer besloot om professioneel schilder te zijn. Joseph Beuys leefde nog. Beuys had zich hef-

tig verzet tegen selectie aan de poort. Het leek Landheer op zichzelf genomen geen nonsens dat iedereen aan de kunstacademie leerling moest kunnen worden, mits gemotiveerd – ook Landheer geloofde geen zier van de doorslaggevende natuurlijke aanleg en talent. Talent bestaat niet, talent is niks etnisch maar iets cultureels. Het gevolg was dat Beuys te veel studenten kreeg. Als de essentie van kunstonderwijs is, leren door beelden maken en commentaar op die beelden krijgen, werkt het idee van Beuys niet, hij gaf in de kortste keren door de hoeveelheid studenten college op afstand. Niet dat zijn colleges niet inspirerend konden zijn, het punt is, luisteren naar visie en inzicht is wat anders dan zelf iets maken.

Wat Landheer later dacht, was dat er niks van Beuys in de vormgeving van het academieonderwijs zelf was terecht gekomen. Wellicht dat artistiek gezien iedereen tot Beuys moest kunnen worden opgeleid. Landheer meende dat zijn activiteiten, naar de smaak van Beuys, waarschijnlijk te veel bourgeois waren en te weinig artistiek verantwoord ingrijpen in de academie. Freie Internationale Universität für Kreativität und interdisziplinäre Forschung, dát was de titel van Beuys kunstacademie – het is niet van de grond gekomen. Landheer dacht, ik heb niet alleen geageerd, ik heb een cultuur verbouwd.

VII

Na lange tijd ontmoette ik hem weer op een zaterdag in de winter van 1998 met zijn vrouw op de markt. Ik groette zijn vrouw maar richtte natuurlijk al mijn aandacht op Dingeman. Jongen wat vind ik het leuk jou te zien, zei ik. Hij rookte een sigaartje, sprak nauwelijks en bleef op de achtergrond in elkaar gedoken staan. Ik had hem willen vragen om samen wat te gaan drinken maar liet het na. Piekerend liep ik uiteindelijk verder. Ik herinnerde me dat ik hem ook een paar jaar eerder had opgebeld toen ik via via had gehoord dat hij overspannen was. Hij had mij toen afgehouden, gezegd dat hij geen behoefte had om telkens over zijn ziekte te praten. Ik had hem verbijsterd gezegd, maar Dingeman, wij zijn toch vrienden. Ik dacht achteraf, dat hij waarschijnlijk mijn vriend was maar dat het omgekeerde inmiddels te betwijfelen viel.

In 1996 had ik een uitnodiging van hem gekregen. Hij ging met VUT. Kort nadat ik de uitnodiging kreeg ben ik naar zijn kantoor op de hogeschool gelopen en ik vroeg hem wat hij ging doen. Hij bleef maar zeggen dat hij iets niet wist, dat hij moest weten wat de zin was. Het was een groot probleem, zei hij al sigaren rokende op een monotone intonatie. En Landheer was begonnen met vertellen dat hij leefde, dat hij hoogstens achteraf reflecteerde op de zin. Als hij zo nodig een zin moest achterhalen, moest hij zijn memoires gaan schrijven. In de toe-

komst ligt geen zin besloten, Dingeman, de toekomst is open, elke dag weer. Er ligt regelmaat, soms zet je in je agenda een afspraak over een half jaar en als je dan voor die deur van je fiets afstapt en aanbelt, bedenk je ineens, dat je een half jaar terug gepland hebt om hier te zijn, alles is gebeurd, maar je bent er. Je kon het niet voorspellen en toch ook heb je het precies voorspeld. Dan denk je, mijn leven is te voorspelbaar geworden. Dingeman knikte en rookte. Het punt was, hij heeft iets niet gewild, waar Landheer zichzelf in 1985 als adviseur zag die met opgerolde mouwen de academie wel even anders zou maken, daar zag Dingeman zichzelf als een beleidsmedewerker op afstand, die toepassing van de regels toetste. Maar een beleidsmedewerker op afstand kan wel blauwdrukken formuleren en plannen maken maar hij ziet ze nooit gerealiseerd want ze gaan het niet doen. Landheer zou achteraf zeggen, ik stond met mijn voeten in de klei, maar nog niet diep genoeg, ik dacht, je zaait wat en het groeit vanzelf. Voor Landheer een signaal om dieper te pakken, voor Dingeman de Wolf de zekerheid dat alle handelen tevergeefs was.

De voormalige priester is op een ochtend in de rivier gelopen en is verdronken. Dát kon je, gezien de voorbereiding, geen ongeluk meer noemen, dat was gepland. Dat was een plan, op weg naar het grote en absolute niets. Landheer dacht, dat valt niet te begrijpen, daar past alleen grote boosheid, klootzak, denk toch eens na, kijk toch eens om je heen! Of dacht Dingeman de Wolf, mijn leven is mislukt, hier valt niks meer van te maken?

Gelukkig land

I

Begin 2000 kwam er een vrouw op zijn atelier op bezoek. Hij kende haar ergens van maar slaagde er niet in een naam aan haar te verbinden. Ze stelt zich voor als Maria en vraagt hem een half uur van zijn tijd. Ze praat wat over zijn werk en begint vervolgens te vertellen dat haar moeder bij haar geboorte is overleden, dat ze haar met veel moeite in leven hebben gehouden. Dat haar vader Jan Buiten heet. Ze vertelt dat ze zijn werk al vele jaren volgt, dat ze iets herkende in die dode Duitse vrouwen. Niet als vrouwen maar dat ze de kilheid en de alleenheid herkende, dat ze in 1990 een hele middag in het museum is geweest en geprobeerd heeft begrijpen waarom zijn werken haar zo aanspraken.

Landheer luisterde, nieuwsgierig naar het punt dat ze wilde maken. De naam Jan Buiten zegt Landheer alleen heel ver op de achtergrond iets. Landheer denkt plotseling, die vrouw lijkt op Irene. Maar dat verwacht hem, want ze heeft ook wat van Suzanne. De beelden dringen zich zo sterk aan hem op dat hij zich verontschuldigt, hij moet even wat drinken. Hij verdwijnt naar de wc en vreest dat hij flauw zal vallen. Wat is er aan de hand. Hij drinkt water. De beelden tollen in zijn hoofd. In de spiegel ziet hij zijn gezicht, blozend, piekerend, een baard van twee dagen. Hij ziet er levend uit. Hij herinnert zich de eerste kus van Suzanne waar ze heel even, nadat hij haar gekust had en weer naar haar keek, het gezicht van zijn moeder had aangenomen. Hij had zichzelf uitgelachen, je eerste vrouw, Landheer, is dus een kopie van je moeder, dat had je niet gedacht! Natuurlijk had hij niks tegen Suzanne gezegd. Hij loopt terug naar het atelier en vraagt nogmaals naar haar naam.

- Maria Magdalena Buiten, zegt ze.

- Ach kom, zegt Landheer.

- Robert Landheer, zegt de vrouw, wijzend naar het schilderij in wording, je bent van ver gekomen. Ik ken dat schilderij, nee, ik ken de foto, want Irene en ik hebben de foto samen geanalyseerd en zijn ook tot de conclusie gekomen dat één van de vrouwen die jij daar staat te schilderen, onze moeder geweest moet zijn. Dat heeft Irene je geschreven. Irene en ik hebben twee pakketten bij haar gezet, de rest staat bij mij. Ik zou het op prijs stellen wanneer je die spullen bij mij komt halen. Je kunt mij dan vertellen wat er met Irene is gebeurd.

Landheer begint iets te begrijpen,

- Excuses voor mijn vragen, er is eigenlijk maar één mogelijkheid, maar die bestaat niet. Je bent jonger dan Irene, dus je kunt geen kind van Mini en haar Duitser zijn.
- Dat ben ik niet, maar je hebt het juist gezien. Ik ben een zus van Irene, we hadden dezelfde moeder. Ik ben de dochter waaraan Mini is overleden.
- Mini, zegt Landheer, had een miskraam.
- Dat heeft Jan Buiten beweerd, ja, maar Teun wist wel degelijk dat het kind van zijn ex-vrouw en van Jan Buiten in leven is gebleven. Irene is daar achter gekomen toen ze opgenomen was.
- Ik geloof er geen zak van, zegt Landheer.

Hij vertelt haar over de thuiskomst van Irene en de gevolgen daarvan. De vrouw schudt haar hoofd, nee, zegt ze, ik denk niet dat het daarom was, het zal meegespeeld hebben, het heeft haar zeker van haar stuk gebracht maar er was meer.

- Weet jij dat Irene een abortus heeft gehad?
- Onzin, absolute onzin, een abortus zat niet in haar karakter.
- Toch wel, ik sluit niet uit dat het een combinatie van miskraam en abortus is geweest, maar gecuretteerd is ze en hoe, zonder verdoving, het is afschuwelijk geweest.
- Van wie was dat kind?
- Van haar ex, wie anders? Ze was zwanger van hem en wilde zwanger van hem zijn. Maar hij belazerde haar en op enig moment heeft ze gedacht, ik moet weten wat mijn moeder is overkomen. Ik moet het weten. Ze heeft abortus gepleegd en is weggegaan.
- Ik heb er niets van gemerkt, toen ik haar leerde kennen, vond ik haar wel twee personen, één die ze kon worden en één die ze was, maar de vrouw waar ik voor het eerst mee vree was niet bedlegerig.
- Die abortus heeft ze nooit gewild, ze was zo blij dat ze zwanger was, zo ontzettend blij.

Dat kon Landheer zich indenken. Niets had hij ervan geweten, wat hij had begrepen, was dat ze haar man verlaten had omdat het leven met hem tot wachten zou leiden. En Jan de Schilder, was deze abortus de reden dat hij nooit met haar naar bed wilde? Wie zegt hem dat niet Jan de Schilder de vader was?

Hij vertelde de gebeurtenis 's avond tegen de kinderen, dat er een vrouw in zijn atelier was geweest, Maria Magdalena van Buiten of zo, die had gezegd dat ze de zus van Irene was. Hij legde ze uit hoe dat zou kunnen. Hij vertelde de kinderen dat de vrouw erg op Irene leek en dat er nog een derde pakket was. Hij wist niet wat er in zat, maar dat moesten ze maar eens met die vrouw uit gaan zoeken.

II

De grootvader van Robert Landheer, John Landheer, was de architect die zich stevig had verzet tegen het concept Nagele. Robert herinnerde zich vagelijk rokerige discussies met mannen over de bijdrage van de architectuur aan het grote en gelukkige wonen. Nagele, dat zou zo ontworpen worden dat mensen echt konden leven. Men zou niet zoals in de Wieringermeer en andere dorpen rondom Emmeloord, een klassiek dorp bouwen, néé, men zou bouwen volgens de eisen die de moderne tijd stelde, men zou bouwen volgens een strak beeld van echte menselijkheid. In de discussies thuis had zijn grootvader het hoogste woord gevoerd als tegenstander. Landheer had daaruit overigens begrepen dat zijn grootvader dolgraag betrokken was geworden bij het nieuwe bouwen, maar ze hadden hem niet gevraagd. Hij had niets te maken gekregen met De Acht en Opbouw.

Robert Landheer had geen mening meer over Nagele. Hij was door al discussies regelmatig in die dorpen geweest en steeds vroeg hij zich af of hij het eruit zou houden. Irene had, veel beter dan hij dat kon, naar zijn grootvader geluisterd. Ze had altijd beweerd dat hij niet half begrepen had, hoe juist het was wat zijn grootvader zei.

- Ach wat, repliceerde Landheer in de regel, mijn grootvader was een oud huis bouwer.

- Nee, zei Irene, jouw grootvader bouwde natuurlijke groeiomgevingen, jouw grootvader bouwde voor de ondernemende mens op zoek naar ontmoetingen met andere mensen, jouw grootvader maakte geen grote plannen. Jouw grootvader was architect en niet een moderne welzijnswerker van het grote bouwen en de grote visie op menselijkheid.

- Maar Irene, had Landheer haar voorgehouden, er is in Nederland vanaf 1900 niet meer zonder plan gebouwd. Alles is gepland.

- Van Nagele, zei ze, zo klein als het is, hebben ze een slaapdorp willen maken. Nagele is niks, Nagele is alleen maar binnen zitten voor vrouwen. Nagele is een eiland in een polder die de architecten te lelijk vonden om naar te kijken, daarom hebben ze er een dun bos omheen gezet. Nagele zou iets menselijks moeten zijn in een omgeving die is opgezet als monotone massaproductie. Nagele is een enclave van kolonisten, een dorp dat alleen maar ruimte had voor boerenknechten. Stel je voor je bent boerenvrouw, altijd gewerkt en je bent gesaaneerd. Je wordt verplaatst naar het nieuwe land waar je van de ene op de andere dag niks meer te doen hebt dan thuis zitten. Er is niks alleen met je kinderwagen naar de medische voorzieningen lopen. Je werd zelfs geballoteerd in de polder.

- Dát, zei Landheer is niet alleen Nagele in 1960, dat is elke nieuwbouwwijk in elk dorp.

- Néé, echode zijn grootvader, Nagele is gebouwd op een concept van hoe mensen behoren te leven, iets normatiefs, niet het leven zelf. Er zijn geen boeven in Nagele, er valt niets te ondernemen. Nagele, zei Landheers grootvader, is de verwerkelijking van de droom van Le Corbusier in Nederland dus zonder hoogbouw maar met die absurd grote lege pleinen. Lege, groene ruimte, gewonnen door de mensen in onbegrijpelijk kleine huizen bij elkaar te zetten. Je zou in Nagele gemakkelijk de landdag van de een of andere socialistische partij kunnen organiseren.

Johan Landheer vond dat de rechte lijn één van de grootste problemen was. Ze hebben Nagele opgebouwd als een Mondriaan, als een Stijldorp, maar je moet een dorp opbouwen via de afsnijdingen, via het afsteken en via rondingen. Er zijn niet eens daken in Nagele. En Le Corbusier, de goeroe, die beschouwde hij als een nog groter probleem. Nu hebben we in Nederland zulke grote architecten, ontwerpen ze verdomme een dorp met het oog op goedkeuring van Le Corbusier. En ze hebben linea recta de verzuilde samenleving in hun ontwerpen gegoid.

- Nagele, zei zijn grootvader, is een éénbestemmingsdorp. Niks van wat gebouwd is, kan ooit een andere bestemming krijgen, Nagele kan niet evolueren. Het is zoals Rietveld in de marge van het ontwerp aantekende, we zetten in één keer een dorp neer dat tegelijk af is. Dát, zei zijn grootvader, is absurd. In werkelijkheid heeft de katholieke kerk de bestemming van museum gekregen en is er later een wijkje tegenaan gebouwd, waarvoor een stuk omringend bos is geofferd. Maar verder overweegt men het dorp de status van een monument te geven. Erger is, we zien in Nagele ook de resultaten van de pragmatiek gespiegeld, het moest steeds goedkoper worden. Priegelige huisjes in een enorme groenvlakte geplaatst.

- Welnu, zei Robert, dat is toch ook wat we mooi aan Engeland vinden.

- Het is een parklandschap in een op productie gerichte landbouwomgeving. Het centrum van het dorp moest een grote lege grasvlakte zijn. Wonen, werken, verkeer en recreatie zijn streng van elkaar gescheiden. Het wonen is in zeven buurtschappen geprojecteerd, elk bestaande uit een rechthoek huizen die als rechthoek een grasveld omsluit. Elk huis een plat dak. Er waren een promenade gepland en een plein. Recreatie werd buiten het dorp op sportvelden gepland. Het dorp spiegelt nog volledig de verzuilde samenleving, drie kerken zijn er gebouwd en drie scholen, voor elke gezindte is er één. Klein Joegoslavië hadden ze Nagele moeten noemen.

In het overbekende filmpje zien we hooiland midden in het dorp, het zal begin jaren zestig geweest zijn of eind jaren vijftig. We zien dat hooibalen worden opgeladen en dat kinderen spelen tijdens het hooien. Het grote middenplein wordt gehooid. Dát was de droom, de huidige werkelijkheid zijn door de ge-

meentereiniging gemaaide saaie grasvlakten waar geen kind op speelt. Men begreep de nieuwe polder als een strakke en onmenselijk horizon, daarover was men het snel eens. Om Nagele zou dus een bosgebied gebouwd gaan worden zodat de mensen als het ware beschut door de bomen een naar binnen gekeerd veilig bestaan zouden kunnen leiden. Men ging ervan uit dat de nieuwe bewoners van Nagele (er werden uiteindelijk 500 huizen gepland) landarbeider zouden zijn. De vrouwen die naar Nagele zouden worden getransporteerd, waren huisvrouwen, een ander begrip had men zich niet gemaakt. In de overbekende film van Louis van Gasteren werden zij afgebeeld als schortdragend. Met name deze vrouwen stonden, met hun kinderwagens een volledig leeg bestaan te wachten in Nagele. In hun door de moderne architecten van het nieuwe bouwen ontworpen kleine huisjes. In de overbekende film zien wij niet voor niets een vrouw die geen eens zin heeft om uit de vrachtwagen te komen als ze het oude rustieke land verlaten en het nieuwe land inrijden. Néé, zegt de commentator, moeder komt de auto niet uit op de grens. Met een gezicht als een oorwurm test ze het nieuwe huis. Wat in godsnaam wordt ze geacht hier te gaan doen in deze safe area? En dát is niet alleen Nagele, dat is de polder als geheel. Er is niks ontstaan, er is planmatig gebouwd en vijftig jaar later zien we nog steeds geen natuurlijke groei.

Er waren een architectenvereniging De Acht en een architectenvereniging De Opbouw, waarin bekende architecten waren verenigd. Het was een gedreven groepje architecten dat voor Nagele aan de slag is gegaan. Bovendien architecten van naam. Ze geloofden daarbij dat samenwerking met elkaar zou leiden tot een grote prestatie. Ze waren het met elkaar over een aantal basisideeën eens, Landheer zou zeggen, de tekenen des tijds.

Natuurlijk is hij ook later in Nagele geweest. Hij zag in eerste instantie het dorp met ruimte, kleine huisjes, te veel verzuiling, maar wat hij ook zag, waren een wat vervallen parkeerplaats en een wat vervallen zogenoemde winkelboulevard waar eigenlijk alleen een SPAR en een meubelwinkel waren gehuisvest. Hij dacht dat deze boulevard niet het kloppend hard van het dorp kon zijn. Landheer dacht, er is geen kloppend hart. Irene zou zeggen, ze maaien het gras op die velden veel te veel, daarom komt er niemand. In de zeven wijken was waarschijnlijk wel zoiets als sociale controle.

Landheer vroeg zich af of Nagele later niet gebruikt was als centrum waar nieuw komende Nederlanders gehuisvest werden. Landheer dacht, die grote grasvelden met zulke enorme afstanden binnen een buurt en de grote open afstanden naar een lege winkelboulevard, is dat nou iets? Wat doen de mensen hiermee in de zomer? Zitten ze allemaal buiten? Néé, in Nederland wordt niet buiten gezeten. Waarom niet iets overdeks gemaakt in het midden. Wát, vroeg

Landheer zich af, heeft men hier voor de opgroeiende jeugd? Niks dus. Waar moeten die kinderen naar toe?

Maar toch is dit dorp meer dan de optelsom van straten zoals dat bij actuele projectontwikkeling het geval is. De ideeën over menselijkheid die aan het dorp ten grondslag lagen, zijn gemakkelijk te zien. Laagbouw met platte daken, gelijkheid (elke woning een gelijke omvang), elke woning een voor- en achtertuin, wijken in een carré om een groen veld, het hart van het dorp als groene vlakke met de functies winkelen en café, sport aan de rand van het dorp gelokaliseerd, het land eromheen aan het oog onttrokken. Nagele was in feite een enclave, een veilig en beschermd oord in harde en winderige omgeving van een volledig op productie gebouwde polder.

Emmeloord is het centrum gelokaliseerd en daaromheen zijn tien enclaves gebouwd. Het merendeel van deze dorpen is gebouwd volgens de ideeën van Grandpre, ze maken de indruk van in de tijd te zijn ontstaan, evolutionair-vandaar ook de opmerking van Rietveld in de marge. Maar wie tegenwoordig kijkt, ziet dat ook de andere dorpen één stijl, één kleur zijn.

III

Na de dood van Irene wilde hij alleen nog maar de naturalistische gegevenheid van de dingen. Hij wandelde en kwam tot de ontdekking dat, als er iets gepolitiseerd was in Nederland, dat het dan het landschap was. Hij sprak er wel eens over met de museologen van de Reinwardt Academie. Deze hielden hem voor dat ook de grutto en de tureluur cultureel erfgoed waren. Dat je natuurlijk kon zeggen dat de Nederlandse politici en bouwers in hun stupiditeit hun reet afveegden met het cultureel erfgoed, dat het ze geen zak interesseerde, maar dat het ook een keuze was. En dat er natuurlijk gewoond moest worden want wonen is een recht, of hij dat soms vergeten was uit zijn eigen studententijd, had hij niet zelf ook geroepen bij de Nieuwmarkt, wonen is een recht. Ja, dat had hij, dat kon hij niet ontkennen, wel die politici hadden dat ook en die gingen nu hun idealen even waar maken, iedereen een woning en een tuin. Wonen is heel wat minder neutraal, Landheer, dan je dacht.

Hij volgde een schildersprogramma op televisie. De vraag was of je landschappen binnen of buiten moest schilderen. De stelling was dat de grote meesters buiten schilderden, kijk maar, hoe kan Van Gogh anders zo natuurgetrouw schilderen? Landheer deed er het zwijgen toe terwijl zijn kinderen hem vragend aankeken. Robert, zei Johan tenslotte, Ruysdael deed over sommige schilderijen toch wel een jaar? Ik denk het, ik denk het, zei Landheer en hij

voegde glimlachend toe, dan zal hij wel elke dag buiten hebben gezeten terwijl de zomer voorbij was. Maar hoe deed hij dat dan? Tekeningen en etsen zei Landheer vanaf Rogier van der Weiden is de tekening het communicatiemiddel voor schilders. Tegenwoordig maak je een foto. Natuurlijk schilderde Ruysdael niet buiten, hij schetste wat of liet zijn assistenten buiten beelden halen. Het werk van Ruysdael is constructie, reconstructie, verbeelding. Ruysdael schildert Hollands licht als geestesgesteldheid, als een manier van denken, als een gemoedsstemming, als de volksgeest, uitgewoond door de zee, de regen en de aflopende oorlog met de Spanjaarden. In 1646 schilderde hij zijn eerste werk, een klein werkje, bomenlaantje, stikdonker met een kleine opening naar de oneindigheid, die je direct voelt als vrijheid. Néé, Ruysdael schilderde Hollands licht, vrijheid, absoluut geen naturalisme. De vraag naar de werkelijkheid van het Hollands Licht is natuurlijk leuk, maar die landschapsschilders, met name Ruysdael en Hobbema, die schilderden alleen maar de grijze tintelende nieuwe vrijheid.

Hij pakte zijn boek met het complete werk van Jacob van Ruysdael uit zijn kast, bladerde, keek. Hij dacht, kijkend naar de Haarlemse bleekvelden, dit is waar, na van Ruysdael is er enkel uitgewerkt. Hij kon het niet verklaren en wilde het niet verklaren. Hij dacht, er zit meer waarheid in het landschap. Hij dacht aan Jan De Schilder, het naturalisme als de grote ontkenning van de beelden, gewoon de alledaagse waarheid.

Alma had hem in april 1997 een verrekijker cadeau gedaan. Hij leerde daarmee dat wat hij tot dan in de polder had gezien geen naam kon hebben. Hij had gefietst en hij had gemeend van de natuur te genieten, van de horizonnen, van het weer. De verrekijker maakte voor eens en vooral een einde aan dit blinde genot, dat in zekere zin identiek was aan televisie kijken. De natuur als driedimensionale zintuiglijke vorm van goedkoop vermaak. Een kermis waar het altijd prijs was. De amateur hardfietsers, die in een groep van vijf of zes door het landschap racen. Hij had het ook gedaan en was altijd thuisgekomen met de opmerking, wat is Nederland toch prachtig, wat zijn er toch nog veel kleine weggetjes. De doorbreking van die alledaagse waarneming: hij staart gewoon met een verrekijker omhoog naar een boom en plotseling blijkt hij een specht gevangen te hebben. Hij haalt zijn verrekijker weg en hij ziet eerst alleen de boom. Er bleek een ongekende rijkdom zichtbaar te maken te zijn. Men weet niet wat er gaande is. De boeren weten het, de jagers weten het, de vogelaars weten het en de biologen. Maar bijvoorbeeld de bouwprojectontwikkelaars die zo'n gruttoweiland opofferen voor Vinex, die weten het alleen van horen zeggen van wat ze de milieubeweging noemen. Dus hoeven ze geen handelen aan die schoonheid te verbinden. Omdat ze, omdat ze nooit in de lente geconcentreerd hebben gekeken naar een tureluur op een paaltje. Dat ze collectief bezig

zijn de grutto en de tureluur uit te roeien, is gebrek aan respect voor deze vogels, is wat dit volk barbaars maakt. Is domheid.

Nog geen twee jaar daarvoor had hij zich, in de boeren verplaatsend, verheugd op een goed maai-jaar, wanneer drie keer gemaaid kon worden. Nou, de koeien hoefden zich geen zorgen te maken in de winter, zei hij dan tegen zijn kinderen. In 1998 reed hij in de trein, eind april, toen hij de eerste tractor met zijdelingse cyclomaaier een hoog grasveld plat zag maaien, besepte hij ineens dat hier niets levend uit kwamen. Dat hij niet langer illusies over schone en ongerepte natuur diende op te houden. Hier was sprake van een collectieve nestvernietiging. Hij dacht, wat is er in godsnaam in de boerenstand gekomen dat ze zo meedogenloos eind april al maait, dat ze zo meedogenloos haar koeien op stal houdt. Nog ver in maart worden de velden bewerkt en eind april, als de eerste groeispuurt voorbij is, maaien ze collectief alles kapot wat maar kapot te maaien valt.

De beste manier om een leek te imponeren is te zeggen dat er rond het plas-sengebeid waar je woont ongeveer honderd roofvogels rondvliegen. Buizerds, haviken, valken, kiekendieven. Men denkt soms dat er nog maar twee buizerds in Nederland wonen en wel in Artis. Men gebruikt ook de term stootvogel, maar die term doet het karakter van deze Einzelgängers te weinig recht. Met de kinderen tegen het einde van de middag rondfietsend en met geduldige observatie kwamen we toch al gauw aan een tiental van deze vogels. Met name natuurlijk buizerds en torenvalkjes, maar tevens altijd wel een boomvalk of een sperwer of een kiekendief, bruin of blauw, maar dan meestal een vrouwtje. En daar zat vanmiddag op een paaltje een, wat ik dacht boomvalk, maar achteraf gezien was het vermoedelijk een slechtvalk. Had ik maar een foto gemaakt. In de winter langs de autowegen op paaltjes zijn er nogal wat buizerds te zien. Op zoek naar kouwelijke muisjes of kleiner gedierte, torren, want men moet het zich niet te moeilijk maken.

Hij was op het einde van een loopdag, opgebeld door een collega uit Naarden. Landheer, jij doet tegenwoordig toch aan vogels, ik heb een roofvogeltje doodgereden op de autobaan. Ik ben gestopt en heb het meegenomen, wat moet ik er mee? Natuurlijk ging het gesprek vervolgens over de vraag hoe verantwoord het was om op de autobaan te stoppen. Opnieuw die kilheid in zijn hart en de wetenschap dat hij nooit een rijbewijs diende te halen. Men lachte hem er om uit, dat heb ik nu toch nooit gehoord, een man die niet rijdt. Met zijn Petersons vogelgids was Landheer naar de kennis gereisd, een jonge torenvalk, vrouwtje, diagnosticeerde hij, zonder het boekje. Hij belde maar eens naar een adres uit een plaatselijke vogelwerkgroep, de inspecteur van de vogelwet uit Ankeveen. Die bleek geïnteresseerd te zijn, althans het biologisch instituut waar hij werkte. En de collega en Landheer brachten het vogeltje meteen.

Ze spraken over de trefkans van het woudaapje in de plassen. Dit jaar nog niet gezien. Niemand had het gezien. De otter was inmiddels algemeen geaccepteerd verdwenen. Maar nu nog het woudaapje, symbool van zijn jeugd in Krommenie, de molen De Woudaap op het einde weg aan de Nauwenaertse vaart. Waar hij gevestigd had. Landschap waarvan hij pas nu beseft had gekregen. Als kleine jongen ging zijn blikveld niet verder dan de Noorderham, Krommeniedijk en de andere kant op tot Zaandam en ten oosten, Assendelft. De eigenheid van dat polderlandschap was hem ontgaan. Noem het: gelukkige jeugd. Woudaap overigens nooit gezien maar in de taal dagelijks aanwezig. En daarom ging zijn zorg uit naar die woudaap: sterker nog scheen hem het uitsterven onontkoombaar. Alles bebouwd inmiddels in Krommeniedijk, geen grutto meer te zien tussen het dorp en de vaart.

Nadat de inspecteur begreep dat hij met kunstenaars van doen had, bracht hij de epileptische fotograaf ter sprake. Hij haalde een paar foto's van jonge woudaapjes tussen het riet te voorschijn. Zo, had hij gezegd, zo, tsss, hoe is dat mogelijk? Wat een mooie foto's, het lijken wel roerdompen, trouwens zo in zwart witfoto als ze klein zijn, bruinig zeker? Of hij wel eens van het motormerk Yamathi gehoord had. Ja, dat had hij, maar verder wist hij het niet meer. 50cc, TT Assen, Paul Lodewijkx. Ja, vaagjes. Wel, hier stond het hele fotoarchief van Paul Lodewijkx. Of hij het woudaapje in het vogelboek Broedvogels van Noord Holland had gezien. Ja, overbekend tussen of op de waterlelies, klein vogeltje met dikke nek om vissen te kunnen verzwelgen. Ontroerend mooie foto. Omdat het een beeld van een vogel was die hij vermoedelijk nooit in levende lijve zou kunnen aanschouwen. Niemand.

Dat was Paul Lodewijkx. Zeer gedreven. Altijd bezig met zelf hutten te bouwen in de Spiegelplas, daar zat ie dan dag in dag uit. Opgevreten door de muggen. Wat was dat voor man die iets gefotografeerd had, dat in Nederland vrijwel uitgestorven was. De man had een jaar na zijn TT-zege een motorongeluk gekregen en ten gevolge daarvan dusdanig epilepsieaanvallen gekregen, dat hij geen werk meer kon doen. Hij was natuurfotograaf geworden en vijand van de recreatiejagers. Mensen die volstrekt geen benul hebben van wat ze doen. Daar is een natuurgebied en daar mogen ganzen ongestoord foerageren. Dat heeft mensen veel inspanning gekost om die dieren daar te houden. En kijk, daar gaat een kiekendief. Een sportjager, dat zei de inspecteur, in deze omgeving is een persoon die aan de rand van het natuurgebied de dieren met zijn geweer opwacht en dit beargumenteert met de economische functie van de jachtrecreatie.

Het stiekem neerleggen van een bruine kiekendief. Of het en passent om niet een schot hagel door een eksternest jagen. Zo, omdat dood goed zou zijn. Men

raakt zo verontwaardigd, zei de inspecteur, omdat dergelijk recreatief barba­rendom geaccepteerd goed is en de protesterende vogelaar zo'n natuurfreak, zo'n pretbederver. Kijk, het is 23 juli, daar vliegt een houtduif, die leg ik neer want die is schadelijk voor de graanoogst. Landheer knikte denkend aan het maaigeweld rond 30 april. Op 30 april worden alle weilanden plat gemaaid, in­clusief de gruttonesten. Ik ben, denkt Landheer, een kunstenaar, geen protest­beweging. Ik heb te zwijgen over de actuele politiek.

Hij heeft tijdens het fotograferen op de Ankeveense Plassen een epilepsieaan­val gekregen, is van zijn steiger gevallen en is verdronken. In een artikeltje over een waterral vertelt hij hoe het beestje zich 's morgens gedraagt als hij wakker wordt in de winter als alles dichtgevroren is. Zo tussen zeven en acht, elke morgen doet hij zus en zo. Hij heeft dus in die winter met 15 graden vorst elke morgen vanaf zes uur op wacht gelegen. Dat was een vorm van gedreven­heid, die Landheer fascineerde. Wat, dacht Landheer, is de kunstzinnige waar­de van een foto van een woudaapje? Geen enkele, vermoedelijk. De waarde is het besef van de inspanningen die getroost moeten zijn dit zeldzame kleine reigertje te fotograferen. Wat drijft iemand tot dergelijk handelen. De wil om zeker te weten. En de wil om met bewijsmateriaal aan te komen. Hoezo, zeker te weten? Men moet een vogel en detail gevolgd hebben, gezien hebben wat hij doet, broedend, overwinterend om te weten hoe hij overleeft en om hem te kunnen fotograferen.

Wij ringen de vogels weliswaar, maar wij weten niet hoe de trekkende beesten gedurende de trek hun dagen doorbrengen. Wij gissen maar wat. De geschie­denis schrijven van één grutto kon voor de mensheid van de toekomst wel eens van groter belang blijken dan de geschiedenis van Napoleon. Het verhaal van het maaien van één weiland eind april en het precies beschrijven van wat er gebeurt. En natuurlijk de geschiedenis van de vijftigjarige scholekster die gis­teren door een jager op een berg kuilgras met lood aan flarden geschoten is. Vijftig jaar heeft de oude mannetjesvogel zich overeind weten te houden. En nu, dankzij een laat broedsel stond hij wat te dromen op de hoop en de jagers, die wisten dat het geen ekster was, schoten hem vanuit de auto vlak voor het naar huis gaan nog even tot een bloederige hoop. Om niet. Een scholekster die ik vorig jaar de hele zomer gevolgd had. Vijftig jaar leven zonder menselijke geschiedenis, maar wel: de Duitsers zien binnenvallen, in Afrika geweest tij­dens Rommel. En al die tijd bezig geweest met voldoende voedsel te vinden om aan te sterken voor een volgende vlucht en op zijn hoede dat zijn vrouwtje er niet vandoor ging als hij even wat voedsel pikte. Oud en wijs geworden, ver­koos hij niet langer de drukke kust, maar de relatief vereenzaamde polders, waar geen mannetje hem komt lastig vallen om zijn vrouwtje te stelen. Maar wel: de kraaien en de kiekendieven. Maar hem kregen ze er niet meer de lucht

voor in. Verontwaardiging, machteloze verontwaardiging. De kievit die terugkeert naar de polder, het niet begrijpt en vlak langs een bouwperceel een nest maakt.

Het archief van de fotograaf bevatte behalve vogels ook een paar foto's van de verschillende moordenaars. Juweeltjes van foto's waar je een groep jagers een rouwe eend ziet opeten, onder het bloed zittend. Een foto waar je drie jagers lacherig elkaar ziet pijpen en daarbij een geweer in de eigen kont steken. Ha, ha, zie eens wat ik durf. Maar ook een ernstige foto waar een groep jagers een ree verkracht allemaal met een erectie en hun broek op hun knieën. Geen wonder dat ze alsmaar weer hadden geprobeerd de epileptische fotograaf te mishandelen, zoals de inspecteur vertelde. Een groep jagers die op een kat schiet. Of een groep jagers die triomfantelijk een half aangeschoten ree laat zien. Die hebben we gisteren geschoten, expres maar half om de honden een kans te geven. Die vonden hem niet en toen hebben we het ziek geschoten dier een dag de kans gegeven om zelf te sterven. In normaal Nederlands gezegd: we hebben het expres half gemaakt om het een lange martelende dood te laten sterven en we zijn te beroerd om, als we ons dan toch bloeddorstig gedragen, het ook goed te doen.

Hij kon niet zeggen dat hij begreep waarom hij geboeid was geraakt door de epileptische vogelfotograaf, die aan de kant van de waarneming had gestaan en niet aan de kant van de idee. Er komt iemand op je weg wiens werk al tientallen jaren bestaat en die zich verzette tegen het jagen op de plassen. Een jacht waar hij tot aan het einde van die zomer, voordat die torenvalk werd aangereiden, geen weet van heeft gehad. Een zoeken naar het woudaapje, waarvan hij het bestaan van enig belang of enige tragiek niet had geweten. Men zoekt geen boodschap over de mens die de natuur vernietigt. Deze epileptische fotograaf heeft met gevaar voor eigen leven de strijd aangebonden tegen wat hij genoemd zou hebben, mijn vogels. Wie geeft jullie het recht iets kapot te schieten of kapot te maaien dat ook mijn vogels zijn. En dat was precies de verontwaardiging die ik voelde toen ik een duif met mijn verrekijker volgde en vervolgens een gecamoufleerde hoop met twee mensen met een geweer mis hoorde schieten op mijn duif, die overigens goed aanvoelde dat de knal voor hem bedoeld was, want hij versnelde. Met een schot hagel valt er maar weinig te missen aan zo'n beest, natuurlijk. Hevige verontwaardiging, hoe halen ze het in hun hoofd, laat die beesten het zelf uitzoeken.

Zoals eveneens de meeste dierenboeken voor de westerse mens uitblinken in spectaculaire plaatjes: anaconda grijpt krokodil of leeuw grijpt zebra. Dat soort plaatjes had Lodewijkx niet gemaakt. De vogel in zijn omgeving staat centraal. De woudaap met licht natte borst, wat er op wees dat hij net geregen had. In

een hutje plaatsnemen en vervolgens zitten en wachten. Er was in het dorp iets gaande dat hij niet had geweten, maar dat hij had behoren te weten, omdat hij zich tegen anderen profileerde als natuurliefhebber en natuurkenner. Hij zag toen ook wel eens een reetje en ging op vakantie wel eens 's morgens om zes uur fietsen om ze te zien.

IV

Oppervlakte. Visieloos leven aan de oppervlakte. Verlies van betekenislagen. De mens is zoals hij zich onmiddellijk aan je presenteert. Twee vragen zaten hem dwars. De eerste was hoe Fabritius zijn puttertje geschilderd had. Waren puttertjes huisdieren, waarschijnlijk? En zo nee, hoeveel moeite had Fabritius zich dan moeten getroosten om het diertje te zien? Hijzelf had niet van het bestaan van deze vogels geweten. Het schilderijtje was een mysterie geweest. En nu, met zijn verrekijker kreeg hij plotseling deel aan de wereld van Fabritius. Fabritius had gelijk, was het enige dat door hem heenging toen hij voor het eerst een puttertje zag. Er waren, zo besepte hij nog weer later, meer distels in die tijd. Alles tegenwoordig kapot gemaaid en kapot vergiftigd, want distels zijn onkruid. Terwijl het puttertje, de distelvink, distels nodig had om te overleven.

De tweede vraag was de vraag naar de mening van Kant over verrekijkers. Zou Kant verrekijkers en microscopen accepteren als verlengstuk van de waarneming? De reine Mannigfaltigkeit. Of zou volgens Kant de wereld van de verrekijker een verregaande overschrijding van de waarneming betekenen? Behoorde de per verrekijker zichtbaar gemaakte natuur tot de wereld van het verstand? Hij dacht, verrekijker is waarneming. De verrekijker is een instrument dat beredeneerd is. Dat een toepassing is van bepaalde optische wetten. Een verrekijker zou mogelijkerwijze door Kant geïnterpreteerd worden als een te verregaande mystificatie van de menselijke waarneming. Ach nee, dacht hij dan, zo kleingeestig zal Kants analyse van de zuivere rede toch niet zijn?

Wat doe ik, zo vroeg hij zich af, als ik vogels observeer? Het antwoord luidde: dan ben ik volgens Hegels beobachtende Vernunft op zoek naar de doelrationaliteit. Ik zoek geen wetten van de dode natuur, maar zoek de zin van het zo zijn van de vogel, van het hier aanwezig zijn. En de volgende vraag is dan wat ik doe als ik mensen op dezelfde wijze met een verrekijker observeer.

Dan ben je een voyeur, want het gedrag van mensen is niet wat ze schijnt, gedrag van mensen is intentiegeleid handelen. Waarom bevindt zich deze vogel hier? Omdat de juiste biotoop voor overleven, voortplanting en voedsel aanwe-

zig is. Natuurlijk wel de juiste biotoop, maar veelal ook de mens met maaimachines en dat schijnt er bij vogels niet in te willen, gezien het gegeven dat ze jaarlijks terugkeren naar plekken waar hun nesten en jongen met massa's worden stuk gemaaid, dat vraagt een cultuuromslag die enige decennia kan duren. Ook de grutto's vertrekken op den lange duur vanzelf want ze sterven hier uit. Met al die mestinjecties is er geen steek leven meer in de bovenste delen. Dan constateren we bij het begin van een lente dat de grutto en de tureluur niet zijn teruggekeerd, dat de natuur een andere richting is ingeslagen. Herintroductieprogramma. Niemand is verantwoordelijk, alleen op dorpsniveau wordt gekeken naar kleine stukje land. Alle dorpsniveaus opgeteld, blijft er dus niets meer over van het culturele erfgoed. Nederland wordt heftiger opgeblazen dan Rotterdam en latere generaties zullen zeggen dat deze generatie vernietiging heeft gezaaid.

Op een dag zag hij in de polder een jonge torenvalk een muisje pakken, nadat deze eerst een paar kieviten schrik had aangejaagd door voor zijn doen snel te vliegen. Triomfantelijk was deze jonge torenvalk over een andere roofvogel op de grond gevlogen, met muis en al nog even een schijnaanval uitvoerend. De andere roofvogel bleek een boomvalk, geen jonge. Getreiterd demonstreerde deze vervolgens aan de jonge torenvalk hoe een aantal weilanden met kieviten en spreuwen behandeld diende te worden. Sneller dan zelfs een ervaren oog hem volgen kon maakte hij in minder dan enkele seconden tijd drie weilanden schoon door een aantal uitgekiende duikvluchten en aanvallen binnen de wolken van kieviten. Het kostte Landheer vervolgens zeker vijf minuten om de boomvalk opnieuw te ontdekken. Die zat, terwijl de kieviten nog steeds nerveus in de lucht zaten, op zijn gemak wat in zijn veren pikken.

Bezig met verzamelen had Landheer rond een klein gemaal voor het eerst deze nazomer ongeveer tien huiszwaluwen gesignaleerd. Daarnaast nog een grote troep boerenzwaluwen, vermoedelijk met hun tweede legsel in de weer. Hij had tevreden naar de huiszwaluwen gekeken, die andere jaren bij het gemaal onder het dak hun lemen nesten gebouwd hadden. Dit jaar waren ze er half april geweest, hadden een week gewerkt en waren toen verdwenen, hun min of meer verbeterde nesten achter latend. Hij was doorgelopen en toen hij omkeek, gewekt door gegil van de zwaluwen, zag hij vier jonge torenvalken hangen boven de zwaluwen, steeds maar bezig met het vanuit hun bidpositie ondernemen van duikvluchten naar de zwaluwen.

Natuurlijk vingen ze er geen een, integendeel, de zwaluwen ondernamen eerder aanvallen op de jonge torenvalken. Drie vlogen er verder, maar een vierde ondernam, voor hij doorvloog nog een duikvlucht op een juist wegvliegende purperreiger, vervolgens in dezelfde vlucht nog even een lichte touché bij een stormmeeuw en een kraai.

En de irritatie nam toe. Dan stond hij 's morgens om zes uur op naar de polder zich op te winden over plekken die hij als jagersschuilplaatsen vermoedde of schuwheid van ganzen die hij overdreven achtte; dus schuwheid voor de jacht. Zijn geschreeuw tegen die schutters liet hij achterwege. Zijn vogels werden uit de lucht geschoten. En men noemde dat vrijheid en recht. Machteloos toezien. Even pijnlijk was Vinex. Een perfecte uitdrukking van een tot in het absurde doorgevoerd menscentraal wereldbeeld.

Hij stond jagers te observeren toen er een hardloper bij hem langskwam. Klootzakken, zei hij tegen de hardloper, maar deze zei dat je het genuanceerd moest zien. Kijk, dat ze eksters afschieten is juist goed, die beesten hebben alle kikkers opgegeten, daarom zijn er geen kikkers meer. Mijn baas en een goed vriend van me zijn jagers, dus heb ik het allemaal anders leren zien. Hij zweeg, hij had willen zeggen, dat van die kikkers is nu zo'n typisch voorbeeld van het goedpraten van een slechte zaak met slechte argumenten. Het zijn wel in de laatste plaats de eksters die de kikkers opeten of de ganzen die de wei van de boeren vernielen. Laten we dan eerst alle reigers, roofvogels en ooievaars kapot gaan schieten, dat zijn ook kikkerrovers. Hij had nagedacht over wat mogelijkwijze een wet van de menselijke psyche was. Het vooroordeel. Plaats iemand in omstandigheden waar hij afhankelijk is van zijn baas en hij zal al gauw niets anders kunnen dan de onophoudelijke behoefte aan legitimatie geloven. Want jagers zijn in hun vrije tijd alleen maar bezig hun gedrag te rechtvaardigen. Vooroordeel en niet gecontroleerde bakerpraat. Ook hij zweeg in sommige omstandigheden waar hij gevaar liep.

Men kan ook gemakkelijk zijn of haar gedrag verklaren vanuit wat vroeger gebeurd is. Alsof je het zelf niet bent. Het wordt gehandeld in jou en je meent dat je niet kunt verklaren wat er gebeurt. Het niet nemen van de verantwoordelijkheid. Heel lang had het geduurd voor hij snapte waarom hij zo geïrriteerd raakte. Hij kreeg er alsmaar geen greep op. Je doet alsof je een beest bent, dat gedetermineerd door de omstandigheden handelt. Hij probeerde zijn onmacht te schrijven te verhullen door te zeggen dat hij over de natuur schreef, maar hij kon helemaal niet over de natuur schrijven, anders dan op een krantenkolomachtige manier. Het uitsterven van het woudaapje, was een feit, iets ergs, maar er viel door hem geen drama van te maken. Ik fietste met mijn verrekijker door de polder. De grutto was er nog niet, maar ik zag een kievit de eerste aanvalsvlucht maken. Ganzen verzamelden zich. Hij had de indruk dat de groep kramsvogels groter werd. Die zouden vandaag of morgen vertrekken naar het noorden. Koperwieken mengden zich inmiddels onder deze vogels. Het waaide, voelde guur aan. Met handen die niet meer warm zouden worden, arriveerde hij enkele uren later thuis.

De fixatie op de jager als dader liet hem uiteindelijk weer los. De jager was slechts exemplarisch voor het westerse geweld tegen natuur en dier. Onbegrijpelijk, dacht Landheer, wat zich de afgelopen jaren onder het motto van verwetenschappelijking van het productieproces landbouw, veeteelt en huizenbouw aan terreurvormen tegen de dieren en het landschap heeft gevestigd. Hoe haalt men het in het hoofd om al eind april te gaan maaien. Of om de koeien op stal te houden en het gras naar de koeien te brengen?

Expositie

I

April 2000. Galerie Boerhout, Keizersgracht, vrijdagmiddag 16.00 uur. In kleine kring aangekondigd, een expositie van nieuw werk van Robert Landheer. In een apart zaaltje worden enkele teruggevonden liefdevolle tekeningen geëxposeerd, inclusief een teder portret uit de periode dat de schilder Irene van Buiten leerde kennen, werk van voor 1985. Het grote laatste oordeel waar veel vrouwen rond een kuil lopen waarin eigenlijk niet goed te onderscheiden valt wat er in zit, maar de toeschouwer weet het direct omdat het grondbeeld hem bekend is. De focus voorzichtig op één van de vrouwen die er bij staat alsof ze niet begrijpt wat haar overkomt. Dat zie je zo, die heeft er niks mee te maken, die heeft het zeker niet gedaan. Daarnaast een aantal werken van lopende vrouwen door soms meer, soms minder onttakeld landschap. Het zijn schilderijen in lichte grijze toon geworden, maar tegelijk kleurrijk, optimistisch, wellicht heeft hij eindelijk het licht in de ogen van de vrouwen weer geschilderd. In een aantal van de wandelende vrouwen in de losse schilderijen herkennen we zeker Irene, maar wie de foto's kent, ziet ook haar moeder lopen. Landheer heeft met veel plezier gewerkt aan de lopende vrouwen, hij heeft er o.a. de drie hooimeiden van Breugel in verwerkt. Zaten zijn dode Duitse vrouwen dik in de verf, speelde de materie een rol bij het uitbeelden van de lichamelijkeheid, hij heeft nu gekozen voor een meer glacerende stijl, ver doorgewerkt waardoor het geheel zowel een traditionele indruk maakt als, door de beelden, een actuele indruk. Ondanks deze voor hem andere technische aanpak, is het duidelijk dat hier Landheer aan het schilderen is geweest. Desgevraagd zal Landheer zeggen dat hij heeft gekozen voor deze glacerende benadering omdat dergelijk schilderen hem rust gaf, ik had, zal hij zeggen, veel te overdenken en wie wil denken moet niet met de verf smijten zoals ik dat vroeger deed.

De kinderen van Landheer lopen er ook rond. Ze hebben de werken zien ontstaan en het heeft ze goed gedaan dat Landheer zo intensief met hun moeder bezig is geweest. Als Irene goed was geweest, had ze geen zelfmoord gepleegd, dat heeft hij ze voorgehouden, ik heb Irene alles geboden wat in mijn vermogen lag behalve overnieuw beginnen. Als Irene wel was komen wonen was er een andere aanleiding geweest. Het was een ongeluk. Hij meent dat ze deze gedachte inmiddels accepteren, rest het bedrukkende gevoel en de vraag of ze alles hebben gedaan om te voorkomen – het antwoord is nee, natuurlijk.

Hoe dan ook, wie de vrouwen ziet lopen, heeft nauwelijks het gevoel dat ze een kloteleven leiden. Hij kijkt naar Hanne, 12 jaar inmiddels en op weg naar het voortgezet onderwijs. Hij denkt, hoe zal ze zijn over een jaar of vijf, wat dan. Geen moeder vanaf haar zevende. Alma kwam en Alma ging. Johan, onzeker rondlopend, gaat deze zomer naar de derde klas van het gymnasium. De droom van het gesloten artistieke gezin waaruit ieder lid een plaats vond, verstoord. Hanne en Johan hebben een eigen hoekje in zijn atelier. Johan kwam dit jaar regelmatig uit school bij hem leren, Hanne zat er in de weekenden en ging ook 's middags nog wel eens met hem mee terug. Hij had met Hanne afgesproken dat hij drie middagen om half vier thuis zou zijn. Geen rijbewijs, geen snelheid voor Landheer, dus per fiets op en neer met z'n tweeën. Iets van de droom is overigens verwerkelijk want Hanne heeft wel degelijk mee geschilderd aan onderdelen, waarvan Landheer haar precies heeft uitgelegd wat ze moest doen. En Hanne tekent ook. Johan niet, Johan ziet wel wat zijn vader aan het doen is, is ook trots op zijn vader maar moet weinig hebben van schilderijen en kunstenaars. Die hij overigens voortreffelijk kan imiteren.

Galeriehouder Boerhout is verguld. Die zegt dat dit het eerste grote nieuwe werk van Landheer is sinds de dode vrouwen. Dat de meester heeft laten zien na een periode van zoeken en onzekerheid in staat te zijn tot grote projecten. Dit is wereldgeschiedenis van de schilderkunst, zegt hij en er zijn ook nog tekeningen. Landheer ziet dat veel mensen in gesprek gaan met de galeriehouder, over een bepaald werk, er wordt in lijsten gekeken, er worden stickers geplakt. Het verbaast hem, verheugt hem en maakt hem onzeker. Zijn prijzen zijn absoluut niet laag. Onzekerheid omdat de kinderen wellicht menen dat hij Irene niet in de verkoop mag gooien.

De directeur van het museum komt naar hem toe en schudt hem de hand. Het wordt tijd, Robert, dat het museum een nieuw groot werk van jou in haar bezit krijgt. Wat dacht je daaraan te doen? Landheer glimlacht en zegt dat er een bod van een Engels museum op het laatste oordeel ligt dat hij niet kan weigeren. De museumdirecteur reageert verontwaardigd, als hij geweten had dat er geboden kon worden, hij moet toch ook in de gelegenheid gesteld worden en bovendien is driekwart van zijn grote werk inmiddels in buitenlands bezit. Landheer beaamt, zegt dat hij het natuurlijk zeer aantrekkelijk vindt wanneer musea elkaar over zijn werk kapot bieden maar dat hij, op een bepaalde manier natuurlijk, de samenleving geen poot uit wil draaien. Néé, hij is niet van plan een hoofdwerk te schenken aan het museum, daar is hij ondernemer voor, maar de directeur moet volgende week vrijdagmiddag maar eens bij hem op het atelier komen, dan trekken ze samen een fles wijn open, dan kan hij twee projecten in wording zien, waarvan er op één geen optie zit. Landheer wil hem een aanbod doen, een groot werk kopen, twee kleinere eerdere werken erbij

een paar tekeningen, wat dacht hij daar van, neem ook je conservatoren maar mee. Johan is erbij komen staan, je vader, zegt de directeur tegen hem, is te genereus voor deze wereld. Daar hebben wij, zegt Johan, toch niet zo veel van gemerkt anders... De mannen lachen, drinken en bezegelen de afspraak.

Landheer drinkt en wandelt rond, vanmiddag is hij tevreden. Veel mensen die nadat ze met de galeriehouder hebben gesproken door Boerhout méé worden getrouwd en aan hem worden voorgesteld. De mensen zijn schuchter, denkt Landheer verbaasd, zij komen moeilijk uit hun woorden, ze hebben zoveel respect en zijn blij met het besluit dat ze juist hebben genomen om een werk van mij aan te schaffen. Maar ze stamelen iets over hun droom, dat ze al een tekening hebben en dat ze over dit nieuwe werk volstrekt met stomheid geslagen zijn. Landheer mist Alma, dat is duidelijk, die had hier bij moeten zijn om het woord met hem toe doen maar die komt niet, dat weet hij zeker. Hij denkt het en Hanne zegt het, jammer dat Alma er niet is, heeft ze wel een kaart gekregen? Hij heeft haar geen kaart gestuurd maar een briefje geschreven.

Een vrouw komt naar hem toe en stelt zich voor als kunstredactrice van een landelijk blad. Ja, hij kent haar naam en hij heeft ook wel eens iets van haar these gehoord, wat was die ook al weer, de kunst is geïsoleerd geraakt en is museumkunst geworden, speelt geen actieve maatschappelijke rol, kunstenaars moeten leren niet alleen via beelden maar ook op andere wijze te communiceren. Zoiets, zegt ze, maar dan anders. Ze zegt dat ze het op prijs zou stellen om een artikel over hem en zijn nieuwe werk te schrijven voor het dagblad of voor een weekblad en dat ze daarvoor een gesprek met hem wil voeren. Landheer zegt dat hij tot heden geen interviews heeft gegeven, zichzelf zo ver als mogelijk uit de publiciteit wil houden, anderzijds dat hij haar analyses interessant genoeg vindt, dat hij ook wel nieuwsgierig is wat ze hem voor de voeten wil werpen. Hij aarzelt, als hij één keer zo'n gesprek voert, komen ze dan niet allemaal met hun museumtijdschriften en kunstbladen? Wil hij dat? Alles wat zo persoonlijk is geweest, wat zo zonder gevoel voor het kunstzinnig debat is geschilderd, wat gebeurt er als ze hem vraagt naar zijn mening over abstracte kunst? Of over zijn visie op kunstenaarschap? Of over de toekomst? Wil hij zo'n gesprek, weet hij veel, hij is meester-schilder en maakt gewoon beelden.

- En dus, onderbreekt ze zijn aarzelingen. Het is goed, zegt hij, mits u niet te veel wilt spreken over de moderne kunstzinnige context en mijn mening over wat kunst is. Ik ben gewoon ondernemer, professional, ik had ook organisatieadviseur kunnen zijn. Er is niks hogers, bedoel ik, geen talent of roeping, er is gewoon werk. Ze knikt, kan het deze week? Opnieuw die boosheid die hij kent van vroeger als mensen hem van zijn werk willen houden, hij had één middag te vergeven, donderdagmiddag, zegt hij, dat is volgende week de enige mogelijkheid van half vier tot zes, maximaal. Ze begrijpt geen keus te hebben en accepteert, dank je wel.

Langzaam vertrekken de bezoekers. Boerhout inmiddels aangeschoten. De kinderen komen naar hem toe, wat gaan we doen, Robert, gaan we eten, anders willen wij nu naar de film, die begint om half zeven, kunnen we afspreken dat jij ons om half tien ophaalt bij de bioscoop. Hij informeert nog eens of ze graag naar de film willen zonder hem, liever dan eten met hem en andere bobo's, ja dat willen ze, is een buitenkans, moeten ze nu weg. Hij pakt een biljet uit zijn zak en geeft het aan Johan, kunnen jullie ook een frites eten. Nou, er gaat ook nog een vriend mee, hand ophouden, een ander biljet erbij, keuring, akkoord bevonden. Of ze goed op Hanne passen en zus en zo daar en daar als hij onverhoopt wat later is, anders per trein naar huis, dan dus nog een biljet voor alle zekerheid. Hanne lacht, zegt tegen Johan, zie je wel, hij zegt het. En daar vertrekken ze, niet nadat ze de aangeschoten galeriehouder hebben bedankt voor de gastvrijheid.

Landheer kijkt naar ze en denkt, gelukkig moment voor ons, alles op orde. Hij denkt, Irene zou zeggen, jullie mogen naar de bioscoop maar ik wil niet dat je er alleen naar toe gaat, alsof de stad een vijand was. Tegelijk met dat de kinderen naar buiten gaan, komt een vrouw binnenlopen. Het valt hem op dat beide kinderen verbaasd naar haar kijken, bij de deuropening blijven staan, overleggen en ineens stormt Johan naar hem toe. Robert, wie was die vrouw ook weer, die heb je geschilderd, wij weten het niet. De vrouw kijkt naar hem, niet naar het werk, open ogen en als Landheer goed naar haar kijkt ziet hij licht in haar ogen ontstaan. Dát, zegt hij tegen Johan, is een vrouw die jullie niet kennen, dat is Suzanne, dat is jeugdwerk, weet je wel, die vrouw met dat bloed. Nou, zegt Johan pesterig, ze zit in heel wat meer werk. Stel je aan haar voor, ook Hanne en verdwijn, tot vanavond. Johan kijkt hem aan en stelt vast dat zijn vader voor het eerst deze middag iets nerveus over zich heeft, loopt naar de vrouw toe, stelt zich voor, wenkt Hanne, die stelt zich ook voor, ze verontschuldigen zich en verdwijnen. Landheer denkt, ze hebben ineens iets samenzweerderigs maar kan het niet plaatsen.

Suzanne keek niet naar het werk, alleen naar Robert Landheer. En hij heeft direct gezien dat hij nog leeft in haar zoals zij in hem is blijven leven. Hij loopt op haar af, onhandig, kussen ze elkaar. Hij maakt een gebaar naar zijn schilderijen maar blijft haar in de ogen kijken en zij naar hem. Ze zien beiden het licht in de ogen van de ander, het gelaat wellicht, hoe verheugd..... Ik dacht, zegt ze, ik heb geen uitnodiging gehad maar het is vrijdagmiddag en ik heb gezegd, ik ga naar Robert Landheer, jullie moeten voor jezelf zorgen. Ze zegt ook, het spijt me dat Irene is gestorven. Landheer knikt. Boerhout komt op ze afgestommeld, wat Landheer dacht van een goede maaltijd op zijn kosten. Nou, als Landheer zo de galeriehouder eens aankeek, dan hield hij liever de uitnodiging voor morgen open want morgenmiddag wilde hij nog graag op de expositie

zijn, maar nu, vandaag... Ken ik u niet, zei Boerhout tegen Suzanne. Nee, niet dat ik weet. U komt mij bekend voor. De galeriehouder keek rond, keek naar Suzanne, keek naar Landheer en knikte. Jullie gaan samen eten, stelde hij vast en ik vat het niet als een belediging op. Hij stak zijn hand uit, eerst naar Landheer, Robert, ik ben een gelukkig mens, dank je wel. Ik ben, zei Landheer, zeer tevreden dat ik bij jou dit werk mag exposeren, een betere plaats en ontvangst had ik me niet kunnen denken. Mevrouw, mijn naam is Boerhout, ik ben de galeriehouder. Suzanne stelde zich voor. Boerhout knikt, wilde iets zeggen, dacht na, wees naar Landheer, knikte, zegt aha, kijkt naar Suzanne, knikt weer, heeft het dan kennelijk scherp en loopt weg.

Kom, zegt Landheer tegen Suzanne, we gaan wat drinken om de hoek. Ik pak mijn jas, kijk ondertussen even rond wat je ervan vindt. Achter bij zijn jas toont Boerhout hem een tijdschrift met een reproductie van het ene werk van Suzanne, op het bed zittend, bloed op haar been en het bed. Mooi werkje, Robert, mooi werkje, de wereldgeschiedenis van de kunst zit erin en hij tapt hem op de schouders, kijkend naar Suzanne. Landheer lacht, kon zich niet herinneren dat dit werk ooit verkocht was of gefotografeerd was, denkt, ik zoek het morgen uit. Hij ziet ineens weer Johan en Hanne samenzweerderig naar buiten lopen en denkt, wel verdomme, hoe hebben ze dát geflikt, wanneer en wat hebben ze met het geld gedaan, dat is een fortuin. Wie kan dat werk nu verkocht hebben? Alma? Hij leest beter, het werk wordt gepresenteerd als een nieuwe aankoop van het museum in Oslo. Wel verdomme.

In het café wordt het eerste half uur de noodzakelijke informatie uitgewisseld over vrienden, kennissen, relaties, ouders, inkomen en werk. Suzanne zegt ook hoe vreselijk hard ze zijn dode vrouwen vond, dat zij zich had afgevraagd toen ze de werken zag in het Stedelijk, waar hij in godsnaam mee bezig was geweest. Zo kende ze hem niet, dat was tussen hen heel anders. Dit werk vond ze misschien wel beter, maar ze had het niet gezien, ging het weer over de oorlog? Landheer zei dat hij dat niet wist, voor hemzelf had hij met dit werk een fout goed willen maken, iets willen begrijpen wat hij had laten liggen, zoiets. Ik vroeg me af, zei Suzanne, maar dan overschat ik het misschien, ik vroeg me af of jij boos op mij was. Landheer haalde zijn schouders op, ik wil met die dode vrouwen niks aan jou uitleggen, ik schilderde wat ik zag. Maar het was natuurlijk alleen verborgen iets persoonlijks, ik schilderde de vrouwen zonder mededogen en zonder verlangen, ik schilderde ze onttakeld.

Bij de tweede borrel vertelt Landheer dat hij haar nooit is kwijtgeraakt, dat hij nog steeds minstens twee keer per maand van haar droomt, dat hij, nu hij haar ziet, beseft dat hij haar heeft gemist, dat hij haar twintig jaar heeft gemist. Dat hij, vermoedt hij, geleden heeft, dat moet ze niet te zwaar opvatten en ook niet

als claim, maar hier en nu beseft hij pas goed wat een gelukkig leven ze hebben gehad. Suzanne vertelt dat ze onlangs haar dagboeken van die tijd heeft gelezen en dat ze eigenlijk toen besepte, hoeveel er van haar gehouden was door Landheer en hoeveel zij hem lief heeft gehad. En, zegt ze, ik dacht op enig moment, ik dacht, ik mag niet uitsluiten dat ik een verkeerde keuze heb gemaakt.

- Ja, zei Landheer lachend, dat hoef je niet zeggen, natuurlijk hebben we de verkeerde keuze gemaakt, op een bepaalde manier en die keuzes hebben ons tot hier gebracht. Ze kijken elkaar aan, houden elkaars hand vast en drinken een derde borrel – de laatste. Wij gaan, zegt Suzanne, een pizza eten. Landheer knikt, zegt, ik moet om half tien bij de bioscoop zijn. En ze begeven zich zonder woorden op weg naar de pizzeria waar zij twintig jaar terug wekelijks aten voor ze naar de Movies gingen.

Dan zegt hij, weet je nog dat schilderij van jou, dat je ongesteld was. Ze reageert direct, dat wilde ik je schrijven! Dat heb je verkocht, hoe kon je! Het is in Oslo! Nou, nou, zegt hij, verkopen bepaal ik zelf, maar ik heb het dus niet verkocht, Boerhout liet me net een tijdschrift zien waarin het stond en ik zag de kinderen nogal samenzweerderig weglopen toen ze jou zagen. Ik weet van de meeste werken wel ongeveer waar ze zijn, maar ik dacht dat jij nog in mijn atelier stond. Sommige werken verkoop ik niet meer, die bewaar ik voor Johan en Hanne, die kunnen ze dan later mondjesmaat verkopen, daar was ook jij voor bestemd. Elke dag dat ik je niet verkoop, neemt het jeugdwerk toe in waarde, mits mijn actuele werk wordt geaccepteerd als meesterwerk. Ik moet ook iets weg te geven hebben. Bovendien, met wat ik vandaag verkoop, kan ik ook stil gaan leven, daar heb ik het jeugdwerk niet voor nodig.

Ze vroeg hem wat dat betekende. Vandaag tevredenheid en vooral geluk dat jij bent gekomen, schilderen is gewoon werken en is iets professioneels, kortom, complexe opgaven om op te lossen zonder dat je vooraf weet waar je komt. Succes is dan ook niets anders dan de wetenschap dat de mensen je vertrouwen, dat ze vinden dat jouw beelden iets voor hen betekenen. Dat vraagt iets van je, dat legt een verplichting op, kortom, genieten van succes bestaat alleen voor pensionada's die normaal werk hebben gedaan en die willen gaan reizen of zo. Dat bedoelde ze niet, hoe het moest met het schilderij. Hij haalde zijn schouders op, ging het allemaal uitzoeken, snapte niet hoe werken uit zijn atelier konden zijn verkocht zonder dat hij het wist.

Later op de avond, op weg naar huis zouden zijn kinderen vertellen dat Alma het werk had gestolen en verkocht. Dat ze haar die ochtend met een schilderij zagen sjouwen. Dat ze hadden gevraagd wat ze deed, dat ze hun mond moesten houden omdat het, zo had ze gezegd, om een wraakoefening ging. En dat

ze het wel met haar eens waren. Landheer kan er niet boos om worden, ze hebben collectief een punt, denkt hij. En Alma, ja, Alma had wat af te rekenen.

II

Alma heeft mij kort na de zomer van 1999 verlaten om kinderen te gaan krijgen.

- Robert, ik pas ervoor, ik heb er geen zin in, je kinderen zijn nog twee weken thuis voor ze naar school gaan, ik moet weer aan het werk, Robert, ik bedoel, ik ben een vrouw en ik wil zelf kinderen.

De rustige romantiek en het rustige begrip tussen hen maakte plaats voor bekechten, harde woorden, waarbij Landheer absoluut en onvoorwaardelijk stelde dat hij geen kinderen meer wilde. Hierover viel niet met hem te praten, waarop Alma te kennen gaf al lang iemand op het oog te hebben. Alle ingrediënten voor een doodgewoon melodrama, of noem het, de ingrediënten van het leven, waarvan elk normaal mens een klap krijgt, waren aanwezig.

- Robert Landheer, besef je wel dat ik vrouw ben, besef je wel dat ik moeder wil worden, zo eenvoudig zijn dat soort dingen en dat ik dus op moet schieten.

- Alma, ik ben een vijfenveertigjarige schilder. Jij een vijfendertigjarige vrouw.

- Robert Landheer, wat gaan wij er aan doen? Blijven we rondwandelen? Blijven we zwelgen in het verdriet van de verloren ex dat nooit een verdriet is geworden? Blijven we wederzijdse opvang?

- Alma, zo ligt de vraag niet meer voor mij. Jij moet deze vraag beantwoorden.

Zonder bitterheid, zonder wraak keek ze naar mij zoals die eerste keer in de bus en tranen liepen over haar wangen.

- Wat is er met Alma, vroeg Hanne, toen Alma zelf geen antwoord gaf.

- Alma wil moeder worden, zei ik.

Hanne knikte en wat gaan we er aan doen?

Alma lachte. Jouw vader wil geen vader meer worden.

Hanne knikte, keek naar ons beiden, ging zitten en hilde.

Vanaf die dag liep ik achter haar feiten aan. Ik vermoedde dat ze met iemand van haar werk iets deed dat ik niet wilde weten. Ze moest plotseling veel reizen. Ik heb overwogen haar te volgen. Ik geef toe, niet iets moois, maar ik dacht, al de tijd dat ik mijzelf pijnig met de vraag of er wat is, is verspilde moeite. Maar uiteindelijk heb ik het niet gedaan, stel je voor dat ik die man zie.

- Robert, zei ze een week voor haar vertrek, Robert, ik heb je de afgelopen tijd belazerd. Er is iemand, ik houd van hem, hij van mij, ik denk erover om jullie alleen te laten en met hem mee te gaan. Het is een aardige jongen en hij wil

ook kinderen. Ik wil met je praten, ik wil niet langer stiekem met hem zijn.

Ik zei, dat dacht ik al.

- Ik ga bij je weg, zei ze.

Ik zei, dat is onvermijdelijk. Ik zei, ik richt de logeerkamer in en daar kun je slapen.

Grote stilte. Ze was bang geweest dat ik het huis kort en klein zou slaan.

- Doet het je niets? vroeg ze. Het deed me alles maar hoe kon ik haar voor mij willen houden, dacht ik, hoe hebben wij gepraat en hoe heeft zij ons er doorheen gesleept. Nachten opblijven en ik maar tegen haar aanpraten over dat beeld en wijn drinken en zij zeggen, Robert, hou op, ik moet naar bed, ik ben bekaf. Maar ze ging niet, ze bleef luisteren tot alles verteld was en dan zei ze, weet je wat, als je het zo lang kunt vertellen, los het dan ook maar zelf op. Wij hadden Alma ongemerkt in ons centrum geplaatst en zij was ongemerkt haar eigen leven blijven leiden. Noodopvang. De tijd was aangebroken om de hulpverlener te ontslaan.

Ik dronk een bier op een terras. Twee mensen kwamen aan een tafel naast me zitten. Een vrouw van een jaar of vijftig en een man met aanleg voor dik worden van midden dertig. Ik luisterde met een half oor naar hun gesprek om hun verhouding te bepalen. Het waren twee collega's aan de top van Hogeschool 's-Hertogenbosch, waarbij ik aannam dat de vrouw in het uiterste geval gezag kon laten gelden over de man. Alma werkte daar ook.

Na een snelle uitwisseling over lopende zaken, ze hadden beide de vorige avond lang gewerkt, begreep ik, ging het gesprek over op de liefde op het werk.

- Er zijn nog wel relaties. Weet je dat niet, zei de vrouw.

Ik dacht dat de man zou zeggen, ik wil het niet weten, maar hij zei, mij ontgaat al dat sociale gedoe, ik heb altijd veel werk en de tijd dat ik op school ben, heb ik altijd nodig om te werken. Dus, met een glimlach, zeg op. Je kunt het raden. Zij werkt bij de centrale onderwijskunde.

Mijn hart sloeg over. Ik wilde het niet verder horen maar bleef zitten.

De man zei, bedoel je soms die Alma met Matthijs. Inderdaad zei ze. Dat verbaast me niets, ik dacht al, wat Matthijs doet en zegt over zijn liefde met haar, is dat wel oorbaar, is dat geen ongewenste intimiteit?

- Maar Matthijs, heeft toch kleine kinderen? Dat doe je toch niet, vrouw en kleine kinderen belazeren?

- En die Alma?

- Dat weet niemand, ze huurt een kamer bij Landheer.

- Robert Landheer, de schilder, woont die hier dan? Wat ziet ze dan in Matthijs, die is toch helemaal geen partij voor haar?

- Wie zegt jou dat die Landheer zo'n nette man is?
- Daar heb je natuurlijk gelijk in.
- Inmiddels ligt wel het gezin van Matthijs in puin. Hij heeft z'n vrouw gezegd, als Alma ja zegt, dan ben ik zo bij je weg. En nu heeft Alma ja gezegd.
- Hoe lang is dat al gaande?
- Een maand of drie.

Knock-out, dacht ik, een volledig verborgen gehouden wereld. Grote irritatie om Alma's zwakheid, afstand, maar vooral niet begrepen domheid. Om dit te zien had hij toch geen verrekijker nodig gehad. Hoe blind was hij geweest?

En weg zwierven zijn gedachten naar een briefje dat hij bij het gedenkcentrum in Westerbork gelezen had, uit de trein gegooid. Lieve papa en mama, ik ben op weg. Ik kom terug. Ik kom terug. De trein naar Auschwitz. En dan nog een zinnetje, doe alsjeblieft de groeten aan Pi, ik mis hem zo, dat ik hem niet meer zie vind ik het ergste, dag pappa, dag mamma. Hij had gedacht, pappa en mamma die zullen toch ook wel opgepakt zijn. Daar was de werkelijkheid voldoende om hem bijna tot tranen toe te bewegen. Deze werkelijkheid van Alma was te beroerd om over na te willen denken.

Enkele dagen later vertelde ze me dat ze veel had nagedacht, dat ze vond dat ze een keuze moest maken en dat ze, hoewel ze liever bij ons bleef, ze ging vertrekken. Ze schaamde zich niet, dat niet, maar had er toch ook wel spijt van, of niet, gebeurd was gebeurd, ze wilde niks uitvlakken, maar of we nog met elkaar door een deur zouden kunnen blijven gaan. Ik zei haar niets van het toevallige terrasgesprek, maar was woedend, jaloers, niet in staat te berusten.

- Ik heb een zware tijd gehad, begon ze.
- Dat heb je niet! Je hebt je geluk gezocht! Geen drama.
- Je hebt gelijk, zei ze. Wil je echt niets weten?
- Echt niet, zei ik, begin er dus niet over.
- Als je hem zou kennen?
- Ik ken hem, zei ik, het is het verkeerde toeval en de verkeerde man.
- Zijn leven, zei ze, is geruïneerd.
- Maar wat veel erger is, is dat hij het leven van zijn vrouw en kleine kinderen heeft geruïneerd, en jij ook.
- Hoe weet je dat? vroeg ze.

Ik zei haar dat de wetten van het leven in het algemeen en haar wetten in het bijzonder mij dit soort conclusies toestonden.

- Ben je aangekomen?
- Hoezo zie ik er dan dikker uit? Ze knikte drie kilo, ik hoop dat ik ze eraf krijg. En jij?
- En ik? Wat en ik?

- Hoe is het met jouw relaties? Heb jij het er de laatste weken ook van genomen?

Onzeker gevraagd, treurig gevraagd, liever niet er zo vreemd en afstandelijk uitgeflapt. Hij zag haar blozen. Zo hoefden ze elkaar niet te kennen. Moment van zwakheid en beschaamdheid.

- Natuurlijk heb ik het er niet van genomen, dat weet je. Ik ben een moralist en voor het overige gaat ook dit je geen donder aan.

Ze knikte. Kreeg niet de ruzie die ze zocht. En ruzie had ze nodig. Ik zag, ze wil niet terugkomen, ze wilde scheiden, ze wil zo'n enorme ruzie. Maar we kwamen niet verder dan die paar zinnen. Ze zat en wilde straf in ontvangst nemen, ze wilde ruzie. Ik wist geen straf, behalve dat ik woedend was en haar wilde omhelzen, néé, haar omhelzing wilde. Maar ik besloot de zaak te beëindigen. Vergeef me, Alma.

En zo verstreek de tijd, wij tuurden voor ons uit in wat een eeuwigheid duurde. Ik zocht woorden, vond niks, impulsen, kwaadheid, toenemende kwaadheid, berusting maar uiteindelijk koos ik voor kleingeestigheid van het laagste allooi. Dus daar gaat toch om, die goddelijke kont van jou door iedereen laten neuken, laat zien, laat eens zien hoe hij erin gepoerd heeft. Ze raakte furieus, wat zeg je nu!. Ze trok haar blouse uit, is dit wat je wilt, is dit wat je wilt? Moet ik soms ook nog naar buiten rennen, de straat op en tegen iedereen schreeuwen, mea culpa, mea maxima culpa, de gracht in zoals Irene heeft gedaan? Is dat wat je van me wilt?

Daar stond ze dan. Ze keek me aan. Wat nu?

- Je bent niet slap geworden zei ik vriendelijk, draai je eens om, rustig. Buk je eens, laat eens kijken. Heeft hij ook zo naar je gekeken voordat hij je neukte en hoe was dat op z'n hondjes? Ik dacht, dat is mijn laatste vraag. Ze viel me met een woest schreeuw aan, die ging op mijn dood. Ik omhelsde haar en had al mijn kracht nodig haar in bedwang te houden. We bedreven in vechtende omhelzing de liefde, onhandig, mij had ze willen hebben, in opperste ontredering, haar had ik willen hebben in mijn opperste ontredering. Dat was ons afscheid, nog een maal de reddende omhelzing voor we gered onze eigen weg gingen.

Een dag later was ze weg. Met het enige afgeronde schilderij van mijn eerste liefde. Ik dacht, de verkoop van het schilderij zal voor haar genoeg middelen hebben gegenereerd, we staan quitte.

Epiloog

De zaterdagmiddag is het druk in de galerie van Boerhout. Landheer zit er ook en er komen steeds mensen naar hem toe die een praatje met hem willen maken. Sommigen gaan inhoudelijk in discussie over wel of geen realisme. Maar het merkwaardige is, ziet Landheer, dat de mensen zich volledig en helemaal in het gesprek storten, ze beginnen bij een detail dat ze gezien hebben, zetten hun beste beentje voor, beginnen midden in een theorie en doen hun best iets interessants aan de meester te vertellen. Landheer begrijpt dat hij dit weekend een grens over is gekomen. Dat van nu af géén gesprekken met vreemden meer gevoerd kunnen worden, zonder dat er eerst een muur geslecht is. Mensen vertellen hem ongevraagd dat ze ook schilderen, sommigen hebben een map bij zich. Boerhout ziet het met veel vreugde aan en moedigt de mensen aan hun werk aan Landheer te laten zien. Landheer kijkt en verbaast zich over de grote technische klasse die de meest van de mensen hem laten zien. Hij denkt, beeldend is het niet sterk, maar technisch zijn ze zeer begaafd. Hij gaat er naar vermogen op in, zegt wat hij goed vindt en zegt de mensen ook waar ze moeten zoeken. Het verbaast hem dat de mensen denken dat hij één van hun is want elke centimeter van zijn doeken is verzonnen, is compositie, no nature. Ja, dat is waar, hij heeft voor het grote doek van Irenes moeder een bekende foto als startpunt genomen. Nu, dat doen zij ook, van een foto schilderen en of hij ook met modellen werkt. Een enkeling vraagt of hij ook les geeft, nee, zegt Landheer, hij geeft geen les en heeft geen atelier waar hij meerderen kan laten werken.

Er komen tegen het einde van de middag twee vrouwen binnen, ze lopen langs zijn werk. Boerhout begroet ze hartelijk en wenkt Landheer. De vrouwen stellen zich voor als Helen en Maria. Maria is kunstenaar en Helen is galeriehouster. Maria zegt dat ze Irene heel goed heeft gekend, het spijt haar dat ze hem niet heeft ontmoet in die tijd. Helen zegt dat Irene vlak voor haar dood is komen praten over een expositie. Dat de expositie er nooit van gekomen is. Dat ze het echter zeer op prijs zou stellen wanneer ze een keer bij Landheer langs mogen komen om met hem te praten over een expositie van haar werk. Landheer knikt. Hij zegt, ik zou het zeer op prijs stellen als jullie bij mij langs komen. Het is wel zo, wij hebben vrijwel al haar werk, ene Lichtvoet heeft kennelijk ook wat werk, wat ik wil zeggen, niet ik maar mijn kinderen behartigen de belangen van Irene. Wij waren gescheiden. Ik zal de kinderen zeker ondersteunen, maar ik zou het op prijs stellen als jullie een deel van gesprekken ook met hen voeren, dat het eigenlijk hun expositie is.

-Je wilt niet met het werk van Irene van Buiten worden geassocieerd, vraagt Maria.

Landheer haalt zijn schouders op, het werk werkt op eigen kracht, zonder mij, zonder de grote en ruige meester Landheer. Ik denk dat we Irene recht doen wanneer we de werking van haar werk buiten mij houden. Hij observeert Helen.

- Ik ben het duizend procent met je eens, ik wil niet vervelend doen, zegt Helen, maar dit realisme zegt me niets, het is niet goed dat Irenes werk hiermee wordt geassocieerd.

Landheer lacht, geeft ze zijn kaartje, zegt, ik zou het buitengewoon op prijs stellen wanneer u voor het werk contact met onze kinderen opneemt. Ik zou het daarbij zeer op prijs stellen wanneer u op zeer korte termijn een keer met ons wilt eten. Wij willen graag alles horen over de Irene die met haar werk bij jullie is gekomen.

- Bij Helen, verbetert Maria, want wij kenden elkaar al.

Hij zegt ze ook dat hij een zus van Irene heeft ontmoet op zijn atelier en ook deze zus is dus rechthebbend. Hij kijkt naar het adres, denkt en geeft dan de vrouwen het kaartje. Nee, denkt hij, ik ga niet bij haar op bezoek, neemt hij zich voor, nooit.

De dames laten hem wat piekerend achter, ze heeft kennelijk in de periode in het Reinier van Arkel veel meer gedaan dan hij wist. Ze heeft haar verleden uitgezocht, heeft nieuw werk gemaakt. Hoe kan ze dan zó overstuur raken van een gesprek met mij dat ze dood wil. Die Wunden der Geistes heilen ohne Narben, zegt Hegel. Wonderlijk dat deze zin hem nu invalt. Hij denkt het hoofdstuk Irene is geschreven, ik hoef niet meer te weten. Hij denkt, de rest zit ik uit.

Op de valreep komt Suzanne weer binnen. Ze loopt eerst op Boerhout af en legt hem een en ander uit. Boerhout knikt, hij had al andere afspraken gemaakt en is feitelijk weer te aangeschoten.

Suzanne komt naar hem toe, nadat ze eerst rustig naar zijn schilderijen heeft gekeken.

- Die schilderijen, zegt ze, dat ben jij zoals ik je kende. Je bent op sommige punten weinig veranderd. En je hebt alles verkocht!

Landheer haalt zijn schouders op, hij denkt het.

- Ik vond het gisteravond niet af, zegt ze, ik ga met je mee.

Landheer knikt. Het is inmiddels zes uur geworden. Ze groeten Boerhout en lopen de gracht op.

- Wat doen we?

- Eerst wat drinken.

Ze wandelen naar één van de cafés waar ze vroeger regelmatig kwamen. Ze is, denkt hij, geen gram aangekomen.

- Ben je nog steeds biodynamisch en alles wat daarbij hoort?

Ze beaamt.

- Je ziet er tanig uit.

En dan, als ze eenmaal in het café zitten, begint Landheer te vertellen, vertelt het verhaal vanaf haar abortus. Hij legt haar uit hoe kleingeestig hij was geweest, dat hij haar natuurlijk nooit had mogen laten stikken. Hij windt er ook geen doekjes omheen zegt net zoals gisteren dat hij nu nog steeds, bijna achttien jaar later, de overtuiging is toegedaan dat ze toen een volledig verkeerde beslissing heeft genomen. Fouten kunnen gemaakt worden, ik bedoel niet dat ik een leven over wil doen. Kijk, wij zaten toen natuurlijk niet goed, ik had mij veel heftiger tegen al die mannen en vrouwen van jou moeten verzetten, alla, maar wij waren samen vruchtbaar en het kind was de kroon op onze liefde. En dát heb je ontkend. Nou ja, het is geen verwijt, het is een interpretatie, alles vergeven, daar gaat het niet om maar vergeten nooit. Suzanne knikt, ze zou het nu niet meer weten, maar toen dacht ze dat ze beiden geen toekomst hadden, wij zijn zo veranderd, nu kunnen we zeggen dat het wel had gekund maar zoveel jaar terug..... Robert, het heeft mij zoveel pijn gedaan, uiteindelijk, tot vandaag weet ik dat ik het niet anders kon maar ook dat ik anders had ontmoeten.....

En Landheer vertelt door over zijn onvermogen aan haar te ontsnappen, over dat hij waarschijnlijk Irene veel te veel vanuit haar heeft gezien, hij vertelt nogmaals dat hij zo vaak van haar droomt, dat ze nog zó volledig in zijn systeem zit na achttien jaar, dat het wellicht geen liefde is of wel, maar dat het zeker gehechtheid en verbondenheid is. Er is geen Robert Landheer zonder Suzanne. Die verbinding is niet door mij gewild, die is natuurlijk. En ik zeg ook dat er geen Suzanne is zonder Robert Landheer.

- En dus? vraagt ze.

- Dus denk ik dat het tijd wordt dat je de consequenties ervan trekt.

- Kom op, zegt ze, ik ben naar jou gekomen - jij niet naar mij!

Dat is waar, als zij gisteren niet op die expositie was gekomen.....

- Op het moment dat ik je binnen zag lopen, voelde ik een druk van mij afvallen. Was het alsof vele stukken in elkaar vielen. Vandaag is dat nog steeds zo, terwijl tegelijk mijn zekerheden over Irene ver op hun kop zijn gezet. Ik was een half jaar terug op een promotie, toen die vrouw iets vertelde over Irene viel er ook iets van mij af omdat ik kennelijk al die tijd had gedacht dat ze buiten haar ziekte om te weinig bestaan had gehad. De kinderen waren bang dat haar leven een slok water was geweest, dat ze een leven heeft geleid als zo velen en dat er nadat ze gestorven was, niets meer over is gebleven. Geen beroering op de wereld, alles voorbij. Op het moment dat tot mij doordrong dat het werk van Irene iets betekende voor een paar mensen, duurzaam, viel er een druk van mij af, dát heeft ze gemaakt buiten mij om. Zó moet dat blijven.

Ik zag jou binnen lopen en het was alsof achttien jaar leven wegspoelden, terugvielen tot de laatste brief. Dat wij gewoon dáár verder gaan waar we zijn gestopt.

- Ik heb net zo als jij, Robert, kinderen, ik woon samen met een man waar ik veel om geef.

- Bla, bla, zegt Landheer.

Suzanne glimlacht.

- Nee, zegt ze, ik ga niet zoveel jaar huwelijk opgeven.

Landheer knikt. Je hebt gelijk, denkt hij, het komt vanzelf.

Maar ze gaat wel deze avond met hem samen besteden. Wat ze wil, is met hem mee en zijn atelier zien, ja, hij gelooft het of niet, ze heeft een auto, is nu nog nuchter dus ze brengt hem naar zijn huis.

In Landheers atelier staan twee grote werken opgesteld. Eén werk was de verbindingsrivier tussen Maas en Waal, ochtend. Er liep een priester langs de rivier. Suzanne zei, het lijkt wel of die man op het water loopt. Landheer knikt, het is Dingeman de Wolf een vroegere vriend van mij in 's-Hertogenbosch die toen hij met de VUT was op enig moment de rivier is ingelopen. Hij is één van de losse einden die ik op mijn agenda heb staan. Hij loopt hier nog op het water, voor zo lang het duurt. Het is nog een verhaal en moet een beeld worden.

Het andere werk was een gefragmentariseerd boerenlandschap in schets met verschillende elementen. Wat is het? Het is Wernhout, zegt Landheer, het onderwerp van de helaas te vroeg gestorven grote schilder Jan de Schilder. Ik weet niet precies wat ik wil maar via hem wil ik de landschapskunst in. Ook nog te veel verhaal, te weinig beeld.

Hij denkt, alleen als ik deze werken kan verbinden aan Irene kan ik doorschilderen, zo is het. Ze heelt nooit, ze mag niet zonder wonden helen.

Landheer legt uit dat hij over deze werken met de museumdirecteur wil gaan praten.

- Is het waar, vraagt ze, dat het grote schilderij bij Boerhout, door de Tate is gekocht? En dat de directeur van het Stedelijk een nieuw werk wil kopen?

Landheer knikt.

- Dat is toch ongelooflijk, zegt Suzanne, ik heb mijn hele leven gewerkt, jij begint op een middag tekeningen te maken en twaalf jaar later stellen ze werk tentoon in het Stedelijk en weer tien jaar later koopt de Modern Tate een schilderij van jou. Ik heb alleen in buurthuizen gehangen!

- Relaties, zegt hij, Suzanne je moet relaties hebben. Niet om je werk te maken, maar mensen moeten er absoluut van overtuigd zijn dat het serieus is wat je doet en je moet mensen helpen als ze iets willen. Niet zeuren over een

bruikleen, niet zeuren als de prijs wat lager uitvalt dan je dacht. Zorgen dat alles op tijd af is en de expositiemakers niet te veel problemen geven.

- Likken dus, concludeert Suzanne.

- Nou, dát dus juist niet.

Landheer zet een CD op. Liesbeth List zingt Theodorakis. Hij ziet Suzanne denken. Vervolgens zet hij een CD op van de cabaretgroep Bots, zeven dagen lang. Hij vraagt, ken je deze muziek nog? Ja, dat was de muziek die ze 's morgens na de eerste nacht samen op hadden gezet, dat wist ze, plus het eerste vioolconcert van Tsjajkovski. En ze herinneren zich, 1976, een zonnige zaterdagmorgen in de Reguliersgracht, het pand waar hij die zomer op paste, het raam open. Zij beiden genoeglijk voor het raam zittend. Dan kleden ze zich zonder veel woorden uit, bekijken rustig elkaars lijven, schijnen niet ontevreden, je bent wat zwaarder geworden, zegt Suzanne, het past wel bij je. Ze komt bij hem op schoot zitten, haar gezicht naar hem toe. Ze helpt hem als ze vochtig genoeg is bij haar naar binnen. Zitten ze zo een half uur of langer stil, raken elkaar aan, kussen. Dan voelt hij haar komen, haar onderlichaam, haar kruis om hem heen zó samenknijpen dat hij bij de vijfde keer in haar leegloopt. Alles van hem, hij is het zelf die in haar leeg stroomt. Hij denkt, zó zit het dus, het klaarkomen van een vrouw, het trekken van haar onderlijf is niks anders dan de beweging om mij te dwingen in haar te stromen. Hij denkt, dit is menselijke natuur. Zo volledig leegstromen in haar. Zo volledig hem bewegen leeg te stromen in haar.

Ze glimlachen, wat nu. Ze besluiten te blijven zitten. Een half uur later schrikken ze op uit het in elkaar weggedommeld zijn, beelden, gevoelens zonder denken, zonder zijn als een natuurzijn. Landheer denkt, het bloed is uit mijn benen. Wat doen we? Ze probeert zich voorzichtig van hem los te maken, alles is vastgeplakt, waarna ze langzaam kan opstaan, verstijfd en door haar benen zakkend, geen bloed, ze worden ouder. Hij moet wachten met opstaan. Ze besluiten dan dat de tijd van losmaken nog lang niet gekomen kan zijn en verstrikken zich weer in elkaar. Zo gaan ze door tot middernacht.

Ze nemen vervolgens een douche, eten wat brood met kaas en drinken goede rode wijn.

- Ik blijf, zegt ze, vannacht.

- Er loop sperma in je slip, glimlacht Landheer, ik stroom in je slip weg.

- Wij vrouwen moeten dagelijks Landheer in onze slippers.

Als Landheer 's morgens wakker wordt, is ze vertrokken. Hij begrijpt zichzelf niet helemaal, maar hij denkt zoiets als, nu kan ik er zeker weer een jaar tegen. Hij denkt, de gedachte alleen is voldoende, van nu af aan, elkaar zien

wanneer nodig. Hij staat op loopt naar beneden waar zijn kinderen een ontbijt-tafel hebben gedekt en hem hartelijk feliciteren met zijn vijf- en veertigste verjaardag. Hanne vraagt hem of die vrouw die een uurtje eerder wegging die vrouw was van dat schilderij. Ja, zegt hij, ik snap niet hoe Alma dat werk aan Oslo heeft kunnen verkopen.

- Boerhout doet toch mijn zaken, zei Landheer, ze heeft natuurlijk gelijk dat ze een schilderij wil verkopen, maar dit schilderij had ik niet kwijt gewild. Was er niks anders? In feite moet je geen jeugdwerk meer naar buiten laten komen, we bewaren ze en als ik dood ben kunnen jullie ze langzamerhand verkopen.

Landheer drinkt koffie, vraagt of Suzanne ook wat gegeten en gedronken heeft en met ze heeft gepraat. Over wat we doen op school, over Irene, over Alma, ze heeft verteld dat jullie elkaar van vroeger kenden en dat ze ook kinderen heeft. Ze ontbijten goedgemutst met muziek van Nick Cave, Murder Ballads. Wat er vandaag gedaan gaat worden, vragen de kinderen. Landheer weet het niet, een zonnige dag, alles in orde, alles gladgestreken, niks om je onrustig over te maken.

- Er waren gisteren twee vrouwen die een expositie van werk van Irene wilden dat ze heeft gemaakt tussen 1994 en 1997, ik heb gezegd dat ze er met jullie over moeten praten, niet via mij, ik help wel.

En verder, dacht hij, zal het langzamerhand allemaal wel gaan slijten. Het werk van Irene in handen van de kinderen, die vrouwen en haar zus. Allemaal zonder mij. Ik ben er geweest, was de vader van haar kinderen, maar haar leven had al die tijd een andere richting in gemoeten. Ik ben, denkt hij, voor haar geluk uiteindelijk minder belangrijk geweest dan haar piano. Ze hoorde me niet, ze was ergens anders en dat was maar goed ook. Hij denkt, morgen gaan we de naam van haar moeder bij haar op haar graf laten beitelen.

Ik heb die avond een van mijn maaltijden gekookt waar ze dol op waren, Spaghetti Bolognese en ik heb ze gevraagd wat vrienden en vriendinnen uit te nodigen. Ze vreten in een half uur leeg waar ik uren op had staan zwoegen. Nou, mijnheer Landheer, dank u wel.

Colofon

Dit boek is geschreven in een periode van ongeveer tien jaar tussen 1994 en 2004. Er zijn enkele kleine bijstellingen aangebracht in maart 2009 en maart 2010. Deze manier van werken brengt wat ongewilde dingen met zich mee. Was tijdens de eerste versie goed bekend dat een passage een citaat bevatte of een verwijzing naar een ander werk, in de loop de jaren zijn mij zeker bepaalde verwijzingen ontglipt. Pianospelers is een werk dat zich steeds uiteenzet met bepaalde teksten. Ik heb onder zo goed mogelijk rekenschap afgelegd van de teksten waarmee het debat gezocht is, maar ik mag niet uitsluiten dat ik teksten ben vergeten.

De kerntekst waarvan gebruik is gemaakt voor historische passages is het onderzoek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie naar de gebeurtenissen in Srebrenica dat is uitgebracht bij Uitgeverij Boom in 2002 onder de titel *Srebrenica, een 'veilig' gebied*. Dit onderzoek bestaat uit het hoofdrapport in drie delen en vier deelstudies inclusief CD-rom inclusief deelstudies. Er wordt letterlijk geciteerd uit Hegels *Philosophie der Geschichte* en uit Lyotard, *Le Différend*. Hoewel hij nergens letterlijk wordt geciteerd, valt niet uit te sluiten dat sommige standpunten afkomstig zijn van colleges en teksten van de filosoof Jan Hollak.

Voor zover leesbaar zijn ook verwerkt teksten van Rosenberg, Goebbels en een rede van Hitler.

Alle rechten van dit werk liggen bij Galerie Hybride. Galerie Hybride stelt dit werk beschikbaar overeenkomstig de voorwaarden van de Creative Commons Naamsvermelding-Niet-commercieel-Geen Afgeleide werken 3.0 Nederland License, verder te noemen de licentie.

De gebruiker is vrij om het werk te kopiëren, te verspreiden en/of door te geven onder de volgende voorwaarden:

- Er moet steeds verwezen zijn naar de auteur Ton Flierman en naar de uitgever Galerie Hybride te Amsterdam. Er mag daarbij door de gebruiker niet de suggestie gewekt worden dat de auteur en/of uitgever instemmen met de gebruiksdoelstellingen;
- De gebruiker mag het werk of elementen van het werk niet gebruiken voor commerciële doeleinden;
- Het werk of elementen van het werk mogen niet bewerkt worden.

De gebruiker mag alleen afwijken van één of meerdere van deze voorwaarden met voorafgaande schriftelijke toestemming van Galerie Hybride. Onder geen beding worden de volgende rechten door de licentieovereenkomst aangetast:

- Het voorgaande laat de wettelijke beperkingen op de intellectuele eigendomsrechten onverlet;
- De morele rechten van de auteur;
- De rechten van anderen op het werk zelf of op hoe het werk wordt gebruikt, zoals het portretrecht of privacyrecht.

Bij hergebruik of verspreiding dient de gebruiker de licentievoorwaarden van dit werk kenbaar te maken aan derden. De beste manier om dit te doen is door middel van een link naar de webpagina <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/nl/deed.nl>.

ISBN 978-94-90856-01-4

© 2010 van Galerie Hybride, 1019 AZ Amsterdam.

Galerie Hybride is een handelsnaam van T+F Organisatieadvies BV,

<http://www.tforganisatieadvies.nl/gh/>

Grafische Vormgeving: Remke Sierevelt, Taluut, Utrecht

